

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

СЕРГІЙ КУДІНОВ
ІГОР РИЖОВ
МИКОЛА РОМАНОВ

ОСНОВИ ТЕРОРОЛОГІЇ

Навчальний посібник

ОСТРОГ

Видавництво Національного університету "Острозька академія"
2019

УДК 351.746.1+355.404.52(477)

ББК 67.9(4Укр)401.212

К 69

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № ____ від “ ” _____ 2019 р.)*

Рецензенти:

Ємельянов В. П., доктор юридичних наук, професор;

Леонов Б. Д., доктор юридичних наук, професор;

Ліпкан В. А., доктор юридичних наук, професор.

Кудінов С. С., Рижов І. М., Романов М. С.

К 69 Основи терорології. Навчальний посібник. Острог:
Національний університет “Острозька академія”, 2019.
200 с.

ISBN 978-617-7328-76-5

DOI 10.25264/978-617-7328-76-5

У посібнику досліджуються теоретичні проблеми
формування теророгенності соціальних систем і базові
концепти антитерористичної безпеки.

Призначено для суб'єктів боротьби з тероризмом,
правоохоронних та інших органів державної влади, за-
кладів освіти.

Друкується в авторській редакції.

УДК 351.746.1+355.404.52(477)

ББК 67.9(4Укр)401.212

ISBN 978-617-7328-76-5

© Кудінов С. С., Рижов І. М., Романов М. С., 2019

© Національний університет “Острозька академія”

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТЕРОРИЗМУ	10
Контрольні питання	26
Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення	27
ТЕРОРИЗМ – ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ. ЕКСТРЕМІЗМ І ТЕРОРИЗМ	29
Контрольні питання	45
Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення	46
ПОНЯТТЯ Й СУТНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ТЕРОРОГЕННОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ І СИСТЕМ	48
Контрольні питання	61
Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення	61
ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТЕРОРИЗМУ	63
Контрольні питання	76
Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення	77
ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ТЕРОРИЗМУ. СТРАХ І ТЕРОРИЗМ. ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І ТЕРОРИЗМ	79
Контрольні питання	89
Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення	89
ФОРМАЛІЗАЦІЯ ТА АНАЛІЗ ТЕРОРОГЕННИХ ЧИННИКІВ (ФАКТОРІВ)	92
Контрольні питання	106
Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення	107

ТЕРОРИЗМ І ТЕРОРОГЕННІСТЬ У КОНТЕКСТІ

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ	109
<i>Контрольні питання</i>	125
<i>Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення</i>	125
АНАЛІЗ ПОТЕНЦІЙНИХ ЗАГРОЗ ТЕРОРИСТИЧНОГО	
ХАРАКТЕРУ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ	127
<i>Контрольні питання</i>	140
<i>Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення</i>	140
СТРАТЕГІЇ БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ В УМОВАХ	
КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ	143
<i>Контрольні питання</i>	161
<i>Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення</i>	161
СЛОВНИК	164
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	193

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВБ – агентство внутрішньої безпеки.
АТО – антитерористична операція.
ЄС – Європейський Союз.
МВС України – Міністерство внутрішніх справ України.
ОГ – оперативна група.
СБУ – Служба безпеки України.
СЗР України – Служба зовнішньої розвідки України.
США – Сполучені Штати Америки.
ТЗІ – технічний захист інформації.
ГУЛАГ – Головне управління таборів НКВС СРСР.
АСРО – Асоціація з вивчення нафти (Швейцарія).
НАТО – Організація Північно-атлантичного договору, Північноатлантичний альянс (від англ. North Atlantic Treaty Organization).
ООН – Організація Об'єднаних Націй.
ПАР – Південноафриканська республіка.
УНА-УНСО – Політична партія УНА-УНСО (Українська національна асамблея – Українська націоналістична самооборона) – українська політична партія.
ГЕС – Гідроелектростанція.
АНБ – Агентство національної безпеки.
ФБР – Федеральне бюро розслідувань. ВСТУП

ВСТУП

Драматичні події першої половини 2014 року в Україні засвідчили, що проблеми тероризму набули глобального характеру та потребують нових стратегій боротьби з ним, як небезпечним явищем. Події, що відбулися в цей період, не можна розглядати як випадкові: закономірність подібних трагедій визначається відповідними процесами, що відбуваються в суспільстві. Першопричини таких кризових станів приховані в проблемах управління суспільством. Зміна або примусова корекція його алгоритму часто призводить до соціального конфлікту. Подібні процеси мають властивість повторюватись у процесі еволюційного розвитку суспільства, причому з плином часу їх масштаби збільшуються, якісні характеристики поліпшуються, вбираючи досягнення технічного й технологічного прогресу, породжуючи нові, ефективніші способи протистояння сторін.

Суспільно-перетворювальний вплив тероризму на процеси соціальних трансформацій у сучасному світі настільки значущий, що його подано як ґрунтовний принцип протиборства сторін глобального соціального конфлікту, врегулювання якого є стратегічним завданням певної частини людства. Історія свідчить, що будь-яке “ручне управління” її ходом іноді провокує трагічні наслідки, виправляти які мають цілі покоління. Саме тому боротьба з тероризмом має глобальне завдання – оберігати цілісність цивілізаційних процесів, і це завдання набагато складніше, ніж усі задекларовані. Сутність такої місії набагато ширша, ніж примітивна нейтралізація і знешкодження терористів або їх угруповань, організацій і рухів терористичного спрямування. Пошук підходів до вирішення цієї проблеми триває понад 50 років, однак, немає однозначного розуміння, що таке тероризм, які дії варто зараховувати до терористичних актів, у чому сутність терору, у чому першооснови загроз терористичного характеру та інші.

Незважаючи на зусилля світового співтовариства у протидії тероризмові, непоодинокі терористичні акти практично по всьому світі. Сучасні події в Україні характеризують теророгенність соціальних процесів як стабільно прогресуючу, а ефективність створених систем протидії тероризму (як глобальної, так і національної) – як слабку. Якщо оцінювати ефективність антитерористичних кампаній, як співвідношення витрат до результатів то показник буде жалюгідний. Відсутність прогресивних механізмів активної протидії тероризму, ефективних способів викорінювання його джерел указує на певну кризу наявних зовнішніх і внутрішніх політичних стратегій боротьби з цією загрозою. На думку авторів, такий стан справ спричиняють, з одного боку, усе ще недостатній рівень науково-теоретичного опрацювання проблеми виникнення тероризму та стратегій протидії, а з іншого – скудність інтелектуального забезпечення інноваційного розвитку системи боротьби з тероризмом.

Осмилення тероризму, як суспільно небезпечного явища, стало предметом активних наукових розвідок наприкінці ХХ ст., передусім у напрямку опрацювання окремих аспектів: юридичного, воєнно-технічного, історичного. Сучасні наукові розвідки тероризму зводяться до кількох напрямів: антологія масового терору й історіографічні нариси здійснених терористичних актів, кримінально-правові дослідження, організаційно-правові основи становлення системи боротьби з тероризмом, тактика й технологія антитерористичних дій тощо. Більшість досліджень присвячено кримінологічному аспекту тероризму як злочину й розробленню методологічних основ і організаційних технологій протидії.

У розвиток сучасної антитерористичної парадигми суттєвий внесок зробили такі українські дослідники: В. Ф. Антипенко, О. П. Богданов, В. О. Глушков, В. С. Горбатюк, М. Г. Гуцало, В. П. Ємельянов, Б. Д. Леонов, В. В. Остроухов, О. М. Морозов, І. В. Ткачов та інші. До дослідження тероризму долучалися також аналітики відповідних силових структур, завдання яких відрізнялись від цілей суто наукових. Варто відмітити творчий внесок українських учених у становлення науки про тероризм та її популяризацію через створення громадських організацій: засновника й голови правління міжнародної громадської організації зі

статусом учасника діяльності Ради Європи “Міжнародна антитерористична єдність”¹ доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Василя Васильовича Крутова, засновника та першого віце-президента міжнародної громадської організації “Академія безпеки відкритого суспільства”² та керівника Інституту теророгенезу³ громадської організації “Глобальна організація союзницького лідерства” доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Ігоря Миколайовича Рижова, засновника та президента громадської організації “Глобальна організація союзницького лідерства”⁴ доктора юридичних наук, професора Володимира Анатолійовича Ліпкана.

Розглядаючи тероризм із позицій теорії соціального керування, ці вчені та їх наукові школи дійшли висновку, що він, як соціальне явище і системна категорія, розвивається за визначеними законами та може бути описаний набором формальних подій, систематизованих і структурованих у часі. Як системній категорії, йому характерні такі властивості, як керованість, стійкість, прогностичність і, як наслідок, можливість побудови прогностичних теоретичних моделей.

Рижов І. М у 2000 році запропонував, що згодом розвинуто в працях інших науковців, концепцію, за якою походження й історико-еволюційне формування тероризму визначає сукупність історичних, соціальних, юридичних, кримінологічних та інших процесів, що відбуваються в суспільстві⁵. Тероризм, якщо розглядати його як стадію соціального конфлікту внаслідок системних похибок у алгоритмі соціального управління, як процес нав’язування цивільному суспільству, незалежно від принципів його організації, алгоритму соціального керування чи його примусової корекції шляхом проведення антигромадських дій насильницько-

го характеру (репресій і терористичних актів), здатних викликати широкий суспільний резонанс на основі віртуального страху, також можна формалізувати адекватною моделлю, з визначеним ступенем ймовірності, що описує процес. Відповідно, багатостадійний процес зародження, формування і розвитку тероризму, ним було визначено як теророгенез (від лат. терор – страх, від грецької генез – походження). Базовим в понятійному апараті теророгенезу є поняття теророгенності як специфічної властивості соціальних систем – здатності соціуму до використання терору як головного інструменту у вирішенні конфлікту.

Потреба в науково обгрунтованій інноваційній діяльності в сфері боротьби з тероризмом виходить на рівень значущих для національної безпеки і має бути, передусім, націленою на створення системи знань, навичок і умінь у сфері протидії тероризму (профілактика тероризму, боротьба з ним, мінімізація і (або) ліквідація наслідків прояви тероризму) з урахуванням масштабу загроз та ризиків, формування гармонійно розвиненої та підготовленої особистості здатної протистояти гібридним викликам сучасного тероризму, і, що особливо актуально, підготовка висококласного фахівця в галузі боротьби з його проявами. Сучасність потребує виокремлення наукових принципів формування цієї діяльності та впровадження новітніх дослідницьких технологій задля пошуку оптимальних шляхів і засобів боротьби з тероризмом в межах окремі галузі знань – терорології, науки, яка вивчає механізми теророгенезу та пов’язані з ним суспільно-небезпечні явища, оскільки тільки комплексний науковий підхід може гарантувати суспільству ефективне розв’язання цієї достатньо складної й багатогранної соціальної проблеми, формування ефективної системи антитерористичної безпеки.

¹ URL: <http://antiterunity.org/ru/news.php>

² URL: <http://www.aoss.org.ua/cgi-bin/index.pl?page=about>

³ URL: <http://goal-int.org/category/naukovo-ekspertna-diyalnist/ustanovi/institut-socialnoi-bezpeki-i-m-rizhov/>

⁴ URL: <http://goal-int.org/>

⁵ Рижов І.М. Теророгенність соціальних систем: умови формування. *Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників*. Київ: НДІ “Проблеми людини”, 2000. Т. 19. С. 180–184.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТЕРОРИЗМУ

Філософія не вперше впритул стикається з проблемою терору та тероризму: німецька філософія вивчала терор Великої французької революції, сучасна філософська еліта формує свій погляд на події в США 11 вересня 2001 року та породжені ними соціальні зміни. Життєвий досвід, зазвичай, породжує нові філософські конструкції – у відповідь на радянський та нацистський терор була сформульована філософська конструкція тоталітаризму, односторонньо, знакові події сучасності дуже гостро ставлять питання зв'язку причин сучасного тероризму та його наслідків, що мають занадто високу ціну для суспільства. Статус наукової концепції за цим терміном затвердив у 1952 році в США політологічний симпозиум, де тоталітаризм було визначено як соціокультурну і політичну структуру, в якій будь-яка дія контролювана та керована системою влади.

Термін “терор” уперше ввів Аристотель для визначення особливого типу жаху, який охоплював глядачів трагедії у грецькому театрі. Це був жах перед небуттям, виражений у формі болю, хаосу, руйнації. Ідея використання реального жаху для завоювання та утримання влади стара, як сама влада. Ще єгипетські фараони застосовували для залякування таку каральну санкцію, як штучний голод – засипали канали, що спричиняло на великих територіях засуху, люди голодували, а відтак жах охоплював цілі покоління. І як наслідок – безумовне сприйняття влади фараонів⁶.

⁶ Остроухов В. В., Рижов І. М. Філософське підґрунтя соціально-інформаційних концепцій профілактики тероризму. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. № 2. С. 13–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2013_2_4

Епоха Великої французької революції породила гільйотину, Радянська влада ефективно повторила, значно вдосконаливши, ці прийоми, створивши ГУЛАГ та Голодомор, наслідки якого були жахливими для українського народу. Фашисти – Освенцім та Голокост (голокост, від англ. holocaust) – систематичне переслідування та знищення нацистами і колабораціоністами єврейського народу на підставі нацистської расової теорії в 1933–1945 роках. Серед істориків немає згоди з питань зарахування до жертв голокосту, окрім євреїв, інших груп, наприклад, ромів і гомосексуалістів. На жаль, попри те, що відтоді минуло дуже багато часу, сьогодні в світі відбувається насильство в усіх можливих формах – від тортур до інформаційного впливу. В умовах постсоціалістичної реальності, коли нівелювалася двополюсність на геополітичному просторі і чітко проявилася нова політика, що будується на домінуючих принципах метафізики, прояви тероризму та глобальної терористичної діяльності потребують всебічного філософського аналізу. Власне, події 11 вересня 2001 року треба інтерпретувати як передвістя нової епохи у цивілізаційному прогресі, реперну крапку, яка символізує апогей періоду нового глобального протистояння, його силової фази – точніше війни, початок Четвертої світової війни, першої війни епохи глобалізації, логіка якої не буде схожа на логіку всіх попередніх світових воєн, включаючи холодну⁷. Витоки цієї війни треба шукати в боротьбі за контроль над енергоресурсами євразійського блоку, який розташований у так званому “стратегічному еліпсі” – від Азербайджану через Туркменістан і Казахстан до Саудівської Аравії, Іраку, Кувейту і Перської затоки. Саме в цьому регіоні й відбувається “війна з тероризмом”. Даніель Гансер (Daniele Ganser), професор сучасної історії в університеті Вале і президент Асоціації з вивчення нафти (ASPO, Швейцарія), видав довідкове видання “NATO’s secret Armies: Terrorism in Western Europe”. Відповідно до його досліджень, упродовж 50 років у Західній Європі організовувались теракти, які потім приписувались лівим партіям, щоб дискредитувати їх в очах виборців.

⁷ Рыклин Михаил. Apocalypse now. философия после 11 сентября. URL: <http://www.strana-oz.ru/?numid=4&article=225>

Ця стратегія використовується й сьогодні, щоб викликати страх перед ісламом та виправдати війну за нафту⁸.

Якщо традиційний тоталітаризм, який вбачають феноменом двадцятого століття, спрямований на зміну людської сутності, тоталітаризм двадцять першого сторіччя ставить завдання повного перероблення і трансформації соціальних систем відповідно до шаблонних ідеологічних настанов з особливим типом політичного устрою, відповідним чином уніфікованим, зведеним до середньостатистичного, що важливо, з відповідним ставленням до міждержавних силових структур та військових блоків, які використовуються в політичних цілях. Таким політичним режимам зручніше нав'язувати алгоритм соціального управління, що генерується державами-домінантами та глобальними соціальними альянсами. Логічно припустити, що неприйняття цього алгоритму породжує протилежне за сутністю явище – організований опір, однією з популярних форм якого є міжнародний тероризм.

Історія терору, або тероризування, як специфічної форми політичних репресій та метод політичної боротьби, починається з глибини віків. Терор, як різновид управлінського впливу на соціальну систему, відомий з тих часів, коли такі системи організувалися, власне тоді, коли вони формувалися, оскільки керованість – одна з ознак соціальної системи. Терор однаково наявний у будь-якій формі організації суспільств як специфічний прийом нав'язування або примусу до сприйняття управлінських алгоритмів. Такий управлінський прийом властивий і демократії, і авторитаризмові. Навіть можна стверджувати, що сучасна демократія є цивілізованою формою терору, оскільки в ній наявний елемент примусу меншості до виконання правил, які встановлює більшість.

Управління в будь-якому розумінні передбачає примус як управлінський вплив та формалізацію такого примусу через відповідні правові норми. Стосовно соціальних систем управління односторонньо передбачає наявність відповідної реакції на такий вплив, яка може бути позитивною, тобто соціальна система та її підсистема, що такий вплив генерує, перебуває у стані стійкої рівноваги,

тобто безконфліктного існування. Такий стан може бути охарактеризований як *гомеостазис*. Неприйняття алгоритму соціального управління соціальною системою може провокувати соціальний конфлікт, який породжує різні форми опозиційної діяльності, зазвичай, протестно-екстремістські, у тому числі й терористичну діяльність. Терор, у цьому розумінні, є спосіб нав'язування алгоритму соціального управління або його окремих елементів. При цьому варто підкреслити, що ці дії в межах конкретної соціальної системи декларуються як правові. Відповідно й боротьба з опозиційною діяльністю, в тому числі й терористичною, проводиться за умови наявності відповідної правової регламентації. Прикладів такої діяльності можна навести безліч, оскільки Україні довелося відчувати на собі всі негаразди радянської та пострадянської політичних систем. Потрібно відзначити закономірність – чим активніше використовуються системи примусу, тим імовірніша активність опозиційної діяльності, результатом дій якої може бути руйнація політичного ладу з повною заміною алгоритму соціального управління. Тут ми маємо ситуацію, коли колишні опозиціонери, іноді й терористи або інші суб'єкти терористичної діяльності, займають місце правлячої еліти та змінюють алгоритм управління, іноді використовуючи систему примусу, навіть жорстокішу за чинну, яка діє в межах правового поля.

Взаємозв'язок понять “терор” та “тероризм” очевидний. Обидва походять від лат. *terror* – страх – застосування сили або загроза її застосування в політичних чи економічних цілях, що вчиняє сильна сторона стосовно до слабшої, при цьому термін “застосування сили” в епоху інформаційного суспільства не завжди означає фізичне насильство. На сьогодні формою застосування сили є припис або норма права, невиконання якої спричиняє примусове обмеження чи стягнення, тобто кінцевою метою є вплив на підсвідомість індивіда з метою його сприйняття тієї чи іншої норми права. Наприклад – норма про заборону публічного вживання алкоголю в США, за якою були притягнуті до відповідальності знаменитості, включаючи доньку президента, ефективно діяла ще й тому, що за допомогою засобів масової інформації цей факт публічного покарання – фактично примусу, доведено до кожного члена суспільства. Це масований інформаційний вплив, метою

⁸ Ganser Daniele. NATO's secret Armies: Terrorism in Western Europe. URL: http://www.danieleganser.ch/e/buecher/nato_e/index.htm

якого є залякування населення. Й суттєво не важливо, яка міра покарання – штраф, примусові роботи або електричний стілець – мету досягнуто. Саме тому справедливіше вкладати в зміст цього поняття, особливо в контексті соціального управління, здатність примусу до виконання тієї чи іншої норми через нав'язування віртуального страху перед відповідальністю за її невиконання. Терор означає, насамперед, управлінський прийом, метою якого є осмислене відчуття ступеня відповідальності за ще не скоєний вчинок у більшості представників соціальної системи під впливом прикладів публічного покарання тих, хто такий вчинок скоїв.

На геополітичному рівні терор – примус до виконання правил, що встановила більшість (читай – сила), точніше, відчуття можливості – віртуальний страх бути покараним на прикладі окремих держав або політичних систем. Сучасні дослідники форм політичного правління ревізують понятійний апарат, шукаючи пояснення результатів їх трансформацій. Якщо раніше політичні системи, які важко було назвати демократіями, зараховували до авторитарного, або тоталітарного типів, то сьогодні, після падіння соціалізму, все частіше говорять про “делеговані” демократії, “дефективні” демократії або “гібридні” системи і, відповідно, псевдорежими. Потрібно констатувати, що під час опису еволюції державних форм управління застосовується славнозвісна тріада – демократія – авторитаризм – тоталітаризм, відповідно до якої деякі режими, за своєю суттю авторитарні, подаються як демократичні, посттоталітарні – як авторитарні, якщо взагалі не як демократичні. На тлі масштабної геополітичної трансформації поняття терору та тероризму, особливо в контексті використання державних (у межах соціальної системи) та міжнародних (міжсистемних) засобів примусу, які в більшості випадків визначають соціальну значущість таких режимів, потребують сутнісного ревізування.

Терор як соціальний процес або конкретна дія повинен мати антитезу, діалектично протилежну дію або соціальний процес, адекватний за функціональним або смисловим значенням та спрямований у протилежному напрямку інформаційного впливу. При цьому аудиторія, на яку спрямовано цей інформаційний вплив, та ж сама. У нашому випадку – це форма протесту на алгоритм соціального управління, який саме й передбачає терор як управлін-

ський прийом. Сучасна наукова думка описує цей процес як семантичне навантаження словом “тероризм”, що не є істиною.

Поняття “антитерор” більше підійшло б до характеристики такого дійства, але традиційно цим словом позначається інша дія – протидія особам, які скоюють індивідуальні терористичні злочини, тобто зветься терористами. Тому логічно застосувати термін “терористична діяльність”, тобто сукупна терористична діяльність у межах окремої соціальної системи, яку спрямовано на зміну або примусову корекцію алгоритму соціального управління, що застосовується в межах цієї системи. При розгляді понять “терор” та “терористична діяльність” не варто обмежувати кордони соціальних систем тільки державними та міждержавними рівнями. Стосовно соціального управління ці поняття можуть бути застосовані для будь-яких соціальних систем, в яких або між якими існують інформаційно-управлінські відносини. При цьому використання сили системою, або її часткою, що наділена владою, відповідно й опозиційно налаштованою частиною, формують уявлення про окремий соціальний процес, який складається з двох діалектично протилежних соціальних процесів. Узагальнювальною назвою для нього, за певною логікою, і має бути слово “тероризм”.

Слово “тероризм” сьогодні доволі поширене, хоча узагальненого пояснення воно не має. У світі існує понад сотню різноманітних дефініцій, більшість з яких використовуються у правовому полі для опису та кваліфікації конкретних протиправних дій. “Загальної дефініції тероризму не існує і не буде знайдено у найближчому майбутньому. Проте абсурдно стверджувати, що без неї неможливо досліджувати тероризм”.⁹ Навряд чи існує якесь інше поняття, яке викликає стільки суперечок, як поняття “тероризму”. Причина не лише у “природі явища”, тобто у різноманітних формах тероризму, його видовищності й таємниці, якими він оточений. Велика частина терористичних студій останніх 50 років присвячена питанню дефініції. Проте ці зусилля не дозволяють нам сьогодні говорити про існування загальнообов'язкової концепції тероризму. Навпаки: з'являються все нові та нові дефініції. У 80-х роках

⁹ Волтер Л. Витоки. *Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2002. № 25. С. 26–77.

минулого століття Алекс Шмід уклав список із 109 визначень тероризму, щоб синтезувати на цій базі загальноприйнятне визначення¹⁰. Використання поняття “тероризм” з метою формального опису певної філософської категорії є доречним та вдалим, оскільки у поєднанні з теорією соціального управління соціально – філософська дефініція тероризму набуває універсальних властивостей та визначає сутність процесу, пов’язаного зі зміною або примусовою корекцією алгоритму соціального управління із використанням феномену віртуального страху. При цьому не обов’язково ці дії є протиправними та пов’язані з фізичним насиллям. У цьому контексті використання дефініції тероризму як філософської сутності соціального процесу дозволяє відійти від заангажованості правового тлумачення, оскільки воно залежить від характеристик політичного режиму, який це правове поле генерує.

Соціологічна парадигма поняття “тероризм” – це система поглядів (вчень) щодо можливості або неможливості зміни чи примусової корекції алгоритмів управління соціальних систем (наприклад, трансформації політичних систем) за допомогою впливів, які визначаються суспільним резонансом, породженням конкретною дією або загрозою такої дії, з метою залякування та деморалізації соціальної системи (громадянського суспільства – як окремих випадок). “Терор безсилий – і то лише в “кінцевому підсумку”, – якщо він використовується реакцією проти класу, що виходить на арену. Але терор може бути дуже дієвим проти реакційного класу, який не хоче зійти з політичного олімпу”.¹¹ Характерними ознаками, що дозволяють відрізнити тероризм від кримінального злочину, є, по-перше, ставлення до політики, питань влади, тобто алгоритму соціального управління та механізмів його реалізації; по-друге, наявність інформаційного впливу на всю соціальну систему, наслідком якого є формування віртуального страху, фобій, деморалізація тощо, що є додатковим важелем для тиску на керівну систему. Треба констатувати той факт, що керівна система досягає такого ж результату у формуванні віртуальних фобій при

¹⁰ Давыдов Е. Терроризм: истоки и эволюция цели и средства. *Досье секретных служб*. 2002. № 1. С. 11–14

¹¹ Троцкий Л. Б. Терроризм и коммунизм. Санкт-Петербург: Азбука, 2010. 179 с.

реалізації політики терору простим декларуванням правових норм та ступеня відповідальності за їх порушення.

8 вересня 2006 року Генеральна Асамблея Організації Об’єднаних Націй прийняла Глобальну контртерористичну стратегію, сутність якої – організаційні засади та план протидії тероризму – це на тлі відсутності однозначності тлумачення та визначення тероризму. Глобальна контртерористична стратегія ООН, що будується на принципі “насильством по насильству”, дуже боляче обходить людству – число загиблих та постраждалих від світової антитерористичної кампанії постійно зростає.

Дмитро Менделєєв вважав, що добре поставити запитання означає наполовину вирішити його. Слово “тероризм” останнім часом стало значущим, а питання – актуальним. Уявлення людей про тероризм і терористів змінювалося кожен епоху, на це впливали історичні події, власний досвід, а останнім часом мас-медіа. У давнину образ терориста асоціювався з асасинами (фіданами), фанатиками-сектантами середньовічного Сходу, які використовували індивідуальний терор як засіб захисту своєї релігії, або з сікаріями, представниками радикального крила антиримської опозиції в Іудеї в 66-73 років н.е., які вбивали своїх жертв – чиновників та римлян і євреїв, що співпрацювали з ними, короткими кинджалами, прихованими у складках одягу. Сто років тому терорист – це людина з бомбою, борець із самодержавством. Сорок років тому терорист – збірний образ ворога-імперіаліста, або той, хто викрадає повітряні судна чи зазіхає на життя державного діяча. Зараз терорист – образ ворога народу, типово арабської зовнішності та мусульманського віросповідання. Питання досить просте, однак відповісти на нього однозначно дуже проблематично. У сучасній науково-популярній літературі і публіцистиці вільність тлумачень цього поняття не має меж. Терористами називають кого завгодно, кому як вигідно. У світі існує понад 70 більш-менш формалізованих визначень тероризму. Це породжує прецеденти для масової спекуляції суспільною свідомістю, що деякою мірою вигідно терористам, а здебільшого – служить політикам, що не мають жодної причетності до терористів або замовників, але використовують суспільний резонанс для взаємних обвинувачень і зведення рахунків один з одним або з владою.

Одні вважають, що тероризм – це тактика, інші – що це різновид карного насильства. Є авторитетна думка, що тероризм – це “насильство, що містить у собі загрозу іншого насильства, для того, щоб викликати паніку, порушити і навіть зруйнувати державний і суспільний порядок, вселити страх, змусити супротивника прийняти бажане рішення, викликати політичні й інші зміни”¹². У чому істинність правового тлумачення тероризму, міжнародного тероризму? Не варто в оцінках цього явища шукати об’єктивність, зазвичай, вони суб’єктивні, висловлені з позицій офіційного погляду чинної влади, можуть змінюватися з точністю до навпаки, якщо це необхідно в електоральних цілях.

Тероризм, як і корупція, злочинність взагалі – соціально небезпечні дії, їх юридично кваліфікують як злочинні. Однак вони мають зовсім різні соціальні корені. Тероризм не може бути кримінальним, економічним, політичним, військовим чи будь-яким іншим. Тероризм – самостійне явище. Він може базуватися на будь-якій діяльності – як протиправній, так і прийнятій правовими нормами. Питання в тому, як об’єктивно оцінює суспільство дії терористів. Чому для одних членів того самого суспільства терористи – герої, для інших – найлютіші вороги? Чому держава так боїться терористів, хоча від їхньої діяльності жертв на порядок менше, ніж загиблих в автокатастрофах або інших техногенних трагедіях, а ймовірність бути інфікованим СНІДом набагато вища, ніж стати жертвою терористів? Чим відрізняється державний тероризм від міжнародного? Яка роль держави як потенційної жертви у формуванні теророгенних чинників? Кримінально-правовий аналіз тероризму не спроможний дати об’єктивну оцінку цьому процесу, оскільки обмежений рамками правового поля, означеного саме тим режимом, проти якого виступають терористи. Соціальна філософія, конфліктологія, теорія соціального управління, соціоніка, тектологія, теорія права, соціальна психологія – ось далеко не повний перелік наук, які необхідно залучити для комплексного вивчення тероризму в динаміці розвитку. Цілком можливо, що згодом предметна галузь науки про тероризм виділиться в само-

¹² Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. Москва: Цит–М, 2003. 306 с.

стійну. Мотиви прояву конкретної терористичної діяльності варто шукати в розумінні соціально-економічної і геополітичної обстановки¹³. Зараз наука терорологія перебуває в стадії формування, її початкова стадія розвитку здебільшого характеризується як період філософських міркувань про сутність явища, форм співвідношення причин і наслідків, соціуму й індивідуальності, про місце тероризму в процесі еволюційного розвитку матеріального світу. Науково-теоретичні розробки з проблем визначення понятійного апарату при вивченні тероризму є як у вітчизняній літературі, так і в працях закордонних авторів. Історія людства з моменту світобудови впритул пов’язана з терором. Страх за всіх часів був основою для способів управління як окремою особистістю, так і суспільством загалом. Терор є вищим ступенем залякування і... найстарішим, і найдосконалішим способом керування.

Ефективність боротьби з тероризмом залежить від досконалості системи протидії цьому небезпечному соціальному явищу, що має будуватися на науково-обґрунтованих теоріях. Про оману тих, хто користується практикою без науки, казав ще великий Леонардо да Вінчі: “Закоханий у практику без науки немов керманич, що ступає на корабель без керма або компаса, він ніколи не впевнений, куди пливе. Завжди практика має бути побудована на хорошій теорії, вождь і брама якої – перспектива...”. Останнього бракує.

Тероризм, як і будь-яке соціальне явище, не можна пояснити з природної сутності людини, тому що соціальне ніколи не зводимо до біологічного і воно не може бути пояснено біологічними законами. Методи сучасного тероризму розвивалися у результаті індустріалізації й інформатизації суспільства. Для деморалізації і залякування величезних мас зовсім не обов’язково поміщати їх у концентраційні табори. Сучасні інформаційні технології дозволяють досягти бажаного ефекту набагато менш чисельними жертвами, але більш ефективно донести величину небезпеки до кожного персонально, викликавши в індивідуума невротичний страх. Терористи майже завжди діють в інтересах чинного уряду. Навіть

¹³ Ященко О. Г. Сучасний цивілізаційний підхід до розуміння сутності тероризму і відмежування його від терору і диверсій. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/2936>.

якщо дії терористів спрямовані проти уряду, завжди можна знайти спосіб підвищити його авторитет в очах членів суспільства, наприклад, шляхом необ'єктивного висвітлення або перекручування вимог терористів. Величезне значення має той чинник, на чиему боці перебувають мас-медіа і засоби формування інформаційного простору.

Із виникненням умов для свідомого керування суспільним розвитком підриваються соціальні корені тероризму. Варто підкреслити, що наукове розуміння сутності тероризму вимагає визнання його соціальної природи. Гносеологічні корені тероризму – це умови, передумови, можливості формування реакцій на зовнішні збудники, що виникають у процесі психічної діяльності людини. У сучасному суспільстві тероризм може бути розглянутий як форма соціального протесту, спрямованого в бік влади з її офіційною системою примусу. У загальному випадку рівноважний стан між суспільством як суб'єктом права і владою забезпечується зваженою правовою політикою, що передбачає можливість оптимальної корекції алгоритму соціального або політичного управління, відповідно до рекомендацій і побажань окремих членів суспільства, природно у встановленому порядку. У тому випадку, якщо порушується діалектична сутність управління, виникає ситуація, коли незгода чи соціальний протест окремих членів суспільства проти встановленого суспільного порядку або окремих його елементів породжує соціальний конфлікт.

Поняття “тероризм” припускає подвійність змісту. Тероризм може розглядатися як відповідна ідеологія, як соціальний процес і як конкретна дія. Це єдиний вид злочинної діяльності, що допускає подвійний об'єкт – безпосередню жертву терористичного акту й опосередковану, – жертву психологічного впливу. При цьому вид злочину, що використовується для терористичного акту, не може бути конкретизований. Це може бути будь-яка протиправна дія, пов'язана з людськими жертвами, або без таких. Сутність поняття “тероризм” як конкретної дії, зазвичай, ілюструють відповідними статтями з кримінального кодексу або традиційно прийнятим у суспільстві поняттям. При цьому зміст цього поняття побічно відбиває стиль влади. Так, американські політологи вважають, що тероризм – це “погроза чи використання насильства в політичних

цілях окремими особами чи групами, що діють як на боці, так і проти чинного уряду, коли їхні дії спрямовані на те, щоб вплинути на більшу, ніж безпосередні жертви, кількість людей”¹⁴. Як видно з визначення, ціль тероризму як дії зводиться до факту залякування, тобто до скоєння такої дії, що здатна викликати суспільний резонанс, ввести більшість суспільства в стан віртуального страху. Кінцева мета тероризму як соціальної системи – корекція алгоритму соціального керування в суспільстві шляхом залякування суспільства, при цьому не має значення, про який тип соціального керування йдеться. Це може бути режим влади в суспільстві, світовий порядок або принцип керування усередині організованої злочинної групи, або трудового колективу. Тероризм як ідеологія – це остаточна віра в перебудову Світу подібними методами.

Усі дослідники відзначають ту чи ту багатомірність і системність тероризму. Однак деякі зводять його в основному до релігійних джерел, спираючись безпосередньо на заяви ідеологів терористичних угруповань. Наприклад, лідер терористичного руху Усама Бен Ладен у листопаді 2001 року після атаки на США заявив: “Ми – терористи, і тероризм – наш друг і компаньйон. Нехай Захід і Схід знають, що ми – терористи і ми жажливі. Ми будемо намагатися тероризувати ворогів Аллаха і наших власних. Тероризм є обов'язок в релігії Аллаха”. Подібні висловлювання дозволяють окремим дослідникам обмежити проблему тероризму лише ісламськими витоками та однією сферою політики чи релігії, що, звичайно, помилково. Вони можуть бути виявлені так чи інакше в кожній сфері та цивілізації.

Заслужовують на увагу деякі новітні підходи до вивчення тероризму, наприклад, американський соціолог Б.Філіпс розвиває “мережевий підхід” до проблеми тероризму¹⁵. У рамках створеного ним інтерактивного світогляду будується складна мережа одинадцяти антиномій, що зв'язують певну кількість абстракцій (поя-

¹⁴ Волтер Л. Витоки. *Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2002. № 25. С. 26–77.

¹⁵ Phillips, Bernard. The Web Approach to Terrorism. Terrorism as an ‘Ism’: An Epistemological and Metaphysical Approach. *Доклади на конференції “The Web Approach to Terrorism: Connecting the Dots”*. San Francisco, August 14th–16th, 2004. URL: www.semioticsigns.com/hansbakker/./TerroristOrganizations5a–2.pdf

тійних “точок”), в яких аналізується тероризм. Мережа абстракцій дозволяє йому використовувати її як “сходи” для руху по ній як зверху вниз – від більш загальних абстракцій до більш конкретних – так і в зворотному напрямку. Розуміючи під тероризмом загальний випадок “політично вмотивованого злочинного насильства”, він пропонує досліджувати його як один з “измів”, на зразок расизму, сексизму, етноцентризму тощо, які також мають складну міжсистемну природу. Міжсистемний підхід та мережевий світогляд також розвиваються й іншими вченими стосовно розуміння як життя в цілому, так і сучасного інформаційного суспільства, так і сучасної мережевої економіки.

Американський соціолог М.Девіт так характеризує багатомірні джерела тероризму: “Джерела тероризму лежать не в цінностях і не в фундаменталістській ідеології або релігії, а в потребах, які визначають мотивацію. Хірургічне (військове) видалення тероризму тільки розширює хворобу. Тероризм є симптомом глобальної деградації. Виклик тероризмові вимагає нового мислення, планування і стратегії. Тероризм породжений нафтовими баронами і зміщений з внутрішніх проблем нафтових країн Близького Сходу на Захід. Але цього зміщення тероризму на Захід не було б, якби Захід відповідав своїм ідеалам свободи, законності та рівності можливостей. В останній чверті минулого століття ці ідеали стали порожніми обіцянками, тому захід став мішенню тероризму”¹⁶.

Е.Обершол у статті “Пояснення тероризму: внесок теорії колективної дії” пише, що тероризм – “надзвичайна, насильницька відповідь на невдалий політичний процес вирішення політичними режимами, а також етнічними та ідеологічними противниками фундаментальних проблем управління. Застосування теорії колективної дії дає змогу пояснити динаміку ескалації і завзятості насильства. Ісламістський тероризм відбувається з переконання, що тільки теократія є єдиною відповіддю на численні проблеми Середньо-Східних і мусульманських країн. “Квитки” на тероризм видаються і зовнішнім соціальним контролем, і внутрішніми су-

¹⁶ DeWitt, Martha R. Understanding the Origins of Terrorism. Доклад на конференції “The Web Approach to Terrorism: Connecting the Dots”, San Francisco, August 14th–16th, 2004. URL: www.peacefromharmony.org/?cat=en_c&key=15

перечностями теократичних держав”¹⁷. Багатомірності тероризму і контртероризму присвячено розділ книги відомого автора Пауля Пілара, який в минулому очолював відповідний відділ ЦРУ¹⁸.

Генеральний секретар ООН Кофі Аннан ще у 2002 році відзначав багатоаспектний характер тероризму: “Тероризм – глобальна загроза глобальними ефектами;... його наслідки торкаються кожного аспекту діяльності ООН – від розвитку до світу прав людини і керівництва закону... За своєю внутрішньою природою тероризм є нападом на фундаментальні принципи законності, порядку, прав людини і мирного врегулювання спорів, на яких ґрунтується ООН.... ООН має відігравати регулюючу роль у створенні законних і організаційних рамок, у межах яких може розгортатися міжнародна кампанія проти тероризму”¹⁴. В ООН прийнято таке коротке визначення: “Акт тероризму – це еквівалент військового злочину в мирний час”. “Академічним і узгодженим” в ООН визнано таке визначення: “Тероризм вселяє занепокоєння методом повторюваних насильницьких дій, який використовується таємно індивідом, групою або державою з особливих кримінальних або політичних причин, якому (на відміну від вбивства) пряма мета вбивства не є головною. Безпосередні людські жертви насильства, які служать генераторами спілкування, обираються в основному безладно (будь-які можливі мішені) або вибірково (представницькі або символічні мішені) з населення в цілому. Заснований на погрозі і насильстві зв’язок між терористом (організацією) і жертвами та головними мішенями використовується для керування головною мішенню (аудиторією), перетворюючи її в ціль терору, вимог або уваги, залежно від того, що переслідується перш за все: залякування, примус або пропаганда”¹⁹.

¹⁷ Oberschall, Anthony. “Explaining Terrorism: The Contribution of Collective Action Theory”. *Sociological Theory* 22 (March 2004), 26–37. URL: onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9558.2004.00202.abstract (дата звернення: 05.09.11). – Назва з екрана.

¹⁸ Pillar, Paul R, Terrorism and U.S. Foreign Policy, Brookings Institution. Chapter 2. *The Dimensions of Terrorism and Counterterrorism*, p. 12–40. URL: www.m.foreignaffairs.com/articles/57077/philip/terrorism-and-us-foreign-policy (дата звернення: 05.09.11). Назва з екрана.

¹⁹ United Nations Office on Drugs and Crime, Definitions of Terrorism. URL: http://www.unodc.org/unodc/terrorism_definitions.html

Засоби тероризму – це його ресурси і мішені. Можна виділити первинні ресурси тероризму, які охоплюють набір усіх ресурсів: людських, інформаційних (зокрема ідеологічних), організаційних (зокрема фінансових) і матеріально-технічних (озброєння і спорядження), і вторинні ресурси, які складаються з “мішеней”. Мішені тероризму – це ті найбільш цінні ресурси суспільства, які захоплюються терористами як засобом для досягнення якихось більш масштабних цілей, що виходять далеко за межі безпосередніх мішеней. Мішені – це ресурс тиску терористів у досягненні своїх кінцевих цілей. Найціннішим соціальним ресурсом є люди, тому більшість терактів мішенями обирають, насамперед, людей. Особливо вагомим ресурсом тиску є діти, що і продемонстрував теракт у м.Беслані. Тому в майбутньому варто очікувати розширення терактів, спрямованих саме проти дітей. Однак мішенню теракту може стати і атомна електростанція, і комунікаційні мережі, і органи влади, і політичні діячі, і окремі корпорації тощо. Суб’єктами тероризму можуть бути індивід, організована група, держава. Держава, за визначенням, охоплює всі сфери суспільства, тому терористичні цілі і її терористичні ресурси черпаються з усіх сфер суспільства. Прикладами таких були нацистські держави і сталінський режим.

Концепція боротьби з “ворогами народу” в епоху побудови соціалізму також ґрунтувалася на ідеї посилення суспільної безпеки. В умовах тоталітарної держави це закономірно, але не припустимо в суспільствах, що прагнуть до демократії.

Кримінальний кодекс України містить поняття “терористичний акт”, а саме: терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров’я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування; службовими особами цих органів, об’єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (теро-

риста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою, при цьому прямим умислом та політичною метою є конкретні дії, в тому числі й спрямовані на залякування населення. Таке визначення досить змістовно розкриває поняття терористичного акту як конкретної протиправної дії, але воно не може бути застосоване для кваліфікації тероризму. Тероризм може розглядатися і як обтяжувальна провина обставина. Сучасне Українське законодавство передбачає обтяжувальні провину обставини. У цьому випадку будь-який, у тому числі і посадовий злочин (зловживання службовим становищем чи перевищення влади), що супроводжувався застосуванням методів тероризму, тобто примусу через залякування, може бути додатково кваліфікований за ступенем соціальної небезпеки. Тероризм можна розглядати і як форму організованої злочинності, жертвою якої є суспільство, метою – влада. Мотив тероризму – зміна алгоритму соціального керування. В умовах псевдодемократії будь-яка спроба вплинути на рішення влади може призвести до нерозв’язного соціального конфлікту. Це більш широке поняття, ніж проста спроба вплинути на ухвалення рішення органами влади. Адже рішення органів влади, особливо в частині господарсько-економічної діяльності, не завжди мають політичне значення. У такому контексті тероризм – прерогатива публічного чи конституційного права.

Сутність поняття тероризму як процесу зводиться в остаточному підсумку до віри в можливість перебудови світу шляхом використання терористичних методів. Насамперед, це використання методу залякування частини населення, що яке, зазвичай, не належить до конфліктуючих сторін, з метою психологічного тиску на більш сильного учасника конфлікту, що зайняв принципову позицію. Така ідеологія є основою міжнародного тероризму, яка, і все частіше, заявляє про себе як про глобальний соціальний процес. У цьому випадку тероризм може розглядатися як реакція деяких опозиційних сил на несправедливість світового порядку. Саме наявність конфлікту специфічно відрізняє тероризм від карного злочину. При цьому обов’язкова наявність чинника масового залякування, інакше цей конфлікт буде карним злочином.

Тероризм – один із найбільш небезпечних злочинів сучасності, що має не лише національний, а й міжнародний характер. Терорис-

тичні дії можуть бути різними, але всіх їх поєднує два елементи:

– по-перше, вони спрямовані на підлив державної або іншої влади;

– по-друге, викликають у населення почуття страху, що з'являється під впливом організованого й жорстокого насильства.

Терор і тероризм, незважаючи на істотні принципові розходження, споріднені за змістом тим, що вони є завершальною фазою соціального конфлікту, породженого недосконалістю системи соціального управління суспільством. Процес переростання соціального конфлікту в насильницьку фазу визначається сукупністю властивостей цивільного суспільства і характеристик конфлікту-ючих сторін.

Терор (у будь-якій формі), терористичний акт (терористична діяльність) у діалектичній єдності з антитерористичною діяльністю – конкретні прояви (форми) організованого насильства. Поняття “тероризм” набагато ширше. Сучасний семантичний образ цього поняття визначається характеристикою соціального процесу насильством (фізичним, психологічним, інформаційним і т.ін.), спрямованим на корекцію соціальної системи, і зв'язаної з ним системою поглядів, навчанням.

Питання визначення сутності тероризму є полемічним і донині. На тлі гасел боротьби з тероризмом кожна з воюючих сторін трактує і розуміє його по-своєму. Та й у таборі борців із тероризмом немає єдності в розумінні сутності цього процесу. Спроби дати правову оцінку цьому явищу, зазвичай, зводяться до його кваліфікації як кримінального злочину. Тероризм як вид злочинної діяльності у рамках окремо взятого суспільства не може бути кваліфікований саме тому, що являє собою фазу соціального конфлікту між суспільством і владою.

Контрольні питання

1. Що означає термін “терор”, його походження.
2. Дати пояснення виразу “війна з тероризмом”.
3. Дати пояснення виразу “терор на геополітичному рівні”.
4. Дати пояснення поняттю “антитерор”.

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Антипенко В. Ф. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы / НАН Украины. Ин-т гос. и права им. В. М. Корецкого. Киев: ЮОНА-М, 2002. 723 с.
2. Виклики тероризму в Україні та адекватні концепти державної безпеки: навчальний посібник / І.М. Рижов, Л.М. Стрельбицька, М.П. Стрельбицький, В.І. Строгий. Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБ України, 2015. 172 с.
3. Волтер Л. Витоки/ *Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2002. №25. – С. 26–77.
4. Гаднелев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века. *Вопросы философии*. 1992. № 2.
5. Емельянов В.П. Террор и терроризм: вопросы отграничения. *Право и политика*. 2000. № 4. С. 53–54.
6. Емельянов В. П., Иманлы М. Н., Рыжов И. Н. Уголовно-правовое противодействие терроризма : монография. Харьков: Право, 2014. 88 с.
7. Деррида Жак: деконструкция европейского мышления. Баланс. Штегмайер В. Герменевтика и деконструкция / Под ред. Штегмайера В., Франка Х., Маркова Б. В. Санкт-Петербург, 1999. С. 68–91.
7. Здравомыслов А. Г. Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания. *Социс: Социол. исслед.* 1993. № 8. С. 27–33.
8. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. Київ: Оріяни, 2000. 448 с.
10. Крістофер Даазе. Тероризм – поняття, теорії та стратегії протидії. Результати та проблеми соціально-наукових досліджень. *Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис “І”*. № 25. 2002. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/daase.htm>
11. Ліпкан В. Тероризм і національна безпека України. Київ: Знання, 2000. 184 с.
12. Морозов Г.И. Международный терроризм. *США: экономика, политика, идеология*. 2002. № 11–12. С. 62–68.

13. Остроухов В. В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 ; Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2001. 36 с.

14. Рижов І. М. Базові концепти антитерористичної безпеки : монографія. Київ: Нац. акад. СБУ, 2016. 327 с.

15. Рижов І. М., Кудінов С. С., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.

16. Рижов І. М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 288 с.

17. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем : монографія. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 232 с.

18. Сенченко М. Четверта світова війна / М. Сенченко. Тотальна війна. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 102 с.

19. Тероризм: визначення і сутність : монографія [А. В. Коростиленко, Б. Д. Леонов, І. М. Рижов и др.] / За заг. ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. О. Глушкова. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с.

20. Arendt, Hannah: Elemente und Ursprunge totaler Herrschaft. Мюнхен, 1986. S.711.

21. Daase, Christopher. "Spontaneous Institutions: Peacekeeping as an International Convention" // Haftendorn, Helga; Keohane, Robert J.; and Wallander, Celeste A. Eds. *Imperfect Unions: Security Institutions over Time and Space*. New York: Oxford University Press, 1999. P. 223–258.

ТЕРОРИЗМ – ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ. ЕКСТРЕМІЗМ І ТЕРОРИЗМ

Глобальні проблеми нашої епохи, що стосуються тероризму, закономірний наслідок усієї сучасної глобальної ситуації, що склалася на земній кулі в останній третині ХХ ст., стають дедалі актуальнішими. Факт виникнення подібних проблем вперше стали вивчати західні вчені в 60-х роках ХХ ст. (Р. Фолк, О. Тоффлер, Д. Медоуз, Дж. Форрестер, Р. Хейлбронер, В. Леонтьєв, Е. Пестель, Я. Тінберген, Г. Кан, Дж. Фелпс та ін.), зараховуючи до глобальних проблем досить певне коло питань: перенаселення планети, порушення екологічної рівноваги, виснаження ресурсів. Вони вважають, що перед людством стоїть близько 20 глобальних проблем, 9 з яких найголовніші. Існує думка, що переважною проблемою є економічна відсталість країн, що розвиваються. Визначаються причини, що породжують глобальні проблеми і критерії, які дають змогу виділити їх серед безлічі проблем, що стоять перед людством; розкрито конкретно-специфічні форми їх прояву; означено внутрішні зв'язки і взаємозалежності між окремими проблемами та намічено шляхи їх розв'язання. Глобальні проблеми сучасності породжені в кінцевому підсумку саме всепрониклою нерівномірністю розвитку світової цивілізації, коли технологічна могутність людства незмірно перевершила досягнутий ним рівень громадської організації, а політичне мислення відстало від політичної діяльності, спонукальні мотиви діяльності переважної маси людей і їхні моральні цінності стали далекими від соціального, екологічного і демографічного імперативів епохи. Джерела глобальних проблем сучасності можна умовно розділити на дві групи: поглиблення розбіжностей між людиною і природою (еко-

логічні, продовольчі, енергетичні та інші проблеми); стосунки між людьми (проблема війни і миру, захисту і розвитку духовної сфери, демографії, боротьби зі злочинністю тощо).

Усі глобальні проблеми сучасності тісно пов'язані одна з одною і взаємообумовлені, відтак ізольоване рішення їх практично неможливе. Забезпечення подальшого економічного розвитку людства природними ресурсами свідомо припускає запобігання зростаючому забрудненню навколишнього середовища, інакше це вже в найближчому майбутньому призведе до екологічної катастрофи планетарного масштабу. Відповідно й тероризм є своєрідним показником стану та ступеня розвитку людства, характеризуючи цивілізованість у вирішенні глобальних соціальних конфліктів.

Варто відзначити ознаки та властивості глобальних проблем людства, які відрізняють їх від інших проявів глобального масштабу, таких, що виходять за рамки однієї держави або групи країн: гострота прояву; комплексний характер: всі проблеми тісно переплетені одна з одною; вплив на подальший хід історії людства; можливість їх вирішення лише спільними зусиллями всієї світової спільноти, всіх країн і етносів.

Причетність тероризму як соціального процесу до глобальних проблем за вищезазначеними ознаками очевидна та не потребує додаткових доказів. Проблеми міжнародного тероризму притаманні загальні риси, характерні для багатьох інших загальнолюдських труднощів, таких як: планетарні масштаби прояву; велика гострота; негативний динамізм; потреба невідкладного вирішення тощо.

Глобальні проблеми цивілізації вимагають для свого вирішення найширшої коаліції всіх соціальних сил і суспільних рухів, зацікавлених у соціальному прогресі, і одночасного створення об'єктивних умов і суб'єктивних передумов для їх співробітництва. Діалектика соціального прогресу в сучасну епоху виявляється в тому, що боротьба за вирішення соціальних проблем не віддаляє, а наближає соціальне відновлення суспільства. Ця боротьба іноді має вкрай реакційні форми організованого насильства – війни, тероризм. У той же час глобальна проблема міжнародного тероризму має і специфічні, характерні тільки для неї риси. Насамперед, варто звернути увагу на те, що проблема міжнародного тероризму

пов'язана з основними сферами життєдіяльності світової спільноти і соціумів окремих країн: політикою, національними відносинами, релігією, екологією, злочинними співтовариствами і т. ін. Однак останні терористичні акти за своїми масштабами впливу на подальший хід світової політики стали безпрецедентними в історії людства. Число жертв, розміри і характер руйнувань, викликані терактами початку XXI століття, можна порівняти з наслідками збройних конфліктів і локальних війн. Відповідні заходи, викликані зазначеними терористичними акціями, призвели до створення міжнародної антитерористичної коаліції, яка включила до свого складу десятки держав, а таке раніше мало місце лише в разі великих, світового масштабу, збройних конфліктів і війн. Відповідні антитерористичні військові дії також набули планетарного масштабу. Як наголошується в заяві саміту країн “великої вісімки” (крім глав держав і урядів країн С8, у ньому брали участь представники Австралії, Алжиру, Бразилії, Данії, Єгипту, Індії, Індонезії, Іспанії, Китаю, Лівії, Мексики, Нігерії, Нідерландів, Кореї, Сенегалу, Туреччини, Ефіопії і ПАР), що проходив у липні 2009 року, існує відчутний прогрес у спільній боротьбі з припинення переміщення терористів, їх фінансування, використання некомерційних організацій у терористичних цілях та інших форм матеріальної підтримки, включаючи постачання зброї. Оскільки для вирішення цих питань санкціоновано застосування військових потенціалів цих країн, та є досвід використання в антитерористичних кампаніях коаліційних збройних сил, наслідки будуть значно глобальніші. Війни, незалежно від їх масштабу, завжди були проблемою глобальною.

Ключовими структурами в боротьбі з міжнародним тероризмом вважають ООН і Раду Безпеки ООН. Саме ООН є тим єдиним центром, що має повноваження на застосування військових заходів. Прийняття ООН у вересні 2006 року Глобальної контртерористичної стратегії формально порушує проблему тероризму на рівень глобальної. Оскільки цей документ прийнято у формі Резолюції з додатком Плану дій, у якому викладено заходи ідеологічного і практичного характеру – це можна сприймати як своєрідний вірець алгоритму соціального управління, акт глобального менеджменту. Безперечно, це спроба застосувати комплексний

підхід до визначення шляхів боротьби з тероризмом, ефективність протидії якому на нинішньому етапі не викликає оптимізму. Адже роль ООН як нейтрального органу, що має врегульовувати нові й застарілі регіональні конфлікти, всупереч очікуванням, не посилюється.

Нині, на стику двох століть, людство впритул зіштовхнулося з найгострішими проблемами сучасності, деякі з яких загрожують самому існуванню цивілізації і навіть життю на планеті. Тероризм доволі часто вважають саме такою проблемою. З цим не можна погодитися, оскільки розквіт тероризму хронологічно припадає на період початку процесів світової глобалізації та формування системи глобального управління, який за своєю природою є політичним і стратегічним менеджментом. До його функцій належать вироблення та реалізація найбільш загальних всесвітніх стратегічних рішень. Сучасні центри глобального менеджменту інтенсивно й послідовно створюють відповідну інфраструктуру, здатну завдяки застосуванню новітніх технологій, у тому числі гуманітарних та соціальних, контролювати свідомість і сумлінну поведінку людей. Паралельно до цього завершується реконструкція глобальних структур, спроможних впливати на рішення уряду будь-якої країни, в тому числі і США.

Сьогодні в глобальних масштабах відбувається підпорядкування держави і влади могутнім корпораціям та їх власникам. І не варто шукати прикладів у Латинській Америці. Пострадянський простір – яскравий приклад влади брудних грошей та кримінальних кланів. На сьогодні, за даними ООН, річний прибуток кримінальних транснаціональних організацій становить близько \$1 трлн, що еквівалентно загальному обсягу ВВП країн із населенням понад 3 млрд осіб із низьким рівнем доходів. Посилюється зрощування кримінальних капіталів і тіньової економіки з легальною економікою та державними структурами. Олігархи і злочинні клани дедалі більше впливають на макроекономічну політику урядів та держав. Злоякісна глобалізація породила феномен глобального тероризму, що вже загрожує ядерним тероризмом.

Глобалізм – це світова інтегрована соціально-економічна система, що характеризується специфічними головними ознаками і метою (вектором), механізмом і системним гомеостазом (рівнова-

гою) розвитку суспільства. Глобалізм сьогодні – це організований процес, основне завдання якого – мобілізація і “збирання” всіх видів світових ресурсів в інтересах світового фінансово-олігархічного капіталу під виглядом прагнення до “глобального добробуту”, а тероризм у такій системі – банальний інструмент владної боротьби. Альтернатива цьому – глобальна системна інтеграція країн і народів, з метою справедливого, урівноваженого розвитку людського суспільства в цілому.

Історична своєрідність і соціальна унікальність глобальної ситуації, що склалася на початку тисячоліття, вимагає від людства нового політичного мислення, високої моральної відповідальності і безпрецедентних практичних дій як у внутрішній політиці окремих країн, в міжнародних відносинах, у взаємодії суспільства з природою, так і у взаєминах між самими людьми. Сучасна глобальна ситуація поєднала всі суперечності нашої епохи в єдиний, нерозривний “тугий вузол”, розв’язати який у змозі лише соціальне і духовне відновлення людського суспільства, нове мислення в поєднанні з новою практичною діяльністю.

Саме прагнення до перебудови алгоритмів соціального управління з використанням методів тероризму є основою міжнародного тероризму та усе частіше заявляє про себе як про глобальний соціальний процес. У цьому випадку тероризм може розглядатися як реакція деяких опозиційних сил (як правило, на рівні суб’єктів геополітичного масштабу) на несправедливість світового порядку. Глобальність проблеми тероризму полягає в тому, що вона властива, за певних умов, усім без винятку суспільствам. При цьому масштаби, соціальний статус і принципи соціального устрою можуть бути різними і не мають принципового значення.

Зазначене вище диктує необхідність нового розуміння відносин між діяльністю правоохоронної системи і соціальною реальністю. Варто відмовитися від тієї точки зору, що зміст правоохоронної системи держави захищає власне соціальну реальність чи спирається на неї, не усвідомлюючи при цьому ймовірних причин тероризму, що супроводжують процеси соціальної трансформації. З огляду на негативний досвід деяких західних країн, де фахівці спізналися із заходами, які запобігали б розвитку тероризму, правоохоронна система нашої країни повинна прогнозувати терорис-

тичні прояви й сповіщати про них заздалегідь, до того, як вони стануть очевидними для всього суспільства. Тероризму може протистояти лише система превентивних заходів загальнодержавного рівня, що припускає розроблення і наполегливе втілення урядом у життя послідовної далекоглядної стратегічної лінії стосовно тероризму, не перериваючи її ніякими розуміннями одномоментної практичної вигоди або політичної доцільності. Провідна роль у боротьбі з тероризмом повинна належати закону й організаційно-правовим основам його застосування. Чинна практика введення в правове поле держав відповідних норм правової оцінки діяльності терористів не сприяють викорінюванню самої проблеми. Навпаки, у таких маргінальних суспільствах, як пострадянські держави, суспільствах із тоталітарними і псевдodemократичними режимами закон використовується в інтересах правлячої меншості.

Теророгенність суспільства, незалежно від форми його організації, є характерною ознакою крайньої форми соціального конфлікту. При цьому для його вирішення необхідний вплив із боку системи, елементом якого це суспільство є. Таким чином, проблема тероризму в рамках окремо взятої держави не може бути вирішена в межах правового поля та без втручання міждержавних організацій. Вирішення проблеми тероризму неможливе в одній, окремо взятій країні чи групі країн. Тероризм – проблема глобальна, характерна для глобалізованого суспільства, отже вимагає глобальних, можна сказати, планетарних масштабів для свого вирішення. З 70-х років XX ст. склався досить впливовий напрям суспільної думки, який можна назвати філософією глобальних проблем. Цей філософський напрямок, незважаючи на гранично широкий розгляд світових проблем, у центр уваги все ж ставить людину, її сьогодення і майбутнє. Готових універсальних рецептів вирішення глобальних проблем, зрозуміло, не існує.

Усі глобальні проблеми – закономірний наслідок невдалої спроби прискорити прогрес людського розвитку, насамперед у питаннях управління соціальними системами. Іноді соціальні менеджери або управлінські системи найвищого рівня не відповідають рівню цивілізаційного розвитку керованих ними систем, значно відстають або випереджають їх. В обох випадках соціальний конфлікт неминучий. Оскільки процес нагромадження людських

знань непередбачуваний, то теорії ідеального державного управління принципово не існує, тому для безконфліктного існування політична система має бути достатньо гнучкою, щоб уряд міг плавно змінювати свою політику. Через це суспільство повинно бути відкритим для безлічі поглядів (плюралізм) і субкультур (мультикультурність). Це головна особливість одного з типів суспільства в різних класифікаціях – так званого відкритого суспільства, або суспільства з динамічною соціальною структурою. Концепція відкритого суспільства була спочатку створена філософом Анрі Бергсоном. Потім вона була докладно розроблена Карлом Поппером, який об'єднав філософію відкритого суспільства зі своєю філософією наукової раціональності. Відкрите суспільство в розумінні Поппера повністю демократичне. Воно не є необмеженим капіталізмом, але й не засноване на марксизмі або анархії: це самостійний варіант демократії. Поппер ставить завдання обмеження вільного ринку й одночасно завдання зменшення впливу держави. Видиму суперечність між цими завданнями він називає “парадоксом держави”. Для зменшення свавілля державних структур він пропонує перевести суспільство на наукову організацію, а для цього пропонує реформувати соціальні науки таким чином, щоб вони були відкриті для критики й опиралися на соціальний досвід. При цьому передбачається, що всі зміни потрібно робити поступово, держава повинна запобігати стражданню і несправедливості, але не повинна примушувати громадян “до будь-чого, навіть до щастя”. Відсутність примусу в поєднанні з вірою гіпотетично можуть звести нанівець теророгенність суспільства.

Після розпаду СРСР, Україна та колишні сусіди по соціалістичному табору потерпають від постійних соціальних конфліктів, більшість із котрих супроводжуються сплесками нетерпимості, агресії та насильства. Переважна більшість із них стосується етики відносин між різними соціальними групами (державами, народами, вірами) у площині соціального або державного управління, здобуття або утримання влади як знаряддя формування та регламентації таких відносин. На жаль, сучасне пострадянське суспільство треба охарактеризувати як політично-агресивне. Частково це обумовлено тим, що “радянська” ідеологія була за своєю суттю реакційною, будувалася на засадах відкритої ворожнечі до полі-

тичних опонентів та сповідувала насильство щодо них, а її вплив відобразився на кількох поколіннях, які з дитячого віку вбирали такі ідеї, базовим принципом яких була боротьба до повної перемоги.

Російський філософ Бердяєв визначав, що «лише в свідомості російських більшовиків революційний соціалізм залишається релігією, яку вони вогнем та мечем бажають нав'язати світові. Це щось на зразок нового ісламу, в якому бажають заслужити собі рай побиттям невірних»²⁰. Задля справедливості варто відзначити, що на аналогічних позиціях, коли перевага у переконанні щодо власних ідей віддається насильницьким засобам, стояли і нацисти, релігійні фундаменталісти та інші, включаючи сучасні політичні системи, які активно використовують технології “примушення до миру” або “демократії”. Існують й інші приклади – коли мирно (безконфліктно) розпадалися країни, незалежність отримували без громадянських війн та об'єднувались колишні ідейні супротивники. Прояви політичного екстремізму в будь-якому вигляді – тривожний сигнал для суспільства, характерна ознака кризи управління та передумова соціальних трансформацій. Екстремістська діяльність становить реальну загрозу національній безпеці держави, а поява ідеологічних течій, які ґрунтуються на політичній, расовій, національній, релігійній ненависті та ворожнечі, пропаганда таких ідей ставить під велике питання подальше духовно-культурне еволюціонування нації.

Енциклопедичне визначення екстремізму зводиться до оцінки цього соціального явища як *схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці* – як мистецтва управління державою, боротьби за владу інституційного, державного рівня. Саме про екстремізм у політичному сенсі (деякі дослідники політичний екстремізм виділяють в окрему категорію, що, на думку авторів, не зовсім коректно) йдеться в контексті цієї роботи.

Екстремісти виступають проти наявних суспільно-політичних структур та інститутів, намагаючись розхитати і підірвати їхню стабільність, ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

²⁰ Бердяєв Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / [послел. А. Л. Андреева]. Москва: Сварог и К, 1997. 159 с.

Різновидом екстремістської діяльності, її радикальною формою є терористична діяльність – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства або погрози вчинення злочинних дій з метою зміни або примусової корекції алгоритму соціального управління. Фактично – терористична діяльність є різновидом екстремізму та специфічною фазою протікання протестної діяльності, спровокованої соціальним конфліктом між підсистемою управління та рештою суспільства на тлі розбалансованості та неоптимальності алгоритму соціального управління. *Екстремізм* є проявом екстремальних станів цільової функції соціального управління та відповідних реакцій на них.

У розгляді тероризму як соціальної системи базовим є аналіз динаміки реакції системи на управлінські впливи. Особливими умовами є те, що соціальна система містить підсистему, основним завданням якої є саме генерація алгоритму соціального управління рештою складових соціальної системи. Ця підсистема формується, зазвичай, відповідно до загальних принципів самоврядування всіх рівнів. Реакція соціальної системи на будь-яке управлінське рішення може бути позитивною, негативною, нейтральною або будь-якою з вищезначених, тільки зі статусом “псевдо”. Це дуже важлива категорія в розумінні наслідків соціальних конфліктів.

Розв'язується соціальний конфлікт, зазвичай, зняттям соціальної напруги на ранніх стадіях формування конфліктної ситуації. Кожна стадія у конфлікті керівної підсистеми з будь-якою з керованих має специфічний сценарій розвитку. Традиційно він розгортається у формі протесту. Під протестом звичайно розуміють відкриту реакцію на суспільну ситуацію: іноді на підтримку, але, зазвичай, проти неї. Залежно від ставлення до нього з боку влади і політичного режиму, протести бувають санкціоновані та несанкціоновані. Політичний протест, звернений до представників влади, має на меті ревізію політичної ситуації, часто аж до повної зміни політичного курсу та режиму. Приклади: протест проти фальсифікації виборів призвів до помаранчевої революції в Україні в 2004 році або проти зміни євроінтеграційного курсу в 2013-му. Найчастіше такі протести згодом набувають політичного забарвлення.

Передконфлікт характеризується виникненням соціальної напруженості в системі, спровокованої недосконалістю або відвер-

тою помилковістю алгоритму соціального управління. Зазвичай, сутність протестних дій зводиться до публічного інформаційного резонансу – від банальної сварки до несанкціонованих надписів на паркані і т.ін., публікацій у засобах масової інформації, звернень до правоохоронних органів, прокуратури, правозахисних організацій тощо. Фактично це форма опозиційної діяльності.

Безпосередній розвиток конфлікту (стадія відкритої боротьби сторін) може бути мирним (ненасильницьким) або насильницьким. До першого належить мітинг, пікет, бойкот, марші та масові акції протесту, бастування, до другого – бунт, повстання, революція і т.ін. Характерною особливістю таких акцій є системність, що перетворює соціальний конфлікт на організоване протистояння, подекуди з утворенням відповідних організацій та рухів екстремістського виду.

Соціальний конфлікт на тлі соціальної регуляції походить від сприйняття або несприйняття об'єктами регуляції алгоритму соціального управління. Терор як форму впливу влади на суспільство і терористичну діяльність як форму протестної діяльності можна порівняти з формами екстремального управління, при якому досягається екстремальне (мінімальне або максимальне) значення деякого критерію, у нашому випадку стану соціальної напруженості, що характеризує якість функціонування соціальної системи. Тут процес екстремального управління зводиться до організації стійкого руху соціальної системи у напрямку точки екстремуму соціальної напруженості за мінімально можливий час, що з деякими припущеннями становить соціально-інформаційний сенс екстремізму. Таке управління є по суті ірраціональним, оскільки майже завжди має руйнівні наслідки, що іноді сприяє початку формування раціонального. Крайня форма соціального протесту може перерости в революцію.

В Україні неодноразово були спроби законодавчо визначити екстремізм та екстремістську діяльність. До цього спонукала ефективна експлуатація подібної законодавчої норми в інших державах, де напрацьовано певний досвід застосування норм цього закону. У Верховній Раді України за часів незалежності було запропоновано декілька варіантів законопроектів, але ж усі вони були відхилені. На сьогодні протидія екстремізму та екстреміст-

ській діяльності в Україні законодавчо не визначена. Такий стан справ сприяє підвищенню теророгенності, оскільки ігнорується протидія тероризму на первинній фазі його формування – стадії екстремістських проявів, коли ще є можливості з запобігання їм. Звісно, тема протидії екстремізму в сучасному політикумі сприймається неоднозначно, а будь-які спроби державної влади впорядкувати це питання розцінюються як загроза демократії. Такий стан обумовлений, насамперед, недостатнім опрацюванням концептуальних положень формування як екстремістської діяльності, так і злочинів, з нею пов'язаних, а також і соціальних умов, що сприяють її активізації. Неонацизм, фашизм, сепаратизм, ксенофобія та інші види екстремізму не можуть бути виправдані ніякими прагненнями встановлення соціальної справедливості навіть у закликах або інших формах інформаційно-пропагандистської діяльності. Саме тому це питання все більше привертає увагу фахівців у сфері державної та національної безпеки.

Сучасне вивчення екстремізму та екстремістської діяльності, (відповідно й тероризму) має винятково важливе значення, зокрема для вміння забезпечувати ефективні заходи профілактики та має базуватися з урахуванням таких елементів:

1. Необхідно абстрагуватися від політичних або інших симпатій чи політичних кон'юнктурних моментів у дослідженні екстремізму як соціального явища. Екстремізм – це лише схильність до використання насильства у вирішенні соціального конфлікту. Окрема думка може бути щодо тлумачення терміна “насильство” та “крайні форми”. Такий підхід дає можливість привести всі наявні визначення екстремізму до єдиного знаменника. Поширені сучасні визначення екстремізму, як схильність до крайніх поглядів та заходів (переважно у політиці), дає підстави розглядати екстремізм як складову переважно політичних відносин, які, як зазначено у словниках, відображають не тільки діяльність соціальних груп та особистості, а й діяльність органів державної (або іншої) влади й управління, у тому числі й на міжнародному рівні.

2. Не варто наголошувати тільки на деструктивному впливі екстремізму на хід еволюції цивілізаційних процесів у суспільстві. Раціональне насильство теж буває, але виважені об'єктивні висно-

вки щодо його впливу на хід еволюції можна буде зробити лише у наступному історичному періоді.

3. Прояви екстремізму неможливо об'єктивно оцінити з позицій правових норм того суспільства або соціальної системи, в якій вони відбуваються. Реформація чинних правових норм, що визначають алгоритм соціального управління і є головною метою екстремістів за умови, коли радикально-реформістські заходи опозиційного спрямування, які визначені ними як легітимні, не привели до бажаного результату. З позицій національної безпеки обидві форми мають руйнівні наслідки, оскільки провокують порушення сталих відносин між елементами соціальної системи і появу нових суперечностей та соціальних конфліктів на їх підґрунті. Йдеться саме про соціальну безпеку як складову національної безпеки, очевидною ознакою якої стала незахищеність громадянського суспільства, кожного пересічного українця від маніпулятивних соціально-інформаційних технологій, які скеровані на довгострокову дестабілізацію у суспільстві на тлі визнання алгоритму соціального управління недосконалим, та дестабілізації всього суспільства на цих підставах.

4. Варто відрізнити екстремізм, як об'єктивну необхідність історичного розвитку, та екстремізм – як технологію маніпулювання. Дії влади (у широкому сенсі – як соціального утворення (підсистеми), яку наділено повноваженнями генерувати алгоритм соціального управління, і це не обов'язково державна або політична влада), щодо підвладних елементів або суб'єктів теж можуть бути екстремістськими і мають свої унікальні форми. Неможливо дати об'єктивну оцінку екстремістській діяльності без оцінки її першопричин та передумов, гносеологічної сутності, оскільки гіпотетично варто визнати діалектичний зв'язок між діями влади та прагненням підвладних елементів ці дії відкоригувати. Екстремізм – це ідеологія примусу з використанням насильства до певної моделі (алгоритму) соціального управління, він використовується в разі виходу системи зі стану рівноваги у стан соціального конфлікту та з метою повернення соціальної системи у гомеостатичний, тобто стійкий стан.

5. Схильність (здатність) до екстремістських заходів у вирішенні соціального (владного) конфлікту, якщо це не елемент політтех-

нології, має бути контрольованою, тобто елементом управління. Постійне детальне вивчення стану соціуму в умовах соціальних процесів, які динамічно розвиваються, сприятиме своєчасному виявленню і припиненню екстремістських і терористичних проявів, що, на жаль, не реалізовано в державній системі боротьби з тероризмом. У той же час комплексні розробки проблеми державного регулювання теророгенності соціальних систем і процесів та боротьби з тероризмом, тим більше в їхньому діалектичному взаємозв'язку з тактико-спеціальними аспектами протидії терористичним акціям, не проводилися зовсім, насамперед, через концептуальну невизначеність підходів до розв'язання цієї проблеми.

6. У процесі функціонування соціальних систем можна виокремити кілька станів – нормальний (регулярний) – коли в суспільстві спостерігається гомеостатичний (безконфліктний) стан суспільного та політичного життя, та екстремальний, що характеризується наявністю соціальних конфліктів саме з приводу невдоволення алгоритмом соціального управління, сталого для нормального стану. Цільовою функцією (кінцевою метою) соціальних конфліктів, характерних для екстремального стану, є зміна загальноприйнятих норм, сукупність яких і визначається алгоритмом соціального управління. Для екстремального стану характерні екстремальні дії – як з боку об'єктів, так і суб'єктів управління. Оскільки головним суб'єктом соціального управління є держава, такі дії кваліфікуються як норма, відповідно дії об'єкта управління, який не визнає цих норм або суперечить їх нормам, визнаються нелегітимними та відповідним чином переслідуються.

7. Історія цивілізації – це безперервна хронологічна послідовність вирішення соціальних конфліктів. Методи їх вирішення є головною ознакою цивілізованості того чи іншого суспільства. Фактично право – це типовий алгоритм встановлення соціальної справедливості у вирішенні конфліктів з метою врегулювання суспільних відносин, що їх породжують. Ми не можемо допустити фальсифікацію оцінок історичних подій та політично значущих особистостей, навіть коли їм притаманні найекстремальніші, навіть терористичні форми соціального управління. Але й не враховувати такий досвід у різних історичних періодах (дорадянському, радянському, перехідному періоді та новітньому) помилково, осо-

бливо значення екстремізму та екстремістів у формуванні української державності, вплив їх діяльності на розвиток цивілізаційних процесів в Україні. Оцінка історичного досвіду, навіть і такого, як використання екстремальних засобів у формуванні національної державності, є необхідною умовою формування якісних та історично виправданих алгоритмів соціального та державного управління. Саме тому будь-яке політичне ангажування історичного аналізу цих фактів, особливо фахівцями спеціальних служб, просто не припустиме.

8. Примус у системі права розцінюється як його конститутивна ознака. Відповідно примус – форма реалізації права у вирішенні конфлікту, тобто моменту вимог виконання правового обов'язку, при цьому розуміється більш ширше тлумачення, ніж правоохоронні функції державної влади. Фактично примус – це є раціональний екстремізм, оскільки передбачає екстремістську – відповідно до сутності терміна – таку крайню (від лат. *Extremus* – крайній) форму впливу, що виходить за межі норми. Наприклад – смертна кара – це екстремальна форма покарання. Екстремал, екстрім та екстремізм мають єдине коріння та характеризують подібні за суттю явища – поведінкові вчинки на межі загальноприйнятих норм, що склалися у суспільстві або властиві людині чи механізму можливостей. Для уніфікації тлумачення подібних дій більше підходить термін “екстремалізм”, оскільки “...ізм” – частка, яка характеризує певну ідеологічну спрямованість, у цьому випадку схильність до процесів, яким притаманно бути у зоні, яка виходить за граничні показники норми. Екстремалізм у політиці прийнято називати екстремізмом. Норма (кількісно) – це середньостатистичний показник будь-якого параметру стану суспільства, якісно – стан об'єкта, який забезпечує безконфліктне (гомеостатичне) існування з навколишнім середовищем. Норма права забезпечується силою держави. Фашизм, сталінізм, тероризм – різновиди екстремізму, але ж у свій час вони були елементами функціонування держав і були відповідним чином імплементовані у систему права. Фактично, постулат – насильство у вирішенні соціальних конфліктів, у тому числі й щодо політичних супротивників, має право на існування, якщо воно схвалено демократичною більшістю, звичайно, на тлі осудження й неприпустимості таких методів

(як приклад – операція антитерористичної коаліції з примушення до миру).

9. Світова наукова думка оперує одночасно понад 100 варіантами тлумачення понять тероризму й екстремізму. Така кількість визначень унеможливорює будь-яку однозначність правових оцінок дій екстремістів і терористів, оскільки одні й ті ж люди будуть в одних правових системах терористами, в інших – героями національно-революційних рухів. Екстремізм (у крайній формі прояву – тероризм) – це віра у можливість зміни алгоритму соціального управління в суспільстві або його примусової корекції за допомогою тактики примусу, в тому числі й з використанням усіх форм насильства. Несприйняття такого алгоритму призводить до соціального конфлікту. Суспільство, намагаючись зламати встановлений порядок, при умові, що це неможливо зробити законно, змушене використовувати насильницький шлях. Враховуючи нерівний баланс сил, тактика протистояння припускає застосування екстремістських або терористичних методів боротьби. В разі перемоги терористи стануть героями, покорена влада – ворогами. Нова влада буде впроваджувати новий алгоритм соціального управління. У разі виникнення суперечностей, незадоволеності новим порядком, у суспільстві знов виникне соціальний конфлікт, тобто все почнеться з початку.

10. Екстремізм, як і тероризм, істотно відрізняється від злочинності у традиційному її розумінні. Специфіка їх полягає в тому, що основним мотивом є боротьба із системою, що генерує алгоритм соціального керування, у т.ч. і правове поле. Стратегії боротьби з такими проявами повинні відрізнятися від загальноприйнятих стратегій боротьби зі злочинністю хоча б тому, що злочинці, зазвичай, викликають негативне ставлення більшості суспільств, на тілі якого вони паразитують. Екстремісти (терористи) найчастіше мають негласну підтримку серед певної частини цивільного населення, що розділяє їхні погляди й принципи. Саме ця частина населення, опозиційна до влади, й привітає їх цілі, інколи навіть засуджуючи їхні методи. У тому випадку, коли діяльність радикально налаштованих елементів або їхніх груп підтримується й розуміється, стратегія їх знищення або ізоляції не має сенсу, оскільки ніколи неможливо встановити точну кількість їхніх прихильників

і послідовників. Рационально моделювати реакцію різних соціальних систем на ту чи іншу стратегію боротьби перед їх застосуванням, інакше результат може бути зворотній.

11. Проблема пошуку оптимального управління соціальними процесами існувала протягом всієї історії розвитку цивілізованого суспільства. Екстремізм та тероризм, так само як і протидія їм – специфічний соціальний процес, у якому стратегічно важливим завданням – генеруючою стратегією, є переконання, з використанням насильства, певної частини громадянського суспільства, звичайно, меншої, але більш прогресивної чи соціально активної, у правильності алгоритму соціального управління (генеральної стратегії), обраної більшістю, або навпаки. Генеральна стратегія може бути помилковою, побудованою на ілюзіях, оманах або помилках, однак, підтримувана більшістю, може панувати в суспільстві протягом конкретного історичного періоду, як це було зі стратегією побудови світлого комуністичного майбутнього, або побудови “третього рейху” німецькими фашистами і т. ін. Успіх екстремізму як генеруючої стратегії соціального управління, так само як і тієї чи іншої стратегії боротьби з ним, в остаточному підсумку визначається тим, наскільки ця стратегія підтримується загальною масою цивільного населення. Сучасні стратегії соціального управління, у тому числі і боротьби з тероризмом та іншими проявами екстремізму, визначаються під впливом і в інтересах більшості представників конкретних соціальних утворень і процесів. При цьому успіх цих стратегій, відповідно і успіх боротьби з тероризмом у цілому, визначається не стільки ефективністю планування й організації антитерористичних кампаній, а сприйняттям цих стратегій з боку цивільного населення, навіть потерпілого від тероризму.

Як висновок варто наголосити, що, враховуючи сучасний політичний момент та актуальність проблеми екстремізму, необхідно акцентувати увагу дослідників цього соціального феномену, насамперед, на необхідності коректного наукового формування визначень та тлумачення термінів, дослідження теоретико-концептуальних аспектів, зокрема: основних етапів формування екстремістської діяльності, консервативних та реформістських ідеологій, соціальних конфліктів як гносеологічного підґрунтя

екстремізму і тероризму, ролі екстремізму в українській ментальності та деяких інших. Необхідною умовою, на нашу думку, для формування концепцій протидії екстремізму є філософсько-ідеологічні розвідки сутності подібної діяльності, всебічний аналіз його статусу в ієрархії соціально-культурних проблем та загроз, у тому числі соціально-культурній, соціально-психологічній, соціально-правовій. Неможливо дати об'єктивну соціально-правову оцінку та кримінально-правову кваліфікацію дій екстремістської спрямованості без виявлення витоків, визначення особливостей та історико – правової оцінки екстремізму та екстремістів упродовж усього періоду формування української державності. Такий підхід, на думку авторів, дозволить обґрунтувати інноваційні інституційно-технологічні підходи до правової превенції політичного тероризму, визначити можливості сучасних соціально-інформаційних технологій впливу та сформулювати науково-теоретичні засади формування системи профілактики та протидії екстремізму і тероризму в Україні.

Контрольні питання

1. Назвати глобальні проблеми людства, що сприяють розвитку тероризму.
2. Назвати специфічні риси, характерні міжнародному тероризму.
3. Назвати ключові міжнародні структури для боротьби з тероризмом.
4. Що таке “теророгенність суспільства”?
5. Що являє собою політичний тероризм?
6. Що таке “засоби тероризму”?
7. Дати визначення екстремізму.
8. На яких гіпотетичних припущеннях може базуватися дослідження екстремізму й екстремістської діяльності?
9. Як відрізнити екстремізм (як об'єктивну необхідність історичного розвитку) та екстремізм (як технологію маніпулювання).
10. Що таке схильність до екстремістських заходів?
11. Чим відрізняється екстремізм від злочинності?

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Білокінь Сергій. Масовий терор, як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 р.р. Київ, 1999. 150 с.
2. Білорус О. Економічна система глобалізму: монографія. Київ: КНЕУ, 2003. 355 с.
3. Виклики тероризму в Україні та адекватні концепти державної безпеки: навчальний посібник / [І. М. Рижов, Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький, В. І. Строгий]. Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБ України, 2015. 172 с.
4. Деникер Г. Стратегия антитеррора: факты, выборы, требования. Новые пути борьбы с терроризмом. *Терроризм в современном капиталистическом обществе*. Вып. 2. Москва, 1982. С. 76–80.
5. Смелянов В. П. Тероризм і злочини терористичної спрямованості. Харків, 2001. 320 с.
6. Емельянов В. П., Иманлы М. Н., Рыжов И. Н. Уголовно-правовое противодействие терроризму : монография. Харьков: Право, 2014. 88 с.
7. Закон України «Про Службу безпеки України». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27.
8. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 1996. № 30.
9. Концепція боротьби з тероризмом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>
10. Крутов В. В. Методологічні підходи до підвищення ефективності боротьби з тероризмом в Україні. *Тероризм і боротьба з ним*. Київ, 2000. Т. 19. С. 138–140.
11. Настюк В. Я., Трофімов С. А. Міжнародно-правовий режим протидії тероризму. Харків: Право, 2008. 352 с.
12. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.
13. Остроухов В. В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору: автореф. дис. д-ра філос. наук: 09.00.05. Київ, 2001. 36 с.

14. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про боротьбу з тероризмом. Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>
16. Рижов І. М. Базові концепти антитерористичної безпеки : монографія. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 327 с.
17. Рижов І. М., Кудінов С. С., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.
18. Рижов І. М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 288 с.
19. Рижов І. М. Основи моделювання теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Вид-во НА СБ України, 2006. 168 с.
20. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем : монографія. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 232 с.
21. Тероризм: визначення і сутність : монографія [А.В. Коростиленко, Б.Д. Леонов, І.М. Рижов и др.] / За заг. ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. О. Глушкова. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с.
22. Трофімов В. А. Окремі аспекти організації міжнародної протидії тероризму на різних етапах розвитку міжнародного законодавства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 4. С. 37–42.
23. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

ПОНЯТТЯ Й СУТНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ТЕРОРОГЕННОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ І СИСТЕМ

Як зазначалося вище, тероризм і терор – поняття споріднені, їх об'єднує значеннєвий зміст. Без сумніву, ці терміни віддзеркалюють зміст взаємозалежних процесів, в основу яких покладений принцип страху і жаху перед майбутнім. Саме так трактував зміст цього поняття Аристотель для визначення особливого типу жаху, що опановував глядачами трагедії в грецькому театрі. Малий енциклопедичний словник Брокгауза й Ефрона дає таке тлумачення поняття – «терор» – («la Terreur»):

1) період франц. революції, панування жаху у Франції, із травня 1793 по 27 липня 1794, введене якобінцями, які незліченними стратами прагнули утримати у своїх руках владу. Порівн. Ternaat, «Histoire de la Terreur» (1862-81) також твори Тена й Гер'є. – «Білий Т.» – (la terreur blanche) низка жорстоких дій і насильства, вчинених роялістами у 1815-1816 роках під білим прапором Бурбонів;

2) із часу Великої французької революції під терором стали розуміти політичну систему, що досягає своїх цілей шляхом незліченних страт, каральних експедицій, кривавих розправ, розстрілів без суду, спалювання селищ, конфіскації, убивств, метання бомб, експропріацій і т.ін. Розрізняють урядовий терор (білий) і революційний (червоний) терор, революційні партії, що допускають збройну боротьбу з урядом за допомогою нападу на окремих посадових осіб, експропріацію державного майна.

Терор як метод завоювання чи утримання влади відомий з давніх часів. Терор як організована форма масового страху вперше з'явився в епоху якобінців і до цього часу сформувався як досконалий, перевірений на практиці і підкріплений відповідною теорією

спосіб соціального управління. Концепція використання страху як знаряддя влади викладена у творах Марата, Троцького, Каутського (у полемічній суперечці «Терор і комунізм») і в багатьох інших ідеологів тоталітарних режимів²¹.

Знову згадаємо практику успадкування прикладів Французької буржуазної революції більшовицьким урядом радянської України, яка призвела до трагічних наслідків – голодомору, депортації і, як наслідок, часткового знищення української національної духовності. «За якобінським зразком ленінська система терору була запроваджена скрізь, де проникала. В Україні з особливою жорстокістю».²²

На відміну від поняття «терор», поняття «тероризм» порівняно нове. Його тріумфальний хід планетою значно сприяє розвиток засобів масової інформації і поява нових інформаційних технологій, здатних миттєво донести всі жахи терористичного акту до великої аудиторії, причому не тільки констатувати той чи інший факт, але й у деталях його прокоментувати і показати наслідки, тим самим тиражуючи жах і культивуючи масовий синдром неадекватного страху²³. Без цього сучасний тероризм неможливий. Можна стверджувати, що соціально-політичний зміст сучасного тероризму – це досягнення неадекватного соціально-психологічного резонансу в суспільстві шляхом багаторазового посилення засобами масової інформації ефекту психологічного впливу одиничного факту насильницьких протиправних дій або погрози їхнього здійснення.

Питання про місце тероризму в сучасному суспільстві адресоване насамперед політикам, тому що саме вони формують концепцію права, юристам і правознавцям, оскільки їх трактування цього явища припускає визначення відповідних норм і санкцій.

Юристи визначають тероризм як злочин проти суспільної безпеки, в основному у формі викрадення повітряного судна, за-

²¹ І. Рижов Проблеми питання визначення тероризму в контексті теорії соціального управління. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 153–156 <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/15822>.

²² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. Київ, 1999. 447 с.

²³ Леонов Б. Д. Тероризм в аспекті діяльності засобів масової інформації. *Інформація і право*. № 1(10). 2014.

хоплення заручника, замаху на життя державного чи партійного діяча. У такому трактуванні практично неможливо визначити принципові відмінності тероризму від карної злочинності. При цьому не визначаються розбіжності між поняттями «тероризм» і «терористичний акт», хоча очевидно, що тероризм це процес, а терористичний акт – дія, а основною кваліфікаційною ознакою цієї дії є залякування певної частини членів суспільства. Терор політичний – зловживання державною владою з метою примусу шляхом залякування цивільного суспільства. Це різновид терористичної діяльності.

Сам факт терористичної діяльності може і повинен розглядатися як карний злочин. Але терористичний акт це лише спосіб досягнення мети. Мета тероризму полягає не в здійсненні вибуху чи підпалу. Мета тероризму вирішення соціального конфлікту між системою соціального керування й іншим суспільством. При цьому обидві сторони можуть застосувати насильницькі методи терористичної спрямованості. Влада (чи деякі з її галузей) також найчастіше застосовує методи залякування населення, що впливає на прийняття рішень. Особливо гостро такі процеси спостерігаються в нашому суспільстві в період зміни правлячих еліт. Яким чином співвідносяться терор щодо власного народу періоду побудови соціалізму, переслідування інакодумців у період розвинутого соціалізму і тероризм? У межах сучасного правового поля таке питання ніколи не ставилося. У подібному контексті тероризм має бути предметом публічного права.

Навіть саме слово «тероризм» припускає подвійність значеннєвого змісту. Тероризм може розглядатися і як процес, і як дія. Сутність поняття «тероризм» як дії прийнято ілюструвати відповідними статтями з Кримінального кодексу або традиційно прийнятим у суспільстві поняттям. При цьому зміст цього поняття побічно відбиває стиль влади. Так, американські політологи вважають, що тероризм – це використання чи погроза використання насильства в політичних цілях окремими особами чи групами, що діють як на боці, так і проти чинного уряду, коли такі дії спрямовані на те, щоб вплинути на більшу кількість людей, ніж безпосередні жертви.

Тероризм – це єдиний вид злочинної діяльності, що припускає подвійний об'єкт – безпосередню жертву терористичного акту й

опосередковану жертву психологічного впливу. Вид злочину, що використовується для терористичного акту, не може бути конкретизований. Це може бути будь-яка протиправна дія, пов'язана з людськими жертвами, або без таких.

Як випливає з визначення, мета тероризму як дії зводиться до спроби корекції алгоритму соціального управління в суспільстві шляхом залякування суспільства. При цьому не має значення, про який тип соціального управління йдеться. Це може бути режим влади в суспільстві, релігійний устрій, світовий порядок або принцип керування усередині організованої злочинної групи чи трудового колективу.

Таким чином, тероризм потрібно розглядати як провину, яка обтяжує обставину. Сучасне вітчизняне законодавство передбачає обтяжувальні провину обставини. У цьому випадку будь-який, у тому числі і посадовий злочин (зловживання службовим становищем чи перевищення влади, що супроводжувалося застосуванням методів тероризму, тобто залякування), може бути додатково кваліфікований за ступенем соціальної небезпеки.

Тероризм можна розглядати як форму організованої злочинності, жертвою якої є суспільство, метою – влада. Мотив тероризму – зміна алгоритму соціального управління. Це більш широке поняття, ніж просто спроба вплинути на ухвалення рішення органами влади. Адже рішення органів влади, особливо в частині господарсько-економічної діяльності, не завжди мають політичне значення. В умовах перманентної демократії будь-яка спроба вплинути на рішення влади може призвести до нерозв'язуваного соціального конфлікту. У такому контексті тероризм – прерогатива публічного чи конституційного права.

Сутність поняття «тероризм» як процесу зводиться, зрештою, до віри в можливість перебудови світу шляхом використання терористичних методів. Насамперед це використання методу залякування населення, зазвичай, того, що не має причетності до тих, хто конфліктує, з метою психологічного тиску на більш сильного учасника конфлікту, що зайняв принципову позицію. Саме тристоронність конфлікту специфічно відрізняє тероризм від карного злочину. При цьому обов'язкова наявність фактору масового за-

лякування, інакше цей конфлікт буде типовим карним злочином²⁴.

Саме подібна ідеологія є основою міжнародного тероризму, який усе частіше заявляє про себе як про глобальний соціальний процес. У цьому випадку тероризм може розглядатися як реакція деяких опозиційних сил (зазвичай, на рівні суб'єктів геополітичного масштабу) на несправедливість світового порядку.

Тероризм – це процес нав'язування суспільству, незалежно від принципів його організації, алгоритму соціального управління або його примусової корекції шляхом погрози чи проведення антигромадських дій насильницького характеру (репресій і терористичних актів), здатних викликати широкий суспільний резонанс на основі віртуального страху.

Відповідно *теророгенність* – інтегративна якісна характеристика соціальних процесів і систем, що характеризує їх потенційну схильність до використання терористичних заходів у практиці вирішення соціальних конфліктів.

Тероризм та теророгенність – це дві категорії, які суттєво характеризують єдиний процес – насильство щодо політичних супротивників. Причини формування теророгенності соціальних систем варто шукати в розумінні соціально-економічної і геополітичної обстановки. З певним ступенем припущення, теророгенність, як якісний показник, природа формування якого має явно детермінований характер, може розглядатися як така, що переважає можливість управління, тобто цільового впливу на різні об'єкти та процеси з метою приведення їх у бажаний стан. Зовнішні впливи на теророгенність, спрямовані на зміну траєкторії її природного руху для досягнення визначеної заданої мети, будемо називати управлінням теророгенністю.

Управління теророгенністю соціальних процесів (систем) передбачає використання принципів, що включають наявність інформації про:

- кінцеву мету управління;
- початкові умови функціонування;

²⁴ Проблемні питання визначення тероризму в контексті теорії соціального управління. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 153–156. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/15822>

- внутрішню структуру соціальних процесів і систем;
- механізм впливу зовнішнього середовища.

Постановка мети управління (мети функціонування об'єкта) є початковою основою для проектування процесу управління і визначає критерії функціонування об'єкта²⁵. Мета управління теророгенністю соціальних систем полягає в мінімізації загрози терористичної діяльності шляхом оптимальної корекції алгоритму соціального управління.

Істотна відмінність соціальних систем від технічних обумовлена якісними розбіжностями типів їх параметрів. Параметри в технічних системах мають, звичайно, чітко визначені фізичні розмірності. Формалізація при цьому відбувається за допомогою застосування суворо визначених фізичних і математичних законів. Для соціальних систем проведення формалізації подібним чином важко реалізувати внаслідок труднощів, які виникають при точному описі елементів, їх параметрів і взаємозв'язків між елементами. Таким чином, управління процесами в соціально-економічних системах пов'язано з необхідністю прийняття рішень в умовах невизначеності та ймовірнісної природи параметрів процесів²⁶. Труднощі формалізації соціальних систем, в тому числі й теророгенності, обґрунтовують необхідність застосування в системах зазначеного типу адаптивного механізму управління, який припускає необхідність зміни структури і параметрів моделі опису процесу, що виникає в соціальних системах, відповідно до зміни характеристик самого процесу. Таким механізмом може бути модель управління теророгенністю соціальних систем на базі структурно-факторного підходу.

Поява нових інформаційних технологій на озброєнні сучасних мас-медіа дали можливість занурити людство, точніше найбільш інформаційно розвинену його частину, у світ віртуальної реальності, тобто світ, у якому інформаційні потоки відрежисовані таким чином, щоб викликати у людини заздалегідь прогнозовані пси-

²⁵ Одрехівський М. В. Валеологічні інноваційні центри: економічні проблеми створення і функціонування. URL: http://tourlib.net/books_ukr/odrehivsky21.htm.

²⁶ Рішняк І. В. Системний аналіз категорій ризику та невизначеності. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/9418/1/26.pdf>

хофізіологічні реакції²⁷. Власне, людина і раніше могла, причому досить легко, потрапити у світ віртуальної реальності, наприклад, занурюючись у споглядання картини чи кінофільму, або просто із захопленням читаючи книгу. Віртуальна реальність – придуманий на рівні людської підсвідомості рівнобіжний світ, у який людина переноситься, відтворюючи у своїй свідомості штучно описані моделі неіснуючої дійсності. Віртуальні реальності дозволяють створити і нову царину експериментальних досліджень щодо переживань людини: переживання у віртуальних реальностях за силою і реалістичністю цілком можуть зрівнятися з психоделічними впливами, а за ступенем контролю і регулятивних можливостей «віртуальні переживання», безумовно, будуть кращими. Стосовно до засобів масової інформації, то створення віртуальної реальності є їх цільовою настановою. Ще одна ділянка використання віртуальних реальностей – мистецтво. В одному з американських фільмів майже точно були відтворені деталі трагедії 11 вересня. Можна сказати, що вони лягли на попередньо підготовлений у людській свідомості ґрунт, що багаторазово підсилило ступінь страху, саме віртуального страху, що виникає у населення.

Першоосовою віртуального страху є інформація. Віртуальний страх – стан невротичного страху, що виникає не під впливом реальних подій, а їх семантичних образів, які формуються у свідомості на основі відображення інформації. Обов'язковою умовою появи віртуального страху є наявність інформаційного каналу між джерелом і споживачем інформації.

Як інформаційний може розглядатися будь-який аудіовізуальний канал, у т.ч. книги, плітки, радіо, телебачення, інтернет, тобто те, що входить у поняття “мас-медіа”.

Справді, можна погодитися з тими, хто стверджує, що прогрес віртуальних реальностей рівносильний ще одній технологічній революції. Але всяка революція – це одночасно і поява певних проблем. Головна проблема, яку людство вже відчуло – поява керованого віртуального страху, викликаного не біблійними сюжетами і

²⁷ Рижов І. Проблемні питання визначення тероризму в контексті теорії соціального управління. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 153–156.

фільмами Хічкока, а кадрами реальної людської трагедії, донесеної засобами мас-медіа до свідомості кожної людини, що саме по собі вирішує основне завдання терористів – викликати паніку і страх перед майбутнім. Віртуальний страх – категорія соціально-психологічна. Це такий стан цивільного суспільства, за якого кожний окремих індивідуум сприймає жах того, що відбувається в реальному світі, за допомогою штучно сформованого із використанням інформаційного каналу (мас-медіа) віртуального псевдосвіту, його перекрученого, багаторазово посиленого (чи ослабленого) відображення. Семантичний образ інформації спотворюється залежно від кон'юнктурних інтересів того, хто контролює цей інформаційний канал, викликаючи неадекватний страх. Віртуальний страх однозначно неадекватний, тому що формується не під впливом події, яка реально відбувається, а її відображення. Страх посилюється пропорційно кількості часу сприйняття, що, з урахуванням повторів, багаторазово перевищує час реальної трагедії.

Саме неадекватний віртуальний страх, викликаний будь-якою суспільною чи антигромадською публічною дією, метою якої є зміна алгоритму соціального управління в суспільстві, резонансно посилений із застосуванням інформаційних технологій і є обов'язковою складовою сучасного тероризму²⁸.

Справді, занурення людини у світ віртуальної реальності, створеної в інформаційному просторі диктором телебачення, газетними матеріалами, дозволяє здійснювати сугестію, нав'язувати способи існування, потрібні маніпулятору і відмінні від загальноприйнятих. Фактично ціль терористів, що спровокували інформаційний бум, згодом губиться на тлі інтересів, які можна вирішити, використовуючи сформовану ситуацію, але з огляду на це віртуальний страх – необхідна і достатня умова тероризму. Говорячи мовою військових, віртуальний страх можна визначити як вражаючий чинник інтелектуальної чи інформаційної зброї, причому зброї масового ураження.

Ступінь ефективності зазначеного уражаючого чинника визначається ступенем адекватності відображуваної інформації про по-

²⁸ Рижов І. Проблемні питання визначення тероризму в контексті теорії соціального управління. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 153–156.

грозу (звісно, з огляду на ступінь небезпеки самої погрози). Адекватність, своєю чергою, залежить від якості каналу передавання інформації. Мабуть, можна ввести кількісну оцінку такої інформації – семантичний еквівалент (за аналогом із тротиловим еквівалентом), але це не є нашим завданням.

У популярному викладі багатофункціональне слово інформація – це зведене повідомлення про природу і суспільство, явища, процеси і стани, що мають місце у Всесвіті. Логіку споживача інформації можна класифікувати за багатьма критеріями, у тому числі і за ступенем реакції на неї. Можна розрізнити позитивну і негативну інформацію. Позитивна викликає позитивні емоції, негативна – негативні. Віртуальні страхи викликаються особливим типом негативної інформації, що переважно, навіть непомітно на тлі загального інформаційного потоку, нав'язується щодня засобами мас-медіа.

Цільові, або функціональні інформаційні потоки, багаторазово підсилюють вплив інформації на психіку людини, формуючи у свідомості стійкі образи подій, що відбуваються в іншому просторово-часовому вимірі. Специфічною особливістю, точніше специфічною криміналістичною характеристикою тероризму, є те, що він, по суті, ґрунтується на використанні саме такого типу цільових (функціональних) інформаційних потоків, здатних викликати неадекватне сприйняття реальних подій, що відбуваються. У випадку тероризму – це проведення чи погроза проведення терористичного акту, точніше, проведення дій, звичайно, насильницького антигромадського характеру, з жертвами чи без таких, здатних спровокувати віртуальний страх.

Категорія причинності є однією з основних будь-яких явищ матеріальної природи. Вивчаючи тероризм, дуже важливо принципово з'ясувати предмет досліджень, детально описати причину його появи. Розглядаючи тероризм як особливе соціальне явище, що впливає із глибин суспільства і спрямоване проти нього, зупинимося на з'ясуванні обставин, що сприяють його виникненню і розвитку. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків має величезне науково-практичне значення, насамперед для відпрацювання концепцій і технологій боротьби з тероризмом. З позицій діалектики, вирішення проблеми тероризму можливе лише за умо-

ви глибокого і всебічного відображення об'єктивної причинності з позицій сучасної науки і суспільно-історичної практики. Поведінка соціальних елементів системи, як і соціальних систем загалом, завжди має визначений причинно-наслідковий зв'язок, що може мати як ймовірнісну, так і суворо детерміновану природу. В обох випадках можна відокремити принципи, що визначають закономірності розвитку процесу, який розглядається. Спільність принципів дозволяє будувати і використовувати аналогії з достатнім успіхом. Своєю чергою, процеси, описані загальними принципами, легко формалізувати, що значно розширює можливості їх дослідження. Багатогранність різноманітних форм прояву тероризму призводить до уявлень про неможливість їх впорядкування і повну непередбачуваність. Водночас існує думка про тероризм як про логічно правильну систему зі суворо детермінованими причинно-наслідковими зв'язками. Вважаємо, що у вивченні такого складного явища, як тероризм, раціонально використовувати ймовірнісний і детермінований підходи як взаємодоповнювальні.

Конфліктологія протягом усього існування намагалася запропонувати різноманітні засоби вирішення соціальних конфліктів. Аристотель першим описував саме соціальний конфлікт. Що є першоосновою соціального конфлікту – суспільство або особистість – залишається предметом філософської суперечки і досі. У цьому плані інтерес становлять протилежні позиції двох філософів епохи буржуазних революцій Т.Гоббса і Ж.-Ж.Руссо. Гоббс описував стан загального конфлікту як властива людині за його природою «війна всіх проти всіх», а засіб вирішення соціального конфлікту шляхом обмеження прав і свобод громадян і введення авторитарно-патерналістської влади.

Частково висновки про можливі наслідки соціальних конфліктів містяться у роботах фундаторів власне соціологічної теорії конфлікту, насамперед К.Маркса, М.Вебера, Г.Зіммеля та інших.

Істотний внесок у загальну теорію конфлікту зробив Карл Маркс, розробивши вчення про суперечності і розгорнувши модель конфлікту революційного класу і соціальної зміни. Маркс вперше аксіоматично описав умови переростання соціального конфлікту в «соціальну війну». Основою конфлікту є конфлікт пригнобленого і правлячого класів. Прогностично правильною

виявилася його теза про те, що чим виразнішою буде поляризація панівного і пригнобленого класів, тим більш жорстокі форми насильства набуде процес його розв'язання. У плані розгляду наслідків соціального конфлікту особливий інтерес становить історія релігії, однозначно пов'язана з конфліктом і наступним терором, але на релігійній основі²⁹.

Відповідно до біхевіористської концепції (поведінської) в психологічній науці конфлікт розуміється як усвідомлене протиборство індивідів або груп із суперечливими інтересами з метою здійснення власного інтересу за рахунок інтересів інших.

Доцільно класифікувати різновиди конфліктів, що припускають немирне врегулювання за можливими наслідками. Критерієм може бути ступінь взаємин більшості з меншістю. Так, у випадку конфлікту в суспільствах авторитарного типу структури влади намагаються погасити конфлікт у початковій стадії, що неминуче призводить до переходу конфлікту в стадію латентного розвитку з наступним обов'язковим вибуховим вирішенням (наси́льство, революція). У випадку ситуаційних конфліктів між окремими групами, що прагнуть до змін у суспільстві в цілому, з'ясування стосунків може призвести до позиційної війни з використанням всього арсеналу терористичної й підривної діяльності. Щодо масштабності самих конфліктів вони поділяються на:

- глобальні (геополітичного рівня) у вигляді війн (від локальної до світової), коли конфлікт відбувається на рівні соціальних середовищ;
- локальні (внутрішні) цивільні війни, бунти, повстання, революції, геноцид, терор, тобто в межах одного соціального середовища (суспільства).

За ступенем гласності конфлікти поділяються на відкриті й таємні.

Щодо кількості сторін конфлікт буває:

- прямий, тобто коли в з'ясуванні стосунків беруть участь тільки конфліктуючі сторони або їхні союзники;

²⁹ Жаворонкова Г. В. Управління конфліктами. URL: https://pidruchniki.com/16380209/psihologiya/istorichniy_ekskurs_konfliktologiyu.

– опосередкований, коли в процес з'ясування стосунків мимоволі втягуються треті сторони, котрі, найчастіше, не мають причетності до конфліктуючих (наприклад, у випадку тероризму).

Першопричиною тероризму є соціальний конфлікт за умови нездатності або небажання суспільства розв'язати його мирним шляхом.

Вивчення й опис умов переростання конфлікту в терор має принципове значення при розв'язанні його проблеми. Вважається, що суспільства з устояною системою внутрішніх і зовнішніх відносин менш за все схильні до проявів тероризму, у той же час вони становлять інтерес для терористів як об'єкт терору, як жертва. Витоки тероризму необхідно шукати в суспільствах, що перебувають в стадії переходу від одного рівноважного стану до іншого, або перебувають у стані постійного прихованого конфлікту меншості з більшістю. При цьому не істотно, у якій сфері суспільних відносин відбувається зміна – соціальній, політичній, економічній або духовній.

Існує безліч визначень і тлумачень конфлікту. Класики теоретичної конфліктології не давали чіткого визначення поняттю конфлікту. Лише з їхніх загальних висловлювань можна уявити деякі підходи до того, що ж таке конфлікт.

Одна група вчених-соціологів вважає, що конфлікт має включати особливу перемінну – розбіжність. Відповідно до думки інших вчених-соціологів, конфлікт існує в тому випадку, коли в наявності переборні розбіжності або суперечності інтересів. Для третіх представників соціологічної конфліктології конфлікт виникає в тих випадках, коли розбіжності припускають протиборчі типи поведінь. Дехто відмінність у поглядах відносить до ранніх і пізніх стадій конфлікту.

За соціально-психологічним науковим підходом конфлікт розуміється як аномальний, деформований стан почуття настанов і взаємин між різними сторонами.

Конфлікт – це різноманітні види протидії, протиборства особистостей і груп із приводу розузгоджених, істотно значущих для них цілей, інтересів, цінностей, настанов, а також усвідомлена практична діяльність з подолання цих суперечностей. Поряд із поняттям конфлікту використовуються близькі за змістом, але

не тотожні терміни “ворожість”, “суперництво”, “конкуренція”, “криза”.

Продовження конфлікту насильницькими засобами може розрізнятися

за формою, у вигляді безпосередньо насильства як фізичного впливу, що виражається, зазвичай, у застосуванні сили (війна, збройне повстання, репресії, терор), або іншого впливу, що не припускає безпосереднього використання сили (різноманітні форми духовного, психологічного тиску, політичного втручання, економічна блокада), або містить у собі лише погрозу застосування сили (політичного тиску, дипломатичний ультиматум).

На жаль, сучасна наукова думка не має єдиного погляду на причини тероризму. Розглядаються різні версії причин і умов, що визначають виникнення й існування тероризму в сучасному суспільстві, у тому числі ті, що базуються на суто класових принципах.

Узагальнювальною обставиною всіх підходів до тлумачення принципів детермінації тероризму є те, що тероризм породжують кризові процеси і породжувані ними соціальні конфлікти. Погляди сучасних дослідників тероризму як соціального феномену недостатньо повно відбивають його причинно-наслідкові зв'язки.

Під умовою, зазвичай, розуміється обставина, від якої що-небудь залежить. Результат соціального конфлікту в загальному випадку визначається умовами. У теорії й на практиці розрізняють необхідні і достатні умови. Стосовно питання, що вивчається, під умовою розуміється стан соціального середовища, коли можливість завершення конфлікту діями агресивної спрямованості максимальна. Умови тероризму – характеристики (параметри) обстановки (стану суспільства), що у процесі конфлікту впливають на його результат і сприяють його трансформації в терористичний акт. Умови можна розглядати як цільовий вплив на конфлікт специфічних впливів як зовнішніх (із боку навколишнього суспільства), так і внутрішніх (психофізіологічний стан особистості або групи). У загальному випадку, перебіг конфлікту залежить від умов, які визначають, насамперед, їх якісний стан (рівень), стабільність становища учасників, ступінь прагнення до зміни перших двох, їх ставлення до соціуму та ставлення соціуму до них. Умови цього ми розглянемо нижче.

Контрольні питання

1. Дати визначення поняття “теророгенність”.
2. Що становить першооснову страху?
3. Назвати різновиди конфліктів, що припускають немирне врегулювання їх.
4. Що означає вираз “умови тероризму”?

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. Москва, 1998. 302 с.
2. Виклики тероризму в Україні та адекватні концепти державної безпеки: навчальний посібник / [І. М. Рижов, Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький, В. І. Строгий]. Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБ України, 2015. 172 с.
3. Гаднелев К. С. Тоталитаризм как феномен XX-го века. *Вопросы философии*. 1992. № 2.
4. Деникер Г. Стратегия антитеррора: факты, выборы, требования. Новые пути борьбы с терроризмом. *Терроризм в современном капиталистическом обществе*. Вып. 2. Москва, 1982. С. 76–80.
5. Дугин А. Г. Конспирология. Москва, 1993. 130 с.
6. Смелянов В. П. Тероризм і злочини терористичної спрямованості. Харків, 2001. 320 с.
7. Смелянов В. П., Иманлы М. Н., Рыжов И. Н. Уголовно-правовое противодействие терроризму: монография. Харьков: Право, 2014. 88 с.
8. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Киев: Юринком Интер, 1999. 236 с.
9. Концепція боротьби з тероризмом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>
10. Крістофер Даазе Тероризм – поняття, теорії та стратегії протидії. Результати та проблеми соціально-наукових досліджень. *Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис “І”*. № 25. 2002. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/daase.htm>

11. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов. Москва, 1999. 255 с.
12. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла; к генеалогии морали / Под. ред. А. Николаева, Е. Воронцова, В. Вейнштока. Минск: Беларусь, 1992. 335 с.
13. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.
14. Политология / Под. ред. А. А. Радугина. Москва: Центр, 1999. 222 с.
15. Про боротьбу з тероризмом. Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>
16. Рижов І. М. Базові концепти антитерористичної безпеки : монографія. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 327 с.
17. Рижов І. М., Кудінов С. С., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.
18. Рижов І. М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 288 с.
19. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем : монографія. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 232 с.
20. Сацков Н. Я. Разрушающая и созидаящая роль идеи. Київ, 1995. 902 с.
21. Тероризм: визначення і сутність : монографія [А. В. Коростилєнко, Б.Д. Леонов, І.М. Рижов и др.] під заг. ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В.О. Глушкова. Київ: Нац. акад. СБУ. 2015. 192 с.
22. Шибутани Т. Социальная психология. Москва: Прогресс, 533 с.
23. Brikson E. H. Identity. Youth and Crisis. New York, 1968. 159 p.
24. Robert E. Park. Race and Culture. Glencoe III: The Free Press, 1950. 492 p.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТЕРОРИЗМУ

Категорія причинності є однією з основних у вивченні будь-яких явищ матеріальної природи. Вивчаючи сутність тероризму, дуже важливо принципово з'ясувати його предмет, детально описати причину його появи. Розглядаючи тероризм як особливе соціальне явище, що бере початок із глибин суспільства і спрямоване проти нього, зупинимося на з'ясуванні обставин, що сприяють його виникненню і розвитку. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків має величезне науково-практичне значення, насамперед для відпрацьовування технологій моніторингу як складової системи протидії тероризму. З позицій діалектики, вирішення проблеми тероризму можливе лише за умови глибокого і всебічного відображення об'єктивної причинності з позицій сучасної науки і суспільно-історичної практики. Поведінка соціальних елементів системи, як і соціальних систем загалом, завжди має визначений причинно-наслідковий зв'язок, що може мати як ймовірнісну, так і суворо детерміновану природу. В обох випадках можна виділити принципи, що визначають закономірності розвитку процесу, що розглядається. Спільність принципів дозволяє будувати і використовувати з достатнім успіхом аналогії. Своєю чергою, процеси, описані загальними принципами, легко піддаються формалізації, що значною мірою розширює можливості їх дослідження. Багатогранність різноманітних форм прояву тероризму призводить до уявлень про неможливість їх впорядкування і повної непередбачуваності. У той же час існує думка про тероризм як про логічно правильну систему з чітко детермінованими причинно-наслідковими зв'язками. У вивченні такого складного явища, як тероризм, раціонально використовувати і ймовірнісний, і детермінований підходи як взаємодоповнювальні один одного.

“Конфліктологічна парадигма”, що пояснює світ як процес і результат протиборства двох або декільких начал³⁰, стара, як світ: подібні пояснення трапляються в міфології. Природно, що в суспільстві, роздертому суперечностями, проблема конфлікту має місце практично в кожній філософській теорії, відображаючись згодом у природничих теоріях, психологічних і соціальних вченнях. Конфлікт – універсальна характеристика світу, його рушійна сила, джерело розвитку і причина руйнації. Логічним завершенням конфлікту може бути мирне врегулювання, безвихідність і насильство.

Отже, терор і тероризм як форми насильства, – це, природно, за певних умов, логічне продовження соціального конфлікту.

Щодо предметного змісту й об’єкту спрямованості насильство можна розділити на політичне, військове, економічне, духовне (ідеологічне), адміністративно-правове (судово-законодавче) та ін.

Сучасні дослідники-кримінологи особливу увагу приділяють визначенню детермінації (причин та умов) злочинності, залежності злочинної діяльності від інших процесів і станів, зв’язків між речами й явищами. У кримінологічних дослідженнях, зазвичай, обмежуються аналізом чотирьох видів зв’язків між явищами, подіями й речами: генетичним (причинним), зв’язком стану, розвитку й взаємодії. Рушійною силою детермінації тероризму є причини й умови. Причина у вузькому сенсі слова – це активний чинник, який початково містить у собі реальну можливість тероризму як наслідків соціального конфлікту. Умова – відносно пасивний чинник, який визначає розвиток причинних зв’язків, але не викликає тероризму як наслідка. Умови відіграють роль каталізатора: без необхідних умов неможливі наслідки³¹. Причини й умови сучасної злочинності в Україні досить детально наведені в роботах А.Ф.Зелінського. Тероризм як різновид злочинної діяльності детермінується певною кількістю чинників, значення яких різне. На думку автора, варто акцентувати увагу на соціологічних теоріях, у ме-

жах яких пріоритетна причина тероризму бачиться в умовах життя суспільства.

Вчені виділяють різні версії причин і умов, що визначають виникнення й існування тероризму в сучасному суспільстві, у тому числі ті, що базуються на суто класових принципах. Узагальнюювальною обставиною всіх підходів до тлумачення принципів детермінації тероризму є те, що тероризм породжують кризові процеси і породжувані ними соціальні конфлікти. Розглянуті передумови тероризму не дають повної картини цього складного явища. Відповідно до методології дослідження, з’ясування причинно-наслідкових зв’язків тероризму має фундаментальне значення в побудові моделей тероризму. Під умовою, звичайно, розуміється обставина, від якої що-небудь залежить. Результат соціального конфлікту, у загальному випадку, визначається умовами. У теорії й на практиці розрізняють необхідні і достатні умови. Стосовно питання, що вивчається, під умовою розуміється стан соціального середовища, при якому можливість завершення конфлікту діями агресивної спрямованості максимальна. Умови тероризму – характеристики (параметри) обстановки (стану суспільства), що у процесі конфлікту впливають на його результат і сприяють його трансформації в терористичний акт.

Умови можна розглядати як цільовий вплив на конфлікт специфічних впливів як зовнішніх (із боку навколишнього суспільства), так і внутрішніх (психо-фізіологічний стан особистості або групи). У загальному випадку, перебіг конфлікту залежить від умов, які визначають, насамперед, їхній якісний стан (рівень), стабільність становища учасників, ступінь прагнення до зміни перших двох, їхнє ставлення до соціуму та ставлення соціуму до них.

У межах соціальної групи існує нерівність. Соціальна стратифікація – це диференціація і нерівність людей у соціальній групі за якимось критерієм, диференціація і нерівність соціальних прошарків і груп у соціальній системі. Поняття стратифікації належить як до самого процесу диференціації, так і до його результату. Стратифікація – об’єктивне явище, вона існує в будь-якій соціальній групі і виражає одну зі сторін процесу групової самоорганізації. Загальноприйнятим у соціологічній науці є положення, відповідно до якого соціальні елементи суспільної системи є водночас певни-

³⁰ Основні положення, принципи. Начала діалектичного матеріалізму. Див: <http://sum.in.ua/s/nachalo>

³¹ Рижов І. М., Кубальський В. Н. Умови формування теророгенності соціальних систем та законодавство України. *Форум права*. 2013. № 2. С. 480–486. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_2_75.

ми інституційними утвореннями, що мають регулювати взаємодію всіх соціальних суб'єктів і тим самим організовувати соціальний порядок. Такими соціальними інститутами є влада та власність, які не тільки утворюють правила розподілу життєвого ресурсу, але й визначають норми й межі пересування сходами соціальної ієрархії. Процес регулювання потенційно конфліктогенний. Еволюція самоорганізації є першоосновою конфлікту, що, зазвичай, призводить до насильства. Таким чином стратифікація – необхідна умова конфлікту. Наслідки конфлікту на ґрунті стратифікації, звичайно, мають кримінальний характер, у тому числі із застосуванням насильства³².

Основні положення соціальної стратифікації розроблені американським соціологом Пітеримом Сорокіним. Є чотири головних виміри стратифікації – прибуток, влада, освіта (культура), престиж. Виділяють чотири основних типи соціальної стратифікації: рабство, каста, стани, класи.

Ступінь напруженості визначається дистанцією між вищим і нижчим рівнями в кожному вимірі. Прагнення перекроїти соціальну структуру суспільства, піднімаючи на вершину піраміди одних і опускаючи інших, становить суть соціального конфлікту, як наслідок, за певних умов породжує насильство, що, здебільшого, виражається у вигляді тероризму.

Ключовим поняттям теорії соціальної стратифікації є поняття соціальної мобільності. Соціальна мобільність – це явище переміщення усередині соціального простору, тобто будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної позиції в іншу. Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. Під горизонтальною соціальною мобільністю розуміється перехід індивіда (соціального об'єкта) з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому самому рівні. Горизонтальні міграції, зазвичай, безконфліктні, проте потенційно конфліктними є соціальні об'єкти, що мають статус маргінальних.

Під вертикальною соціальною мобільністю розуміють взаємини, що виникають при переміщенні індивіда (соціального об'єк-

³² Герасимчук А. А., Палеха Ю. І., Шиян О. М. Соціологія: навчальний посібник. URL: <https://pidruchniki.com/1584072015971/sotsiologiya/sotsiologiya>.

та) з одного прошарку в інший. Один із принципів вертикальної мобільності свідчить про те, що ніколи не існували суспільства, у яких вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно вільною, а перехід з одного соціального прошарку в інший здійснювався б без опору. Механізми мобільності, або канали соціальної циркуляції, визначені і мають певні тимчасові параметри. Будь-яка спроба обминути механізми контролю соціальної циркуляції або зламати їх призводить до конфлікту.

Особливістю сучасного постсоціалістичного періоду є те, що суспільство, у якому культивувалася ідея загальної рівності, точніше загальних злиднів, у якому домінували приписувані статуси (номенклатура), поступово поступається місцем суспільству, у якому головну роль стали відігравати статуси, що досягаються. Цей процес іноді має явно виражену агресивну спрямованість.

Стабілізатором суспільства є середній клас. Чим він численніший, тим менша можливість того, що суспільство будуть струшувати революції, міжнаціональні конфлікти, соціальні катаклізми. Середній клас складається з тих, хто творить долю власними руками і, отже, хто зацікавлений у зберіганні устрою, що надав подібні можливості. Середній клас розводить два полюси – бідних і багатих і не дає їм зіштовхнутися. Середній клас сучасної України тільки зароджується. До середнього класу в Україні не можна зараховувати представників типово соціалістичного набутку – бюрократії.

Якщо в індустріально розвинених країнах він становить більшість населення – від 60 до 80%, то в Україні середній клас набагато менший. В Україні сформувався вищий клас власників, що становить від 3 до 5% усього населення, і утворилися соціальні прошарки суспільства, рівень життя яких перебуває за межею бідності. Середина соціальної піраміди практично вільна, її займає усе та ж номенклатура, що до початку економічних реформ встигла зайняти ключові посади в економіці і політиці. Приватизація дозволила легалізувати функцію легітимного розпорядника і власника засобів виробництва.

Проблема визначення критеріїв, засобів і одиниць виміру соціального статусу і соціальної мобільності не має бажаної системності й закінченості. Для оцінки ступеня диференціації со-

ціальних елементів суспільства може бути застосований коефіцієнт Джині, який характеризує нерівномірність розподілу доходів у виборці: чим коефіцієнт більший, тим прірва глибша – 1% означає, що в країні повна рівність доходів у всіх групах населення, 100% – весь дохід в країні належить одній особі. Як свідчать дані ООН, за цим показником Україна, маючи ступінь розподілу доходів біля 25%, знаходиться серед європейських лідерів. Але вітчизняні експерти переконані – статистика добряче прибріхує, адже реально українське суспільство дуже розшароване. За даними Елли Лібанової, директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи, доходи 10% найбагатших і 10% найбідніших українців з врахуванням тіньових доходів відрізняються у 40 разів. Економісти стверджують, що невідповідність вона зумовлена, по-перше, низькою якістю вітчизняних статистичних даних про доходи найбагатших та найбідніших верств населення, на яких власне і ґрунтуються оцінки міжнародних інституцій. Іншими словами, значна доля тіньової економіки не враховується в розрахунках і тому спотворює реальну картину. По-друге, в Україні між заможними людьми (яких мало) і бідними (яких багато) практично відсутній середній клас, який би урівноважував ситуацію, якщо не математично, то хоча б на рівні відчуттів³³.

Узагальнюючи вищезазначене, можна визначити необхідну умову виникнення тероризму – високий ступінь соціальної стратифікації: отже, теророгенність конфлікту виникає тоді, коли більша частина суспільства, що розташована на нижчих сходинках соціальної ієрархії і завдяки соціальному устрою не має можливості просунутись на її вищі щаблі, виступає проти наявної моделі розподілу життєвого ресурсу.

Соціальна трансформація неможлива без тимчасової руйнації згоди, що вже є конфліктом. Пояснюючи поведінку особистості, що є іншою в період соціальних змін, Шибутані звертає увагу на утворення груп, чиї картини світу відрізняються від еталонних.

Розрізняють поняття соціальної та соціально-психологічної маргінальності, оскільки вони вказують на різні явища. Під соціаль-

³³ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2162366-nerivnist-dohodiv-poukrainski-girse-niz-u-gondurasi-krase-niz-u-svecii.html>

ною маргінальністю, йдучи від самої етимології слова, що означає перебування “на узбіччі, на краю”, мають на увазі належність до соціальних верств, які вважаються соціальним узбіччям і віддалені від соціального центру чи навіть середини на значній соціальній дистанції. Під ознаки соціально-психологічної маргінальності підпадає передусім особистість, її психологічні стани, пов’язані з переміщеннями в соціокультурному просторі, зі зміною норм, цінностей, статусів тощо. При цьому соціальний прошарок, до якого особистість належить, може зовсім не бути суспільним “низом” і навіть навпаки – може бути у цілком сприятливій ситуації. Саме в цьому контексті можна застосовувати поняття маргінальної особистості при дослідженні міжгрупних конфліктів. Суспільства, що змінюються, звичайно плюралістичні. В масових суспільствах усі, за винятком вкрай ізольованих людей, беруть участь у більш ніж в одному соціальному світі. Людина починає гостро усвідомлювати відмінність між соціальними світами, коли вона опиняється перед фактом наявності протилежних вимог, які одночасно задовольнити неможливо. Для дослідження таких конфліктів соціологи використовують поняття “маргінальної” людини. На мікросоціологічному рівні маргінальні ті люди, що перебувають на межі між двома, або більшою кількістю, соціальними світами, але не приймаються жодним із них як повноправні учасники. Дилема, що стоїть перед людиною в маргінальній позиції, полягає в тому, що незалежно від того, як він вчинить, хтось буде незадоволений.

Маргінальні тенденції існували в усі часи, але якщо у стабільних суспільствах вони мають індивідуальний характер (увага акцентується на особистій боротьбі з оточенням), то в суспільствах з низькими матеріальними умовами маргіналізм перетворюється на норму, зазвичай, набуває протестних форм.

Соціально-психологічним фоном загальнокримінальної злочинної діяльності виступає несвідоме почуття відчуженості, що визначає подвійну мораль злочинної групи. Навколишні люди розділяються на дві категорії – “свої” і всі інші. Те, що неприпустимо у взаєминах між “своїми” – обман, дворушництво, несанкціоноване насильство – заохочується в спілкуванні з чужими³⁴.

³⁴ Рижов І. М., Кубальський В. Н. Умови формування теророгенності соціальних систем та законодавство України. *Форум права*. 2013. № 2. С. 480–486.

При вивченні кризової свідомості виходять насамперед із того, що різноманітні невротичні симптоми, котрі обумовлюють соціальні конфлікти, що спостерігаються в перехідному суспільстві – результат перетину суто індивідуального і суспільного.

Прийнято вважати “аномію” умовою, коли не існує згоди щодо норм, характерною рисою для людей із маргінальним статусом. У людей із маргінальним статусом можливість конфліктів на міжособистісному рівні збільшена. При цьому можливість виходу будь-якого конфлікту з застосуванням насильства до себе докількам також збільшується. Заколотні індивіди іноді намагаються викликати в інших повагу за допомогою невротичних зусиль, компульсивної відданості деяким цілям, які вони розглядають як важливі. Об’єднання таких індивідуумів навколо ідеї зміни наявного порядку можливо не тільки в умовах маргінального суспільства, проте маргінальність суспільства може стати умовою, що стимулює крайності в розв’язанні соціального конфлікту.

Розглядаючи зріз соціуму в будь-якій площині, наприклад, у площині суспільно-політичних або економічних відносин, завжди можна виділити стійкі соціальні групи. На загальному фоні стійких соціальних груп завжди виділяються соціальні групи маргінальні, тобто з будь-яких причин виділені зі складу стійких соціальних груп, але які не отримали статусу стійких. Зазвичай, перехідний або маргінальний статус – стан тимчасовий, але іноді достатній для провокації соціальної катастрофи.

З погляду макросоціології, існують соціальні групи, яким притаманні властивості маргінальності:

- стан перехідного періоду, пов’язаного з кризою, відсутність згоди у виборі подальшого шляху розвитку;
- непевність у стосунках із навколишніми, як наслідок, несприйняття як повноправного партнера;
- переоцінка власних можливостей, ставка на силу у вирішенні геополітичних конфліктів.

Класична типологія тероризму припускає наявність політичного, державного, військового, релігійного, корисливого, кримінального, націоналістичного, ідеалістичного (коли терористичний акт відбувається заради перебудови світу), партизанського тероризму. Узагальнювальним для всіх видів тероризму є те, що рушійною

силою, замовниками і виконавцями терористичних акцій є соціальні системи або їхні елементи, що мають статус маргінальних.

На рівні окремих соціальних систем, що мають статус маргінальних, може культивуватися державний, військовий, релігійний тероризм, тобто коли конфлікт міжсистемний. Наприклад, державний терор (диктатура пролетаріату або червоний терор) після перевороту 1917 року, у результаті якого був цілком знищений плюралізм радянського суспільства і встановлений тоталітарний режим. Утім, це явище було властиве всім режимам, що керувалися комуністичними доктринами, так само як і антикомуністичними – наприклад, події в Чилі. Політичний тероризм використовували німецькі нацисти, італійські фашисти в процесі захоплення влади і її утримання. Релігійний тероризм (саме міжконфесійний, сектантський із метою залучування членів секти в цьому контексті не розглядається) – найяскравіший приклад вічної війни в Югославії, першопричиною якого є конфлікт релігій.

У випадку державного тероризму жертвою стають соціальні елементи і прошарки, що мають маргінальний статус. У такому становищі опинилася інтелігенція після 1917 року. Величезна маса людей з протилежними правлячому класу поглядами виявилася незатребуваним маргінальним прошарком і була винищена (у буквальному значенні). У випадку військового тероризму, терор спрямований проти всього населення.

Терористична активність може бути спровокована внутрішньо-системним конфліктом, який може відбуватися між окремими політичними, етнічними, кримінальними або релігійними (сектантство) меншостями, що мають маргінальний статус.

Можна з упевненістю сказати, що маргінальність є необхідною умовою вирішення будь-якого соціального конфлікту з використанням насильства, а високий ступінь маргінальності підвищує можливість тероризму.

Маргінальність і стратифікація характеризують статику стану досліджуваних об’єктів. У вивченні закономірностей виникнення тероризму визначальну роль відіграють динамічні характеристики – швидкість зміни стійкої рівноваги в системі. Генератором таких змін, що роблять абсолютну енергію для всіх типів перетворень і змін соціуму, є ідея.

“Ідейний абсолютизм” є найголовнішим мотивом тероризму. У цьому випадку – ідея абсолютної істини, “залізні переконання у володінні єдиною, вищою остаточною істиною, унікальним рецептом порятунку свого народу, групи або навіть людства”³⁵.

Як один з основних мотивів тероризму можна розглядати потяг окремих людей до смерті заради фетиша. Проте не всі терористи самогубці, а самопожертва заради ідеї – це одна з характерних рис фанатизму.

Конкретна ідея, яку схвалюють і підтримують маси, є Віра. Віра є різновид стадного почуття високоорганізованої матерії – людини розумної. Просте бездоказове визнання істинності того або іншого явища, наприклад, існування вищої сили, абсолютної справедливості або зміни якісного стану суспільства. Зазвичай, це ідеї соціальної справедливості. Саме у вірі, незалежно від того, йдеться про релігійну чи так звану світську віру, зосереджується і втілюється те, що визначає спрямованість людського життя, погляди й вчинки особистості; те, що змушує її добровільно керуватися тими або іншими цінностями, нормами, розпорядженнями. Те, що віра є найважливішим джерелом мотивації і спонукування до дії, має підтвердження і в соціологічних дослідженнях.

Ідеї перебудови світового порядку хвилювали багатьох і за всіх часів, реалізацією деяких із них була змова, що, по суті, є проектом створення соціального конфлікту, спрямованого на визначений результат. Змовники “прагнуть підпорядкувати собі весь світ і створити цілком новий порядок, у якому вони будуть займати ключові позиції і безроздільно панувати. При цьому важливо, що самий порядок не буде байдуже яким, а прямо протилежним тому, що є зараз, або який був учора, тобто “природному”³⁶.

Необхідною умовою виникнення тероризму, загальним фоном, є ідея, доведена до фанатизму. Ця аксіоматична думка підтверджується численними прикладами з практики – релігійна ідея, ідея помсти, ідея швидкого збагачення або фантастичної перебудови світу. Саме ідея, сполучена з абсолютною нетерпимістю до тих

³⁵ Эфиров А. С. Покушение на будущее. Логика и футурология “левого экстремизма”. Москва: Молодая Гвардия, 1984. 208 с.

³⁶ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. Москва: Арктогея-центр, 1999. 928 с.

або інших поглядів на суть проблеми, стає вирішальним чинником у застосуванні насильства.

Будь-яка ідея, доведена до фанатизму, соціально небезпечна і, зазвичай, породжує конфлікт. Гострота конфлікту і його виходу визначається ставленням до чинних норм і правил.

В узвичаєному понятті нігілізм (лат. nihil – ніщо) – погляд абсолютного заперечення, не пов’язаного ні з якими позитивними ідеалами. Поширення нігілізму набув завдяки образу Рахметова в романі І.С.Тургенєва «Батьки і діти». Радянська наука виправдовувала реакційний нігілізм як законне негативне ставлення до реакційних суспільних порядків, що стало виправданням терору щодо станів, релігій, культури. У кінцевому підсумку це стало виправданням фізичної ліквідації великої кількості людей.

Свою чергою Ф.Ніцше вважав: усе те, що звичайно визнається цінним, насправді не має нічого загального зі справжньою цінністю. Потрібно усе поставити на свої місця – на місце цінностей несправжніх – істинні цінності. У цій переоцінці, що, по суті своїй, є, власне, філософією Ніцше, він прагне стати «по той бік добра і зла». Звичайна мораль, хай як би якою вона була розвиненою і складною, завжди укладена в рамки, протилежні сторони якої формують уявлення про добро і зло. Їхніми межами вичерпуються усі форми наявних моральних взаємин. Що стосується Ніцше, то, відповідно до його думки, мораль, обмежена цими рамками, є неправда. Справжня людина повинна будувати усе своє життя в просторі, межа якого пролягає не там, де міститься добро і зло панівної моралі.

Ступінь зневаги панівного порядку в соціумі в остаточному підсумку визначає ступінь реакційності наслідків соціального конфлікту. Необхідною умовою виникнення тероризму є крайня форма нігілізму стосовно норм як законним засобам досягнення цілей (правовий нігілізм), що виражається в соціальному цинізмі (усі засоби прийнятні для досягнення мети), так і в екстремізмі (кращі насильницькі засоби, які найбільше ефективні).

Достатність переростання соціального конфлікту в насильство визначається спроможністю суспільства перешкодити цьому. Одне з проявів інстинкту колективного захисту – здатність протидії тероризму.

У комплексному вивченні проблеми тероризму особливе значення має чинник жертви, тобто характеристика стану захисних механізмів, можна сказати, імунітету суспільства. Системними об'єктами терористичних зазіхань, тобто потенційними жертвами терористів, виступають держава, організація, індивід, що, своєю чергою, є суб'єктами суспільних відносин. В основу віктимології покладено думку про те, що поряд із вивченням злочинності повинно бути вивчено на тому ж рівні відповідно два питання:

- жертва, як можливий чинник, що впливає на хід подій у злочині, що здійснюється;
- жертви, взяті як визначена сукупність з огляду на самий факт заподіяння їм злочином певної шкоди.

Ці два аспекти вивчення поняття “жертви” одержали втілення в двох найбільше важливих специфічних для віктимології поняттях – у термінах “віктимність” і “віктимізація”. “Віктимність” розуміється як підвищена ймовірність з огляду на низку суб'єктивних і об'єктивних зазіхань ставати мішенню злочинних зазіхань. “Віктимізація” описує процес перетворення потенційної жертви в реальну, його кінцевий сукупний результат.

Сучасні підходи до вивчення тероризму повинні припускати комплексне вивчення проблеми, оперуючи не тільки такими установленнями поняттями, як “тероризм”, “терористична активність”, “теророгенні чинники”, але і їхніми діалектичними протилежностями “віктимізація”, “соціальна віктимність”, “віктимогенні чинники”. Особливе значення віктимологічні методи у вивченні проблеми тероризму мають для моделювання цього складного соціального процесу з метою відпрацювання оптимальних методів протидії, насамперед превентивних.

Розглянемо значення основних визначень віктимології стосовно до питань тероризму. Очевидно, оскільки жертвою тероризму є суспільство, вивчення цього процесу підпадає під критерії і визначення макровіктимології. Соціальна віктимність, основна характеристика суспільства, визначає підвищену ймовірність за певних умов стати жертвою терористичного акту. Може розглядатися в контексті загальної характеристики суспільства.

Розрізняють винну і невинну соціальну віктимність. Винна соціальна віктимність припускає такий стан суспільства як потен-

ційної жертви, при якому негативні дії окремих його елементів або соціальних інститутів провокують підвищення терористичної активності. Насамперед, це стосується системи державної влади і керування, наявності і стану соціальних інститутів, їхньої готовності і здатності запобігти проявам тероризму, політики окремих соціально-політичних груп та їхнього ставлення до тероризму взагалі, наявності “рушійної сили” тероризму і її стан і т.ін.

Невинна соціальна віктимність припускає наявність теророгенних чинників, що не залежать від внутрішнього устрою суспільства – географічно близьке розташування з осередками локальних конфліктів, наявність тероронебезпечних об'єктів і т.ін.

З погляду функціоналізму, головний підхід якого полягає у визначенні складових суспільства, виявленні їх позитивних та негативних функцій, у такому їх об'єднанні, яке складається у картину суспільства як органічного цілого. Оскільки діалектичною протилежністю тероризму є властивість суспільства протидіяти його проявам, не менш важливою умовою, яка має ретельний вплив на ступінь активізації тероризму, є здатність суспільства протидіяти тероризму. Вважаючи тероризм суспільно значущим явищем, великого значення набуває соціальна оцінка наслідків терористичного акту основною масою членів того ж суспільства. Оскільки жертвою тероризму є суспільство, виникає необхідність вивчення властивостей конкретного суспільства (жертви тероризму), насамперед умов, які сприяють досягненню мети терористичного акту. Незалежно від виду тероризму, його ефективність, а як наслідок – розмах та результат, залежать від ставлення до нього суспільства або найбільш активної та відповідно впливової його частини. Якщо народ сприймав як належне та схвалював події 1917 року в Росії, 1922 року в Італії, 1933 року в Німеччині, то їх наслідки неможливо сприймати як випадкові. Коли суспільство більшістю схвалює та підтримує дії терористів, заходи офіційної влади з протидії приречені. Як приклад – сприйняття та підтримка дій представника УНА-УНСО Б. Голодюка, який на початку 90-х років минулого століття загрозив вибуху бензовозу в місці скупчення народу боровся з представниками комуністичного режиму, партизанські рухи періоду Другої світової війни, історична боротьба за-

хідноукраїнських патріотів ОУН-УПА та ін... Ставлення суспільства до тероризму є головним чинником його можливості.

Соціальна віктимність, як комплексна характеристика стану суспільства, на наш погляд, має кількісне та якісне вираження і такі складові:

– стан суспільних інститутів, насамперед правоохоронних, їх здатність протидіяти тероризму на усіх стадіях його розвитку – від моніторингу активності до припинення терористичних актів;

– розмах соціального оточення терористів, тобто кількість членів суспільства, окремих груп (насамперед політичних партій та громадських рухів), що висловлюють відкрити або приховану підтримку їх дій, використовують дії або загрозу дії терористів як спосіб досягнення цілі;

– наявність серед членів суспільства “двигунів”, тобто таких сил, його членів, які мають здатність до агресії, або психологічно підготовлених до ведення агресії (наприклад, професійні військові, працівники спецслужб, які мають маргінальний статус).

Таким чином, можна дійти висновку: якщо високий ступінь, наприклад, маргінальності суспільства, є необхідною умовою тероризму, то низький ступінь, або відсутність соціальної віктимності, є достатньою умовою для цього. Йдеться про якісну оцінку критеріїв, кількісна оцінка потребує якісного науково-теоретичного обґрунтування. Вивчення соціальних аспектів тероризму, насамперед причин виникнення соціального конфлікту та умов його перетворення на тероризм, має за мету розробку механізму моніторингу та профілактичного втручання в природну течію соціальних процесів у суспільстві.

Контрольні питання

1. Чи можна вважати терор продовженням соціального конфлікту? Якщо можна, то чому?
2. Продовження конфлікту насильницькими засобами може розрізнитися. Яким чином?
3. За яких умов соціальний конфлікт переростає в терор?

4. Вчені виділяють різні версії причин і умов, що визначають виникнення й існування тероризму в сучасному суспільстві. Назвати ці версії та дати їм коротку характеристику.

5. Що таке “соціальна стратифікація”, яку роль вона відіграє у питаннях зародження тероризму?

6. Що таке “соціальна мобільність”, яку роль вона відіграє у питаннях зародження тероризму?

7. Назвати та дати коротку характеристику соціальним групам, яким притаманні властивості маргінальності. Як впливає маргінальність на ступінь можливості тероризму?

8. Що являє собою “ідейний абсолютизм” і як він впливає на мотиви тероризму.

9. Пояснити феномен ідеї як умову виникнення тероризму.

10. Пояснити поняття “жертви” у тероризмі. Хто є основною жертвою терору?

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Білокінь Сергій. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 р.р. Київ, 1999. 150 с.
2. Беглова Н. С. Тероризм: поиск решения проблемы. *США: экономика, политика, идеология*. 2001. № 1. 56 с.
3. Бердяев Н. А. Религиозные основы большевизма: Из религиозной психологии русского народа. *Собр. соч.* Париж, 1990. Т. 4. С. 29–30.
4. Даль Р. Д. О демократии / Пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякринского. Москва: Аспект Пресс, 2000. 208 с.
5. Концепція боротьби з тероризмом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>.
6. Мусієнко І. І., Коростилєнко А. В. Аналіз окремих аспектів правової бази протидії тероризму в Україні. *Чесць і закон*. 2010. № 1. С. 13–16.
7. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.

8. Остроухов В. В. Насилие сквозь призму веков. Историко-философский анализ. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 191 с.

9. Официальный сайт ООН / Глобальная контртеррористическая стратегия ООН. URL: http://www.un.org/ru/terrorism/strategy_highlights.shtml (дата звернення: 16.12.13). Назва з екрана.

10. Про боротьбу з тероризмом. Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.

11. Рижов І. М. Основи моделювання теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Вид-во НА СБ України, 2006. 168 с.

12. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: НА СБ України, 2010. 214 с.

13. Рижов І. М. Проблемні питання визначення тероризму в контексті теорії соціального управління. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 153–157.

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ТЕРОРИЗМУ.

СТРАХ І ТЕРОРИЗМ.

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І ТЕРОРИЗМ

Розглядаючи тероризм як соціальну систему, варто акцентувати увагу на соціальній функції тероризму як явища суспільного життя. У соціальних системах під функціями розуміються деякі стійкі характеристики об'єкта, більшість з яких дає загальне уявлення про місце того чи іншого об'єкта.

Тероризм формується під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий зв'язок взаємодії своїх складових, тривалість у часі і спрямованість до конкретного стану об'єкта. Як сукупність (система) соціальних процесів, об'єднаних загальною ідеологією, він має свою соціальну функцію, в основі якої – віра в можливість примусової зміни алгоритму соціального управління в суспільстві з використанням терористичних акцій, тобто антисуспільних дій насильницького характеру, здатних викликати широкий суспільний резонанс на основі невротичного страху. Як соціальному процесу, тероризмові притаманні специфічні функції:

1. *Громадсько-перетворювальна діяльність* (тероризм як діяльність) – спосіб існування суспільства, цілеспрямований процес перетворення природної та соціальної дійсності. Безумовно, тероризм як діяльність має неабияке значення в здійсненні такого перетворення. Вплив тероризму на процеси соціальних трансформацій величезний. Достатньо пригадати, що Перша світова війна та наступний перерозподіл світових цивілізаційних кордонів було спровоковано саме терористичним актом. Безпосереднім приводом до початку Першої світової війни стало сараєвське вбивство 28 червня 1914 австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда дев'ятнадцятирічним сербським гімназистом Гаврилом Принци-

пом, який був одним із членів терористичної організації “Млада Босна”, що боролась за об’єднання всіх південнослов’янських народів в одну державу.

2. *Пізнавально-евристична функція* – тероризм як знання та просвіта і тероризм як засіб просвіти (передача досвіду, фактів) і освіти (передача навичок мислення, узагальнення, системи поглядів на факти). У процесі еволюції цивілізації з’явилося та постійно удосконалюється вчення про тероризм, цільовою функцією якого є циркуляція знань, практичного досвіду, вмінь та навичок стосовно людської спрямованої діяльності, що трансформує суспільство. Це сукупність знань про ідеологічні, стратегічні та тактичні прийоми ведення терористичної та антитерористичної діяльності й терору. Специфіка додає особливий статус системності таких знань.

Існує багато видань на кшталт “Кухарської книги анархіста”, тематичних сайтів, кінофільмів. “Кухарська книга анархіста” написана Вільямом Пауеллом наприкінці 60-х років XX ст. Вперше видана в США в 1971 році. Книга містить у собі інструкції та рекомендації:

- з виготовлення та вживання наркотиків; роботи з електронікою, з метою підпільної пропаганди, стеження і диверсій;
- з ведення рукопашного бою і поводження зі зброєю;
- виготовлення і застосування вибухівки.

Ці книги, зазвичай, вивчаються конспіративно. Але не можна ігнорувати цю функцію та зменшувати її значення. Вважається, що саме твір С. Нечаєва “Катехізис революціонера” (1869 р.) є маніфестом тероризму і нігілізму. Революціонер, на думку Нечаєва, не може відчувати любові ні до кого в світі, не повинен мати родини, друзів і близьких. Однак він не порушив питання про те, чи має право одна людина знищити іншу. Навпаки, зазначає, що вбивство допомагає революції, і професійний терорист у цьому не винен. Постає питання тероризму як професійної діяльності, що саме по собі вимагає наявності відповідної школи фахової підготовки. Боротьбі з тероризмом присвячено набагато більше художніх творів, наукових публікацій і теоретичних розробок.

Інформаційна та комунікативна функція (тероризм як повідомлення та узагальнення). Тероризм – специфічна комунікація, мова жестів у політиці. На комунікативності ґрунтується його ана-

ліз як знакової системи, що містить інформацію, як специфічного каналу, який служить справі узагальнення індивідуального досвіду взаємин та індивідуалізації суспільного досвіду. Для того щоб у цьому переконатися, треба скористатися пошуковим сервісом глобальної мережі Інтернет.

Виховна функція (тероризм як катарсис; формування цілісної особистості). Якщо виховний вплив інших форм суспільної свідомості має приватний характер: мораль формує моральні норми, політика – політичні погляди, філософія – світогляд, – то тероризм впливає комплексно на розум і серце. Кожна радянська дитина пам’ятає піонерів-героїв, в образі “Мальчиша-кібальчиша”, комсомольців-героїв тощо, більшість з яких якраз і займалися тим, що зараз кваліфікується як підриб або підпал. Пропаганда того часу звеличувала такі образи до загальнонаціональних героїв. *Сугестивна функція* (вплив тероризму на підсвідомість). Навіювання певного виду думок і почуттів – своєрідний і майже гіпнотичний вплив на людську психіку. Емоційний вплив тероризму, незалежно від форми його прояву, якраз і характерний тим, що діє безпосередньо на почуття того, хто сприймає, оминаючи раціональні заборони. Ця якість має найбільшу силу, яка спроможна впливати на особистість, вдосконалюючи чи руйнуючи її. Вплив на підсвідоме має не тільки реальний тероризм, а і його відображення в інформаційному просторі, включаючи засоби масової інформації, художню й публіцистичну літературу, мистецтво тощо.

Соціальні функції терористичних організацій хоч і пов’язані з функціями тероризму, але не збігаються з ними. Соціальну роль тероризму можна визначити як сукупність функцій, які виконуються цією терористичною організацією в конкретних історичних умовах, особливо релігійних. Експлуатація релігії ідеологіями, які прагнуть схилити її до переходу під свої знамена, породила теорію про те, що сама релігія є головною причиною міжкультурного конфлікту. Тому важливо розвіяти помилкові страхи і дати об’єктивну оцінку ролі релігії в політиці. І справді, у наш час між релігією і політикою, можливо, є симбіотичний зв’язок, коли одна впливає на іншу.

Основою еволюційного вчення є уявлення про те, що рушійними силами еволюції є боротьба за існування. Цивілізація теж ево-

люційне, її результати породжують прогрес або регрес соціальних систем, причому соціальні трансформації в процесі еволюції цивілізації незавжди проходять спокійно, вони, зазвичай, супроводжуються соціальними катаклізмами і конфліктами.

Сучасному суспільству притаманні нові види агресій, зовсім не пов'язані з територіальними претензіями. Для повної окупації сьогодні достатньо приватизувати контрольний пакет економіки або виграти вибори – тобто узяти владу, якщо хочете, забезпечити оперативний контроль над алгоритмом соціального управління на певній території – і війна виграна.

США досягли порогу інформаційного суспільства раніше від СРСР, саме цим і обумовлена їх перемога в багаторічному протиборстві на світовій арені. У цьому протиборстві інструмент взаємного залякування використовувався дуже активно. Тактика силового протистояння холодної війни змінилася на таку, що дозволила однозначно визначити слабкі місця системи і завдати по ній нищівного удару. Складно однозначно визначити причини падіння імперії СРСР, чи це історична закономірність, чи результат перемоги в інформаційній війні.

Виходячи з класичного положення про три суспільства, точніше про три великі епохи у розвитку суспільства, що утворюють триаду “доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство”, можна простежити антологію конфліктів між ними. При цьому усі суспільства розвинуті абсолютно нерівномірно. У кожному суспільстві присутні всі три епохи, але в різних пропорціях, що дозволяє визначити їх стратифікаційний рівень.

Перехід від матеріального (економічного), у якому господарська діяльність людини визначається матеріальними інтересами, до інформаційного суспільства (чи постіндустріального), у якому господарська діяльність людини стає усе більш інтенсивною і комплексною, але не визначається його матеріальними інтересами, є ознакою сучасної епохи. Послугуючись методом аналогій, можна вивести закономірність, виходячи з якої кожному типу суспільства належить своя, унікальна форма соціального алгоритму управління як усередині суспільств, так і між ними. Отже, кожному типу суспільств належать визначені типи злочинності (коли йдеться про незгодних із встановленим алгоритмом соціального

управління і розподілу всередині суспільства) і війн (тих же, але у відносинах між суспільствами). Громадянські війни, революції, перевороти тощо можна віднести до з'ясування відносин усередині суспільства, метою яких є влада, тобто те, що дозволяє визначати свій, відмінний від реального алгоритм соціального управління.

Постіндустріальне суспільство може бути протипоставлено індустріальному і доіндустріальному за формами і змістом соціальних конфліктів, вирішення яких призводить до війн. Специфічною особливістю війн доіндустріального періоду була однозначно визначена мета – розширення територій, індустріального – ринків збуту, постіндустріального – захоплення контролю над інформаційними потоками, а це, насамперед, управління. Прихильники постіндустріальної теорії не визначають рамки окремих типів суспільств і не вказують їх меж. Новий тип суспільства не заміщає попередні в процесі еволюційного розвитку, а співіснує з ними, отже, війна в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві відбувається усередині нього, у цій війні неможливо чітко позначити лінію фронту. Форми ведення воєн також чітко визначаються типом суспільства, ступенем його енергооснащеності. Постіндустріальному суспільству, у спадщину від індустріального, дісталася досконала військова машина, яку доповнено новітніми інформаційними технологіями. Протистояти їй традиційними методами неможливо. Для того щоб бути на рівних, воюючим сторонам у такій війні потрібно мати приблизно рівний потенціал, якщо воювати за правилами. А якщо проявити те, що називається військовою кмітливістю? У свій час винайдена нашими предками партизанська війна дозволила виграти не одне протистояння. Тероризм – це і є військова кмітливість постіндустріального періоду, і новітня військова історія тому підтвердження. Часто буває, що терористи борються із владою, і невідомо, хто переможе. Дивує одне: незважаючи на величезний бюджет, антитерористичні кампанії не отримують очікуваного результату.

Можна сказати, що тероризм – особлива форма війни постіндустріального періоду. Метою цієї війни є перерозподіл управлінських інформаційних потоків.

Мета терористичних прагнень, що логічно впливає з ідеології тероризму – це примусова зміна-корекція алгоритму соціаль-

ного управління. Об'єктом тероризму є чинна система соціального управління. Кінцева мета, зміст тероризму – зміна алгоритму соціального управління.

Форма тероризму також похідна від інформаційних технологій – заснована на створенні віртуальних страхів. Оскільки тероризм, як специфічна форма ведення війни в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві, за формою і за змістом є інформаційним продуктом, тактика і стратегія протидії тероризму також повинні будуватися виходячи з теорій інформологізації.

За своєю сутністю тероризм – явище, засноване на використанні інформаційних технологій, здатних масово породжувати віртуальний страх.

В основі криміналістичної характеристики тероризму лежить інформаційна складова як основна особливість, що характеризує цей тип злочинів. Дуалізм інформаційної ознаки тероризму полягає в тому, що, по-перше, тероризм використовує суспільний (інформаційний) резонанс на основі віртуального страху, що може бути викликаний будь-яким злочином, по-друге, по суті тероризм призначений для вирішення інформаціологічної проблеми – корекції алгоритму.

Війна, як продовження соціального конфлікту немирним (насильницьким) шляхом, – властива будь-якому типу суспільства. Можна з упевненістю сказати, що тероризм – специфічна форма ведення війни, метою якої є не матеріальний ресурс, і не геополітичний інтерес (сфера впливу і ринки збуту), а інтерес інформаційний – механізм соціального управління в суспільстві. При такому підході терор і тероризм можна розглядати як різновиди одного процесу – насильницької зміни чи корекції алгоритму соціального управління в суспільстві.

Тероризм – соціальний феномен, складне явище матеріального світу. Його прояви людство випробує протягом усієї своєї історії. Основа тероризму – специфічна форма страху. Страхі розбурхували свідомість людини розумної відтоді, коли вона з'явилася. Страх померти з голоду змушував добувати їжу, страх холоду – зігріватися, страх перед суперником – захищатися. Страх перед голодом змушував селян збирати врожай, страх перед тим, що врожаю не буде, породжував містичні обряди. Природні страхи рухали ево-

люцію. Це продовжувалося доти, поки людина сама не почала створювати страх, віртуальний страх, що існує лише у свідомості. Віртуальні страхи – це страхи перед неіснуючими реально загрозами, при яких свідомість людини “заблоковано” підсвідомими, віртуальними страхами (людина не живе, а переживає). Страх перед дияволом породив лютеранство – уперше звівши страх до рівня виправданої необхідності. Лютер же і визначив варіант вирішення цієї проблеми, надавши право віруючим самим піклуватися про порятунок. Страх перед епідеміями і катаклізмами породив масовість страху. Наукова революція принесла нові страхи, страхи масової свідомості, колективні страхи – страх перед ядерною катастрофою, страх перед екологічною катастрофою і т.ін.

На кожному етапі еволюції суспільної свідомості страх відігравав свою роль. Природно, найбільшим досягненням в еволюції людської свідомості став страх керований. Для регулювання страху перед страшним судом церква ввела кількісну міру гріха і контролювала баланс між гріхом і прощенням. Природно з'явилися ті, кому страх став вигідний. Страх перед повеннями змушував будувати дамби. Протидія страху вимагала визначених усвідомлених дій. Подолання масових страхів вимагало специфічної управлінської діяльності. Природно, страх перетворився й у засіб керування. Страх здатний породжувати страх.

Значна ділянка додатка віртуальних реальностей – створення нових комунікаційних можливостей, нових способів управління на відстані (віртуальна присутність в іншому місці, віртуальне спілкування на відстані, керування “віртуальним офісом” тощо). Нові ступені волі і реалістичності містять ігри і фантазії людини, при цьому ще більше стирається межа, що відокремлює звичайні реальності від вигаданих. Прийнято вважати, що віртуальні реальності існують тільки в комп'ютерних розважальних комплексах у вигляді спеціальних засобів передачі інформації людині, а також зворотнього зв'язку (стереоскопічних дисплеїв, що надаються на голову – “відеотел” і “дейта-глав”, і “дейта-сьют”, тобто рукавичок і костюма, у які вмонтовані датчики, які передають на комп'ютер інформацію про рухи користувача) – усе це створило нову якість сприйняття і переживань, усвідомлених як віртуальна реальність. Найбільш вражаючим досягненням нової інформацій-

ної технології, безумовно, є можливість для людини, що потрапила у віртуальний світ, не тільки спостерігати і переживати, але діяти самостійно. Важлива сфера додатків віртуальних технологій – медицина і психотехніка.

Поява нових інформаційних технологій на озброєнні сучасних мас-медіа дозволила занурити людство, точніше, найбільш інформаційно – розвинуту його частину, у світ віртуальної реальності, тобто у світ, у якому інформаційні потоки відрежисовані таким чином, щоб викликати у людини заздалегідь прогнозовані психофізіологічні реакції. Власне кажучи, людина і раніше могла, причому, досить легко потрапити у світ віртуальної реальності, наприклад, занурюючись у споглядання картини чи кінофільму або із захопленням поглинаючи книгу. Віртуальна реальність – вигаданий, на рівні людської підсвідомості, рівнобіжний світ, у який людина поринає, відтворюючи у своїй підсвідомості штучно описані моделі неіснуючої реальності. Віртуальні реальності дозволяють створити і нову царину експериментальних досліджень щодо переживань людини: переживання у віртуальних реальностях за силою і реалістичністю цілком можуть зрівнятися з психоделічними впливами, а за ступенем контролю і регулятивних можливостей “віртуальні переживання”, безумовно, будуть більш вражаючими. Стосовно засобів масової інформації – створення віртуальної реальності є їх цільовою настановою. Усім відомі сесанси віртуальної психотерапії доктора Кашперовського, Чумака та інших. Ще одна царина використання віртуальних реальностей – мистецтво. В одному з американських фільмів точно було відтворено деталі трагедії 11 вересня. Можна сказати, що вони лягли на попередньо підготовлений у людській свідомості ґрунт, що багаторазово підсилило ступінь страху, віртуального страху, що виникає в цивільного населення в таких випадках.

Першоосновою віртуального страху є інформація. Віртуальний страх - стан невротичного страху, що виникає не під впливом реальних подій, а їх семантичних образів, сформованих у свідомості на основі відображення інформації. Обов'язковою умовою появи віртуального страху є наявність інформаційного каналу між джерелом і споживачем інформації. Як інформаційний може розглядатися будь-який аудіовізуальний канал: книги, плітки, радіо,

телебачення, інтернет, тобто те, що входить у поняття мас-медіа. Справді, можна погодитися з тими, хто стверджує, що прогрес віртуальних реальностей рівнозначний ще одній технологічній революції. Але будь-яка революція – це одночасно і складний клубок проблем. Головна проблема, з якою людство вже зіштовхнулося, – поява керованого віртуального страху, викликуваного не біблійними сюжетами і фільмами Хичкока, а кадрами реальної людської трагедії, донесеної засобами мас-медіа до підсвідомості кожної реально мислячої людини, що саме по собі вирішує основне завдання терористів – викликати паніку і страх перед майбутнім.

Віртуальний страх – категорія соціально-психологічна. Це такий стан цивільного суспільства, при якому кожний окремих індивідум сприймає те, що відбувається в реальному світі, за допомогою сформованого завдяки інформаційним каналам (мас-медіа) віртуального псевдосвіту, його перекрученого, багаторазово підсиленого (чи послабленого) відображення.

Отож, семантичний образ інформації спотворюється, залежно від кон'юнктурних інтересів того, хто контролює цей інформаційний канал, викликаючи неадекватний страх. Віртуальний страх неадекватний, тому що формується не під впливом події, що реально відбувається, а її відображення. При цьому страх підсилюється пропорційно кількості часу сприйняття, що, з урахуванням повторів, багаторазово перевищує час реальної трагедії.

Саме неадекватний віртуальний страх, викликаний будь-якою суспільною чи антигромадською публічною дією, метою якого є зміна алгоритму соціального керування в суспільстві, резонансно посилений із застосуванням інформаційних технологій і виступає обов'язковою складовою сучасного тероризму.

Справді, занурення людини у світ віртуальної реальності, створюваної в інформаційному просторі диктором телебачення, газетними матеріалами, дозволяє здійснювати сугестію, нав'язувати йому визначені способи існування, потрібні маніпуляторів і відмінні від загальноприйнятих. Фактично мета терористів, що спровокували інформаційний бум, згодом губиться на тлі інтересів, який можна вирішити, використовуючи сформовану ситуацію, при цьому віртуальний страх – необхідна і достатня умова тероризму.

Говорячи мовою військових, віртуальний страх можна визначити як вражаючий чинник інтелектуальної чи інформаційної зброї, причому зброї масового враження. Ступінь ефективності цього вражаючого чинника визначається ступенем адекватності (ймовірності) відображуваної інформації про погрозу (природно з огляду на ступінь небезпеки самої погрози). Адекватність (ймовірність) у свою чергу залежить від якості каналу передавання інформації. Напевно можна ввести кількісну оцінку такої інформації – семантичний еквівалент (за аналогією з тротилевим еквівалентом), але зараз це не є нашим завданням.

Багатозначне слово “інформація” – це повідомлення чи зведення про природу і суспільство, явища, процеси і стани, що мають місце у Всесвіті. Виходячи з логіки споживача інформації, її можна класифікувати багатьма критеріями, у тому числі і за ознакою реакції на неї людини. Можна відзначити наявність позитивної і негативної інформації. Позитивна викликає позитивні емоції, негативна – негативні. Віртуальні страхи викликаються особливим типом негативної інформації, що, здебільшого, навіть непомітно на тлі загального інформаційного потоку, нав’язується щодня засобами мас-медіа.

Цільові (функціональні) інформаційні потоки багаторазово підсилюють вплив інформації на психіку людини, формуючи у свідомості стійкі образи подій, що відбуваються в іншому просторово-тимчасовому вимірі. Специфічною особливістю, точніше, специфічною криміналістичною характеристикою тероризму є те, що він, по суті, заснований на використанні саме такого типу цільових (функціональних) інформаційних потоків, здатних викликати неадекватне сприйняття подій, що відбуваються. У випадку тероризму – це проведення чи погроза проведення терористичного акту, або здійснення дій, зазвичай, насильницького антигромадського характеру, з жертвами або без них, здатних спровокувати віртуальний страх у спільноти.

Контрольні питання

1. Перерахуйте специфічні функції тероризму.
2. Поясніть, що таке громадсько-перетворювальна діяльність у поясненні тероризму та його функцій.
3. Поясніть, що таке *пізнавально-евристична функція* у поясненні тероризму та його функцій.
4. Поясніть, що таке *інформаційна та комунікативна функція* у поясненні тероризму та його функцій.
5. Поясніть, що таке *виховна функція* у поясненні тероризму та його функцій.
6. Поясніть, що таке *сугестивна функція* у поясненні тероризму та його функцій.
7. Назвіть функцію страху в питаннях зародження тероризму.
8. Назвіть роль і місце інформації у формуванні страху.

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. Київ, 1999. 447 с.
2. Беляков К. И. Управление и право в период информатизации: Монография. Киев: Изд-во “КВІЦ”, 2001. 308 с.
3. Бердяев Н. А. Религиозные основы большевизма: Из религиозной психологии русского народа. *Собр. соч.* Париж, 1990. Т. 4. 300 с.
4. Бурчак Ф. Г. Квалификация преступлений. Киев: Политиздат Украины, 1985. 120 с.
5. Бунге М. Причинность. Место принципа причинности в современной науке. Москва: Изд. иностр. лит., 1962. 511 с.
6. Виклики тероризму в Україні та адекватні концепти державної безпеки: навчальний посібник / [І. М. Рижов, Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький, В. І. Строгий]. Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБ України, 2015. 172 с.
7. Грив Н. Н. Информационно-психологическая сфера как ведущее звено системы противодействия тероризму. *Российский следователь*. 2004. № 6. С. 20–24.

8. Дуэ Дж. Господство в воздухе. Сборник трудов по вопросам воздушной войны. [Перевел с итальянского В. А. Виноград. Предисловие комкора В. В. Хрипина]. Второе издание. Москва: Воениздат НКО СССР, 1936.

9. Емельянов В. П., Иманлы М. Н., Рыжов И. Н. Уголовно-правовое противодействие терроризму : монография. Харьков: Право, 2014. 88 с.

10. Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования (уголовно-правовое исследование). Москва: NOTA BENE, 2000. 320 с.

11. Калужный Р. А. Колпак Р. Л. Застосування інформаційних технологій організованою злочинністю для впливу на суспільство. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2001. Вип. 3. С. 159–162.

12. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Киев: Орианы, 2000. 445 с.

13. Кара-Мурза С. Г. Тези про терроризм. Москва, 1999 216 с.

14. Кін Д. Страх і демократія. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Kin/index.php

15. Команданте Маркос Четверта світова війна розпочалася. *Le Monde diplomatique*, 1997. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/markos.htm>.

16. Концепція боротьби з терроризмом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>

17. Ліпкан В. А. Терроризм і національна безпека України. Київ: Знання, 2000. 184 с.

18. Мухаев Р. Т. Политология. Москва: Проспект, 2010. 640 с.

19. Петухов Ю. Четвертая мировая. Вторжение. Хроника оккупации Восточного полушария. Москва: Серия: "IMPERIA-RUSSIA". Метагалактика, 2004. 414 с.

20. Про боротьбу з терроризмом. Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>

21. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.

22. Остроухов В. В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору: дис. д-ра філос. наук. Київ, 2001. 386 с.

23. Рижов І. М. Базові концепти антитерористичної безпеки : монографія. Київ: Нац. акад. СБУ, 2016. 327 с.

24. Рижов І. М., Кудінов С. С., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.

25. Рижов І. М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем : монографія. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 288 с.

26. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем : монографія. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 232 с.

27. Ріман Фріц. URL: http://www.psychol-ok.ru/lib/riemann/ofs/ofs_01.html

28. Сартори Дж. Вертикальная демократия. URL: <http://www.twirpx.com/file/129121/>

29. Сеймур Мартин Липсет. Размышления о капитализме, социализме и демократии. URL: <http://www.twirpx.com/file/159739/>

30. Терроризм: визначення і сутність : монографія [А. В. Коростиленко, Б. Д. Леонов, І. М. Рижов и др.] / За заг. ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. О. Глушкова. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с.

31. Терроризм и религия. Антология. Издательство: Наука, 2005. 200 с.

32. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва: РОССПЭН, 2003. 368 с.

33. Шарп Дж. Роль силы в ненасильственной борьбе. *Вопросы философии*. 1992. № 8. С. 30.

34. Юрьев А. И. Политическая психология терроризма. *Психология и психопатология терроризма. Гуманитарные стратегии антитеррора*. Санкт-Петербург, 2004. 223 с.

35. Ganser Daniele NATO's secret Armies: Terrorism in Western Europe. URL: http://www.danieleganser.ch/e/buecher/nato_e/index.htm

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ТА АНАЛІЗ ТЕРОРОГЕННИХ ЧИННИКІВ (ФАКТОРІВ)

Тероризм, як уже з'ясовано, виникає в результаті детермінації (модуляції) умов виникнення і протікання конфлікту з огляду на зовнішні впливи (необхідні і достатні умови). У загальному випадку, макросередовище будь-якої соціальної системи можна уявити у вигляді сукупності чинників, які визначають її стан.

Базовим у понятійному апараті загроз терористичного характеру є поняття теророгенного чинника.

Фактор (від лат. *facio* – роблю, український відповідний синонім – *чинник*) – умова, рушійна сила, причина якогось явища. Отже, теророгенні фактори – це умови та причини, що провокують тероризм або визначають його прогрес.

Зовнішні або геополітичні теророгенні фактори:

- геополітична характеристика;
- державна політика;
- ставлення до міжнародної політики щодо тероризму, участь у міжнародних програмах із боротьби з тероризмом;
- географічне розташування стосовно конфліктних зон або зон ведення бойових дій;
- наявність тероронебезпечних об'єктів світового значення.

Внутрішні або соціально-політичні теророгенні фактори:

- стан суспільства – форма державного устрою, яка включає суспільно-політичну, культурологічну, релігійну, національну й інші характеристики;
- ставлення державної політики до тероризму;
- наявність (або відсутність) правового поля, що регламентує політику протидії тероризму;
- наявність і стан соціальних інститутів із протидії тероризму, ступінь їх інтелектуальної та технічної оснащеності;

- наявність опозиції;
- ставлення основних соціальних груп і суспільно-політичних угруповань до тероризму;
- спроможність суспільства до запобігання тероризму тощо.

Тероризм як соціальна система може бути поданий у вигляді кінцевої множини теророгенних факторів. Сукупності чинників, які реалізовані у реальності, становлять базис загроз терористичного характеру. У наш час існує низка ефективних методів дослідження сукупності спільних чинників і врахування особливостей форм їхньої взаємної залежності.

Особливе значення має розробка механізму виокремлення із загального окремого, тобто визначення ознак теророгенних факторів, і на їхній основі окреслення таких чинників в окремі групи. Йдеться про розроблення алгоритму розпізнавання, тобто вироблення кінцевої системи правил, що дає змогу за наявністю визначених ознак виокремити теророгенні фактори із загального потоку. На сьогодні типові алгоритми відсутні, вирішальне правило в аналізі чинників будується на інтуїтивній основі.

Формалізований набір ознак теророгенних факторів має визначену кількість, що допомагає із певною достовірністю прогнозувати можливу теророгенність наслідків. Такими ознаками можуть бути дві групи:

- об'єктивні: конфліктність ситуації як результат впливу того або іншого чинника на середовище; пряма або опосередкована, явна або прихована можливість насильства у вирішенні цього конфлікту і т. ін.;
- суб'єктивні: загальна політична та економічна обстановка в країні і за її межами; курс поточної зовнішньої і внутрішньої політики, динамізм її реформування; реакція на законодавчі акти, стан і динаміка зміни правового поля; наявність рушійних сил (терористична орієнтація систем, груп, особистості) тощо.

Теророгенний ефект – якісна характеристика ступеня впливу того або іншого теророгенного фактору на можливість терористичного прояву. Теророгенний ефект визначається як ступінь співвідношення теророгенного фактору й норми, що діє в конкретній соціальній системі.

Так, наприклад, сукупна дія політичних і кримінальних чинників однозначно посилює теророгенний ефект, водночас сукупна дія політичних і культурологічних чинників у деяких випадках його послаблює. Ступінь взаємозв'язку, або кореляції, може визначатися якісно.

Соціальна система характеризується наявністю множини теророгенних факторів. У цьому випадку її теророгенні властивості описуються як сумарний теророгенний ефект.

Розрізняючи конкретні види терористичної діяльності за різноманітними основами: формою, засобами здійснення, історичними, національними, релігійними, географічними й іншими особливостями, окремими елементами структури діяльності, а також за іншими ознаками, – можна виробити практично безкінечну низку видів. Це різноманіття має під собою реальну основу – різноманіття конкретних проявів тероризму на практиці, і становить теоретичний інтерес як специфічна особливість явища. При цьому теророгенні фактори будуть на порядок вищими.

Варто згадати, що якщо причини й цілі терористичної діяльності – категорії реальні та конкретні, то її мотивацію в повному обсязі рідко усвідомлює діючий суб'єкт, вона значною мірою реалізується на підсвідомому рівні. Тому, при усій важливості психофізіологічного й біологічного аспектів дослідження терористичної діяльності, результати, що виявляються в процесі їх аналізу, не можуть бути використані як параметри для типологічної класифікації в межах структурно-факторного моделювання.

Нагадаємо, що в теоретичному плані тероризм, будучи багатомірним і багаторівневим явищем, становить сукупне поняття, що відображає різні форми і види терористичних злочинів, як результат комплексного впливу теророгенних факторів. У зв'язку з цим доцільно розглядати теророгенні фактори як типологічну категорію.

Класифікація теророгенних факторів припускає створення абстрактних теоретичних моделей (типів), що фіксують основні структурні і функціональні особливості факторів як досліджуваних об'єктів. Структуризація чинників впливу на тероризм є основою для подальшого вивчення цього явища.

Типологічну схему класифікації теророгенних факторів можна подати в такому вигляді:

Тип

Основним принципом об'єднання є ступінь ставлення до явища, з урахуванням якого можна принципово поділити всі теророгенні фактори на:

- визначальні (що породжують) фактори, в результаті яких з'являється загроза виникнення тероризму, формування його рушійних сил, наприклад, поява нової партії терористичної орієнтації і т. ін.;

- вирішальні (стимулюючі) фактори, в результаті яких створюються умови для прояву тероризму або його активізації, наприклад, наявність і слабка захищеність тероронебезпечних об'єктів на території держави, або його припинення.

Клас

Ознаками є ступінь масштабності соціального конфлікту:

- зовнішні (міжсоціальні), коли розглядається рівень взаємин між окремими соціальними системами, наприклад, поява терористично налаштованих політичних режимів, міжнародні злочинні угруповання тощо;

- внутрішні (соціальні), коли розглядаються відносини між складовими соціальних систем, наприклад, міжпартійний конфлікт, державний тероризм;

- суспільно-побутові (особистісні), коли розглядаються відносини на рівні міжособистісного конфлікту або конфлікту особистості й системи, наприклад, викрадення літака з метою одержання політичного захисту і т. ін.;

- змішані.

Рід

За ступенем стабільності:

- постійні;

- тимчасові (випадково детерміновані);

- випадкові;

Вид

Ознакою є належність до сфери діяльності соціальної системи:

- політичні;

- економічні;

- культурологічні;
- науково-технологічні;
- кримінологічні;
- природно-географічні;
- історичні.

Як відомо, за певних умов (у разі неможливості розв'язання суперечності) соціальний конфлікт може призвести до насильства в суспільстві. Одним із виходів із такого конфлікту є застосування тактики тероризму. Тому для діяльності державного апарату виявлення теророгенних факторів є основним етапом організаційно-профілактичної діяльності. Фактично суттю соціального моніторингу, або вивчення глибинного стану суспільства, виступає цільовий аналіз чинників впливу, тобто системний цільовий аналіз теророгенних факторів.

Технологічно виявлення теророгенних факторів становить процес, з огляду на який на підставі аналізу численних характеристик стану соціального середовища – чинників визначаються ті, що провокують за певних обставин вирішення конфліктної ситуації методами тероризму. Тому чинники, що провокують конфлікт, можна вважати потенційно теророгенними.

У загальному вигляді алгоритм розпізнавання теророгенних факторів можна умовно зводити до двох стадій. Перша, у процесі якої з усієї сукупності факторів (які визначають стан соціального середовища) вибираються, здебільшого на інтуїтивній основі, такі, що призводять до виникнення конфліктних ситуацій. Друга стадія припускає прогнозування розвитку цих факторів з урахуванням можливих змін ситуації, впливів інших чинників, норм і правил тощо. Якщо в результаті прогнозування можливий такий вихід, що прямо або побічно сприяє виникненню тероризму, ці фактори можна вважати теророгенними. Не викликає сумніву, що заходи протидії міжнародному тероризму можуть бути ефективними лише в тому випадку, якщо спрямовуватимуться на усунення першопричин цього явища, зокрема збройних конфліктів, різних форм і проявів нерівноправ'я в суспільстві, гноблення, бідності тощо.

Прогнозування може здійснюватися будь-яким із відомих методів, при цьому повинні враховуватися необхідні й достатні умови переростання конфлікту в терор.

З урахуванням викладеного вище, проаналізуємо основні типи теророгенних факторів стосовно соціальної системи сучасної України.

Соціально-політичні теророгенні фактори виростають із конфліктів, в основі яких лежить питання про владу. За класичним визначенням Вебера, влада використовує будь-яку можливість проводити всередині існуючих суспільних відносин власну волю незалежно від того, на чому така можливість базується, навіть усупереч опорів.

Одне з найбільш поширених уявлень про владу – розуміння її як примусу. Із безлічі висловлювань та визначень у контекст цієї роботи більш вдало вписується висловлювання М. Байтіна стосовно того, що влада безвідносно до форм свого зовнішнього прояву, по суті, завжди примусова, тому що, так чи інакше, спрямована на підпорядкування волі членів колективу, єдиній волі, що панує або керує в ньому.

Поняття “влада” означає право й можливість одних панувати, розпоряджатися та управляти іншими; спроможність і можливість одних здійснювати свою волю стосовно інших, робити визначальний вплив на їхню поведінку і діяльність, використовуючи при цьому авторитет, право, насильство й інші засоби.

Питання влади є стрижневим у визначенні більшості теророгенних факторів. Однією з найзмістовніших класифікацій влади є її розподіл відповідно до ресурсів, на які вона спирається, як-от, на економічну, політичну, соціальну, духовно-інформаційну.

Можна простежити три аспекти проблем політичної влади в конфліктах сучасного українського (пострадянського) суспільства:

- конфлікти в самій владі, протиборство між різноманітними напрямками політичних сил за отримання влади;
- роль влади в конфліктах, що якоюсь мірою впливають на основи її існування;
- роль державної влади як посередника у створенні конфліктогенної ситуації.

Основні конфлікти у сфері влади в сучасних умовах виступають як:

- конфлікти між гілками влади (законодавчої, виконавчої, судової);

- конфлікти усередині гілок влади;
- конфлікти між політичними партіями й течіями;
- конфлікти між ланками управлінського апарату, центром та регіонами й т. ін.

Ці конфлікти можуть розвиватися спокійно, можуть розпалюватися до форми озлоблених сутичок. Потенційним джерелом озлобленої боротьби за владу є нові соціальні групи, що претендують на більш високе становище в політичному житті, на володіння матеріальними благами і владою, доступ до ресурсів країни.

Таким чином, узагальнювальною ознакою політичних теророгенних факторів є питання ставлення до політичної влади. Можна визначити:

- теророгенні фактори, пов'язані із захопленням політичної влади (опозиційний тероризм), зазвичай, характерні для слабких держав і демократичних режимів;
- теророгенні фактори, пов'язані зі збереженням влади, характерні для авторитарних і тоталітарних політичних режимів, наприклад, державний тероризм. Прикладом можуть слугувати судові процеси над представниками опозиційних до влади течій.

За визнанням багатьох фахівців, до останнього часу терористичні організації не посідали центральне місце на політичній арені. Терористичні акти 11 вересня 2001 р. в США ще раз продемонстрували, що поряд із державами, різноманітними міждержавними інституціями, транснаціональними корпораціями, а також націями, позбавленими державності, активними дійовими особами світової політики стали терористичні організації.

Діяльність терористичних організацій усе більше спрямовується не тільки на загострення й дестабілізацію обстановки в певному регіоні з метою вирішення локальних (короткострокових) завдань ідеологів і практиків терору, найчастіше вони мають стратегічні цілі (як-то, захоплення влади, анексія територій суверенних держав з утисками місцевого населення, насильницька зміна конституційного ладу й державного устрою в певних країнах). При цьому здійснюється нав'язування народам власних уявлень про форми суспільного й політичного життя, власної моралі й т. ін. Не випадково, що на сьогодні більшість відомих у світі терористичних організацій мають власних “вождів”, духовних лідерів і наставників,

складну ієрархічну й організаційну структуру, власну ідеологію та стратегію дій, багатих покровителів і спонсорів.

Культурологічні конфлікти за своєю структурою, характером і запеклістю протистояння, за складністю їхнього регулювання й вирішення є найбільш складними серед соціальних конфліктів. До соціальних суперечностей, мовних і культурних проблем додається історична пам'ять, що поглиблює конфлікт.

В останні роки зростає різноманіття терористичної діяльності, що все більше пов'язується з міжнаціональними й міжконфесійними конфліктами, сепаратистськими рухами, а також із діяльністю злочинних організацій у сфері наркобізнесу, нелегальної торгівлі зброєю, торгівлі людьми й в інших сферах. Відбувається ескалація терористичної активності, розширюється її географія, ускладнюється характер, зростають кількість і вишуканість терористичних актів, їхні форми, об'єкти й цілі стають усе різноманітнішими. Тероризм набув глобального характеру, став інтернаціональним, насамперед, унаслідок перетворення терористичних організацій у засіб реалізації певної політики й дуже часто – високоприбуткового злочинного бізнесу.

Культурологічні теророгенні фактори можуть бути визначені відповідно до таких критеріїв:

- а) ставлення людей самих до себе;
- б) ставлення до суспільства (патріотичні почуття);
- в) ставлення до суспільних інститутів;
- г) взаємини між самими людьми:
 - о націоналізм;
 - о шовінізм;
 - о расизм;
- д) ставлення до світобудови:
 - о релігії (секти);
 - о містицизм;
 - о окультизм;
- е) конфлікти субкультур.

Економічні теророгенні фактори. Узагальнювальною ознакою є економічний, тобто матеріальний або фінансовий конфлікт.

На Заході в соціальних конфліктах фігурує суперечність між системою добробуту й системою праці. У пострадянських краї-

нах розподіл боротьби йде не по лінії “робітники – підприємці”, а “трудові колективи – уряд”. Поряд із вимогами про підвищення зарплати, рівня життя, ліквідації заборгованостей неухильно ростуть вимоги колективів, пов’язані з відстоюванням свого права на майно підприємств. Оскільки основним суб’єктом перерозподілу власності є органи державної влади, а сама власність зосереджена в їхніх руках, то соціально-економічні виступи своїм вістрям спрямовані проти політики уряду в центрі й на місцях.

Серйозні передумови до конфліктів містять у собі соціально-економічні відносини між середніми і дрібними підприємцями та владними структурами. Причини: корупція, невизначеність функцій багатьох державних службовців, неоднозначність тлумачення законів.

Зростає значення характеру відношень по лінії “підприємці – основна маса населення”. Чинником, що сприяє загостренню ситуації, є багатократна розбіжність у прибутках між крайніми межами багатих і бідних.

Науково-технологічні теророгенні фактори визначаються рівнем науково-технічного потенціалу соціального середовища. У сучасних умовах терористична діяльність набуває все більш витончених і досконалих форм, використовуються останні досягнення науки й техніки, нові можливості, що зумовлені інтеграційними процесами у світі, розширенням економічних і фінансових зв’язків, посиленням міграційних потоків.

Багато дослідників тероризму пророкують появу в третьому тисячоріччі наукомістких видів терористичної діяльності. Цьому сприяє вплив сучасних технологій високоточної зброї та зброї масового ураження, в тому числі ядерної, бактеріологічної, біологічної і т. ін. Появі цієї групи теророгенних факторів сприяв розпад СРСР, що породив безконтрольність у збереженні спецнабоїв і технологій їх виробництва. Є факти розкрадання з метою продажу елементів зброї масового ураження.

Масове використання нових інформаційних технологій призвело до появи комп’ютерного тероризму, коли за допомогою невинного вірусу можна змінити параметри польоту супутника або зруйнувати банківську систему електронних платежів. Пер-

ші приклади “комп’ютерного тероризму”, або “кібертероризму”, з’явилися наприкінці 1990-х років, що пов’язано зі збільшенням вирішальної ролі комп’ютерів в усіх сферах життя.

До сьогодні кібертероризм не завдав прямого збитку урядовим або комерційним мережам, але його потенційні можливості надзвичайні. Залежність нормальної життєдіяльності суспільства від цілісності й належного функціонування комп’ютерних мереж визначає теророгенність цього чинника.

У вітчизняному законодавстві на сьогодні закріплено поняття *технологічного тероризму*, яким охоплюється спектр зазначених загроз³⁷.

Сучасний тероризм за своїми масштабами охоплює практично все світове співтовариство і має підстави для посилення свого впливу, насамперед за рахунок не тільки зростання кількості його організацій та прихильників, а й використання зброї масового знищення і застосування найновітніших технологій. Останнім часом фахівці наголошують на щораз більшій загрозі актів технологічного тероризму, які можуть бути реалізовані на підприємствах та промислових об’єктах, де є значні запаси енергоносіїв і вибухових речовин, а також радіоактивних, біологічних та хімічних речовин, і особливо вказують на необхідність розвитку й застосування систем активного та пасивного захисту таких об’єктів ризику.

Очевидною стала небезпека застосування ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, особливо у зв’язку із зниженням порогу її доступності для широкого кола країн і різноманітних угруповань екстремістської спрямованості.

Зростає кількість держав, для яких стає доступним озброєння з такими динамічними і руйнівними характеристиками, що породжують спокусу швидко й ефективно вирішувати будь-які конфлікти. Значну небезпеку становить фактичне відкриття доступу до засобів масового ураження та іншого озброєння для недержавних структур. Новітні технології, які спрощують застосування таких засобів, створили можливість їх отримання небагатими країнами, радикально налаштованими сепаратистами, терористичними групами і навіть окремими особами.

³⁷ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/30250>

Закономірним результатом і відображенням зазначених процесів у військово-терористичній сфері є зміна форматів і тактики терористичної боротьби, тенденція її наближення та взаємозв'язку з тактикою і сутнісними характеристиками збройних конфліктів.

За оцінками фахівців, в останні роки спостерігається помітне зростання кількості терористичних організацій, які оснащені найсучаснішою технікою і тому становлять серйозну небезпеку для багатьох країн світу.

Варто звернути увагу на зародження нових засобів тероризму, з-поміж яких найбільш небезпечні – з використанням ядерної, біологічної, хімічної й інших видів зброї. Особливе місце в майбутньому, вважаємо, буде належати таким нестандартним видам, як “комп’ютерний тероризм” (застосування “вірусної бомби” в міжнародних інформаційних мережах), “психотронний тероризм” (використання психотронної зброї), “геофізичний тероризм” (застосування сейсмічної зброї) та ін.

Крім того, оскільки розвинуті суспільства залежні від електронних баз даних аналізу й передавання інформації, останні можуть стати безпосередніми об’єктами терористичних нападів, отож, руйнівна сила може бути значно більшою, ніж у разі використання біологічної чи хімічної зброї.

На думку фахівців, терористів більше цікавлять *хімічні* та *біологічні* засоби ураження, аніж *ядерні* матеріали: приваблює спрощена можливість їх виготовлення, їхні токсичні якості, що дозволяють здійснити акцію масового ураження за допомогою відносно невеликої кількості речовини.

Стосовно хімічної зброї варто зауважити, що для її виробництва потрібна достатньо розвинута промисловість. Біологічна ж зброя може бути вироблена у відносно простих умовах. Застосовувати її значно легше, ніж хімічну, вона дешевша у виробництві.

Бойові якості *біологічної зброї* визначають можливу тактику її застосування терористичними угрупованнями. Фахівці стверджують, що використання терористами біологічної зброї для захоплення літаків, морських суден, інших транспортних засобів, а також заручників є малоймовірним.

Що ж до застосування терористами *атомної зброї*, то така загроза більш масштабна, але менш імовірна, оскільки створити

атомну бомбу сьогодні спроможна лише держава, яка володіє відповідними науковими, економічними і технологічними можливостями, або інша доволі потужна структура, що має подібні ресурси, наприклад, транснаціональна корпорація. Звідси випливає, що проведення робіт зі створення атомної бомби або придбання атомної зброї не залишаться поза увагою спецслужб багатьох держав і, відповідно, така терористична загроза зможе бути вчасно відвернена. Однак варто зауважити, що для проведення терористичних акцій не обов’язково створювати таку бомбу. Достатньо використати радіоактивне зараження місцевості. Для цього можна розпорошити або розсіяти за допомогою звичайної вибухової речовини достатню кількість збагаченого урану, плутонію або радіоактивних відходів, що можуть бути отримані в результаті розкрадання складів.

На жаль, небезпека використання *сильнодіючих і отруйних речовин* у терористичних цілях останнім часом зростає, оскільки кількість і різноманіття таких речовин як природного, так і штучного походження. Для виявлення таких засобів тероризму фахівці використовують такі методи:

- хімічний аналіз – специфічні аналітичні реакції;
- фізичні методи – оптична спектроскопія і спектрометрія іонної рухливості;
- біохімічний аналіз – заснований на спеціальних реагентах, чутливих до фосфоорганічних речовин із хемілюмінесцентним, електрохімічним або колориметричним способами детектування.

В Україні створена “Єдина державна система запобігання і реагування на надзвичайні ситуації (НС) техногенного та природного характеру” (ЄДС НС). Її складовою є система медичного забезпечення на період НС. Вона визначається як комплекс сучасних заходів, які проводяться послідовно, з наданням негайної медичної допомоги ураженим і хворим у зоні НС та їх евакуацією в лікувальні заклади.

Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити, що застосування терористичними організаціями засобів масового ураження, електронних й інших технологій значно підвищує ефект залякування. Водночас зростає ризик втрати соціальної підтримки тих чи інших екстремістських рухів. Тому можна припустити, що рухи й

угруповання, які діють під лівими лозунгами соціально-політичного визволення, будуть утримуватися від таких видів терористичних акцій.

Природно-географічні теророгенні фактори визначаються наявністю специфічних природних умов і географічного положення, що сприяють здійсненню терористичної діяльності. Зазвичай, теророгенні фактори цієї групи є супутніми, хоча наявні численні приклади провокації соціальних конфліктів, в основу яких покладено питання природоохоронної діяльності, наприклад, дії “зелених”. Особлива увага приділяється стану географічно розташованих тероронебезпечних об’єктів – атомних електростанцій, гребель, ГЕС і т. ін., що за певних умов можуть заподіяти величезний збиток економічному потенціалу або зумовити численні людські жертви. Наявність корисних копалин, особливо розсипу дорогоцінних каменів, руд дорогоцінних і рідкоземельних металів – визначальний теророгенний фактор. Природні умови, що сприяють вирощуванню наркотичної сировини, також можуть розглядатися як теророгенний фактор. Рельєф або густі ліси сприяють веденню партизанської війни або діям терористичних груп.

Демографічні теророгенні фактори визначаються ступенем дестабілізуючого впливу елементів зовнішнього (природного) середовища на стан соціальних груп і членів суспільства. Диференціація демографічних чинників (щільність населення, розподіл його за статтю, віком, родинним станом, народжуваністю, смертністю і т. ін.) регіонів у рамках єдиного соціального середовища, за умови крайніх або небажаних показників може викликати дисфункції соціальної системи. Різноманітні типи дисфункцій можуть провокувати відхилення в поведінці. Варто розмежовувати міське й сільське населення. Ступінь відчуженості, нечисленність, далекість поселень або підвищена щільність населення в умовах конфліктної субкультури зумовлюють можливість підвищення інтенсивності проявів поведінки, що відхиляється, тобто призводять до різноманітних форм насильства. Як теророгенний фактор варто розглядати будь-які примусові міграції населення.

В основі **історичних теророгенних** факторів є прагнення до відновлення історичної справедливості. Роль історичної пам’яті народу в будь-якому соціальному конфлікті, незалежно від його

природи, може визначати його результат, значно збільшуючи ймовірність насильства. Причини актуалізації історичної пам’яті народу, найважливіших символів і ритуалів, прославляння його діянь у минулому, особливо ратних, його провідних державних, духовних, культурних, військових діячів, загалом міфологізація і минулого, і реального, становлять основу історичних теророгенних факторів. Боротьба за суверенітет своїх історичних територій найчастіше ведеться з використанням терористичних методів. Найбільш активними були організації македонців і вірменів у Туреччині й ірландських терористів у Великій Британії. Після серії арабо-ізраїльських війн палестинці, що опинилися у вигнанні, згодом звернулися до тактики міжнародного тероризму й операцій щодо Ізраїлю. Особливого значення історичні теророгенні чинники набувають у сукупності з іншими, наприклад, політичними чинниками. Поява політичних лідерів, що “підігривають” рівень актуалізованої історичної пам’яті з метою політизації певної частини суспільства, призводить до трагічних наслідків.

Кримінологічні теророгенні фактори не можна плутати з причинами і чинниками, що породжують карну злочинність, хоча між ними є певна подібність – свідоме порушення закону, застосування насильства, організовані форми тощо. Відмінність терористів від кримінальних злочинців – в меті й мотивах їхніх операцій. Терористи прагнуть завдати удар по системі, а кримінальники – набити кишню. Терористичний акт повинен приголомшити суспільство ступенем жорстокості, щоб стати своєрідним засобом комунікації між терористами і владою, засобом впливу на неї.

Дехто вважає за доцільне виокремити теророгенні фактори, що породжують корисливий тероризм – наприклад, захоплення заручників із метою викупу. У традиційному розумінні тероризму, викуп – засіб особистого збагачення, отже, це карний злочин, хоча якщо викуп призначений для підтримки терористичної групи або опозиційного режиму, тобто ставляться політичні цілі, такий злочин належить до тероризму.

Карно-кримінальні теророгенні фактори – конфлікти між організованими злочинними угрупованнями; проблеми перерозподілу влади в злочинному світі, конфлікти злочинності й суспільства.

У цьому випадку існує ледь помітна межа між тероризмом і кримінальним злочином.

Серед інших чинників, які можуть сприяти виникненню тероризму в нашій державі, називають:

1. Стан уразливих у терористичному плані об'єктів, насамперед військових складів. Основними проблемами в цьому аспекті вважають перевантаженість сховищ боеприпасами, внаслідок чого значна кількість засобів ураження зберігається на необладнаних належним чином майданчиках; застарілість або непридатність наявних технічних засобів охорони. Крім того, сховища боеприпасів та зброї потребують капітального або часткового ремонту, недостатнім є рівень протипожежної безпеки.

2. Надходження в нелегальний обіг вибухових речовин, їх витік із промислових підприємств.

3. Тенденція до почастішання випадків саморобного виготовлення засобів ураження (передусім, вибухових пристроїв).

4. Конфліктність релігійного середовища, спроби його політизації, активізація діяльності прихильників ісламського фундаменталізму.

Як показує досвід інших країн, необхідно запровадити на постійній основі спостереження (моніторинг) терористичних загроз національній безпеці, своєчасне надходження інформації про діяльність і наміри екстремістських угруповань, визначення можливих сценаріїв (тенденцій) розвитку кризових ситуацій, з'ясування їхніх наслідків для певної держави чи регіону.

Контрольні питання

1. Назвіть зовнішні або геополітичні теророгенні фактори.
2. Назвіть ознаки теророгенних факторів.
3. Що таке класифікація теророгенного ефекту?
4. Назвіть складові схеми теророгенних факторів. Дайте їм коротку характеристику.
5. Дайте характеристику культурологічним теророгенним факторам.

6. Дайте характеристику науково-технологічним теророгенним факторам.

7. Дайте характеристику природно-географічним теророгенним факторам.

8. Дайте характеристику демографічним теророгенним факторам.

9. Дайте характеристику історичним теророгенним факторам.

10. Дайте характеристику кримінологічним теророгенним факторам.

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Арманд А. Д., Люри Д. И., Жерихин В. В. [и др.]. Анатомия кризисов. Москва: Наука, 1999. 238 с.

2. Виклики тероризму в Україні та адекватні концепти державної безпеки: навчальний посібник / [І. М. Рижов, Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький, В. І. Строгий]. Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБ України, 2015. 172 с.

3. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. Київ: НІСД, 2010. 288 с.

4. Доклад Национальной комиссии по расследованию террористических атак на США 11 сентября 2001 года. Москва: Институт экономических стратегий, 2004. 833 с.

5. Емельянов В. П., Иманлы М. Н., Рыжов И. Н. Уголовно-правовое противодействие терроризму : монография. Харьков: Право, 2014. 88 с.

6. Кара-Мурза С. Г. Тези про тероризм. Москва, 1999. 216 с.

7. Качинський А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія / А.Б. Качинський. – К. : НІСД, 2013. – 104 с.

8. Концепція боротьби з тероризмом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>.

9. Ліпкан В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України. Київ: Текст, 2008. 440 с.

10. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.

11. Обґрунтування концептуальних та організаційно-правових засад розробки паспортів загроз національній безпеці України: навч.-метод. посіб. / авт. кол. : Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, В. А. Мандрагеля та ін. ; за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ: НАДУ, 2012. 52 с.

12. Про боротьбу з тероризмом. Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.

13. Рижов І. М. Базові концепти антитерористичної безпеки : монографія. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 327 с.

14. Рижов І. М., Кудінов С. С., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.

15. Рижов І. М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 288 с.

16. Рижов І. М. Основи моделювання теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Вид-во НА СБ України, 2006. 168 с.

17. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем : монографія. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 232 с.

18. Тероризм: визначення і сутність : монографія [А. В. Коростилєнко, Б. Д. Леонов, І. М. Рижов и др.] / За заг. ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. О. Глушкова. Київ: Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с.

ТЕРОРИЗМ І ТЕРОРОГЕННІСТЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Управління в суспільстві називається соціальним управлінням і розглядається як вплив на діяльність людей, об'єднаних у соціальні групи з їх різноманітними інтересами, тобто соціальними системами. Управління застосовується до різноманітних життєвих ситуацій, щораз змінюючи свої критерії, цілі і методи. Так, можна розрізняти управління суспільством у цілому, його складовими на рівнях матеріального виробництва, нематеріальної сфери, процесами і явищами. Ці рівні можна розглядати як системи різноманітних рангів. Кожна організована (а отже, керована) система підпорядкована закономірностям свого рангу, водночас на неї впливають параметри систем більш високих рангів, у які вона включена. Структура і побудова процесів управління мають в організованих системах будь-яких рангів риси подібності. Це пояснюється тим, що процес управління завжди становить собою інформаційний процес. Надалі під управлінням розуміється цілеспрямований інформаційний вплив однієї системи на іншу, яка прагне змінити функціонування цієї системи в напрямку, визначеному критерієм цілі.

Розглядаючи будь-яке, у тому числі і соціальне, явище як об'єкт управління, спостерігається закономірне застосування кібернетичних підходів і методів дослідження, заснованих на їх принципах, наприклад, правової кібернетики і правової інформатики. Оскільки правова кібернетика покликана обслуговувати своїми способами і методами потреби не тільки конкретних юридичних наук, але і юридичну діяльність в цілому, застосування її методів в процесі вивчення тероризму досить логічне. Тероризм правомірно зарахо-

вувати до класу групових об'єктів (соціальних систем) підвищеної складності. Об'єкти та суб'єкти терористичної діяльності мають основні ознаки відкритої складної, динамічної функціональної системи, що безупинно змінюється та еволюціонує (розвивається). Водночас, будь-яка криміногенна система, у тому числі і сучасний тероризм, незважаючи на досить високий рівень внутрішньоструктурної організованості: їх функціональна результативність завдяки своїй антисоціальній спрямованості значною мірою залежить від випадкових процесів, зумовлених, наприклад, переважною значущістю суб'єктивного чинника як у цілевизначенні, так і в практичній реалізації дій. Багато властивостей таких систем мають імовірнісний, стохастичний характер.

Сучасний тероризм, розглянутий як деяка цілісна криміногенна система, складається з взаємодієвих і взаємозалежних підсистем і елементів різноманітної ієрархічної підпорядкованості.

Мікросистемою у цьому випадку є сукупність причин і умов для здійснення конкретних терористичних дій. Групи або категорії терористичних проявів, що класифікуються за різноманітними основами, доцільно розглядати як підсистеми. Макросистемою у цьому випадку треба вважати сукупність причин і умов виникнення тероризму як протиправного явища в суспільстві в цілому.

Тероризм як криміногенна цілісність належить до так званих відкритих систем, що взаємодіють із системними проявами, які органічно властиві соціальному життю: соціально-політичними, соціально-економічними, соціально-культурними і т.ін. Саме це зумовлює живучість тероризму й ускладнює проблему забезпечення ефективної протидії.

Система, яка розглядається, володіє також властивостями саморегуляції. При недостатньо уважному відстеженні її фактичного статусу в проявах системних взаємодій і запізного реагування вона може еволюціонувати за законами внутрішнього системного розвитку. Це, своєю чергою, може мати безсумнівну загрозу для державної безпеки в цілому.

Кожній функціональній соціальній системі, у тому числі і тероризму, властива своя специфічна структура, що становить собою не що інше, як скелет, організовану будову, внутрішню архітекто-

ніку... тієї або іншої субстанційної цілісності”.³⁸ З ускладненням соціальних систем, що вивчаються, підвищенням рівня їх диференціації ускладнюється і структура, організація цих систем, і навпаки.

Поняття тероризму як системи ширше за поняття системи в звичному розумінні правової кібернетики. Пропоноване визначення найбільш повно відбиває специфічні особливості в системній оцінці тероризму: “Системою можна назвати тільки такий комплекс вибірково залучених компонентів, у яких взаємодія і взаємовідносини набувають характеру взаємосприяння компонентів на одержання фокусованого корисного результату”.³⁹

Це визначення характерне до функціональної системи, що інтегрує нейрофізіологічні процеси головного мозку в реалізації деякого результату акту поведінки. Його не завжди можна поширювати на інші галузі пізнання, хоча це можливо.

Як потрібно управляти суспільством і його соціальними системами на всіх етапах їх діяльності, щоб протистояти прояву тероризму в його крайніх, найбільш небезпечних формах? Терор – сукупність насильницьких дій керівної соціальної системи – влади щодо частини цивільного суспільства, керованої системи – з метою більш ефективного примусу. Фактично йдеться про різновид соціально-психологічного методу соціального управління, тобто спосіб здійснення керівного впливу або спосіб реалізації (досягнення) цілей соціального управління. Якщо проаналізувати весь шлях історичного розвитку Української держави, особливо її радянський період, створюється враження, що Україна є чи не показовим прикладом застосування масового терору як способу соціального управління. Найбільш точно цей період історії України характеризує епіграф до книги С. Білоконя “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР”: “Кров лилася рівно стільки часу і таким потоком, як то потрібно було для політики”⁴⁰. У ре-

³⁸ Керимов Д. А. О становлении и задачах правовой кибернетики: Правовая кибернетика. *Вопросы кибернетики: Правовая кибернетика*. Москва: Сов. радио, 1977, Вып. 40. С. 21–25.

³⁹ Анохин П. К. Теория функциональной системы. *Успехи физиол. наук*. 1970. Т. 1. № 1. С. 19–54.

⁴⁰ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. Київ, 1999. 447 с.

зультаті політики масового терору зломлена воля цілої нації, і під великим сумнівом можливість її відродження.

Терор – це форма тиску держави на суспільство з метою збереження політичного режиму, терористична діяльність – форма протесту проти чинного суспільного порядку. З огляду на це, головною метою терористів є як знищення конкретних особистостей, так і залякування суспільства з метою вирішення конкретних політичних конфліктів, вирішення яких традиційним шляхом неможливе. В основі терористичної діяльності лежить соціальний конфлікт, для вирішення якого необхідно змусити владу прийняти те чи інше політичне рішення. У загальному випадку терористична діяльність – крайня форма реакції суспільства або деяких його елементів на конкретні методи, використовувані керівною системою. Першопричиною терористичної діяльності є, насамперед, недосконалість системи соціального управління. Терористичний рух у Російській імперії (до складу якої входила Україна) мав глибоке історичне коріння, і апогеєм його прогресу був період 1894-1917 рр. Саме в цей час формується теоретична концепція терористичної боротьби, її основні положення відбиті в програмних документах практично всіх партій радикальної орієнтації. Цей приклад підтверджує, що терористичні дії особливо поширені в таких суспільствах, де одним із виходів із ситуації, що склалася, мають бути реформи і мирні зміни, тобто суспільна система управління вимагає корекції, а правлячі кола чи не бажають, чи не здатні її провести.

Проаналізуємо хроніку терористичних актів у Росії. Вибухи в великих містах – це усього лише реакція на позицію влади у вирішенні конфліктів. Нездатність знайти компроміс – це і є приклад недосконалості системи соціального управління. Реакція керованої системи – певного народу – поетапно зі стадії соціальної напруженості переходить в соціальний конфлікт, що у своєму розвитку вже проходить усі стадії, у тому числі збройний конфлікт і терористичну діяльність. При цьому терористична фаза соціального конфлікту найбільш тривала і соціально небезпечна.

Народ зникає, з'являються бойовики-терористи, що спричиняють потенційну загрозу одному з народів, який винищує армія, застосовуючи в процесі так званих “зачисток” катування та масове

знищення мирних жителів. Що первинне, а що другорядне, хто винен – покаже історія, однак уже сьогодні очевидно, що повторюється історія вікової давнини – сучасне російське політичне керівництво страждає хронічною хворобою – нездатністю оптимально керувати громадянським суспільством. Суспільство систематично страждає від симптомів цього захворювання – соціальних конфліктів. Як засвідчує історичний досвід, подібні конфлікти неможливо усунути шляхом жорсткості управлінського впливу. Єдиний правильний шлях вирішення – оптимальна корекція алгоритму соціального управління. Це єдино правильна цивілізована форма вирішення соціальних конфліктів, доведених до стадії застосування терористичних методів.

Зв'язок між керівною і керованою системами здійснюється за допомогою інформації. Можна виділити прямий і зворотний керівні інформаційні потоки. Прямий – інформація, що надходить із керівної системи в керовану і є основою для вироблення управлінських рішень. Зворотний – інформація, що надходить від керованої системи в керівну і повинна враховуватися для корекції управлінських рішень. Прямий потік може бути поданий у вигляді сукупності норм і правил, зворотний – у вигляді прав і свобод. Роль носія інформації для обох потоків виконує інформаційна система суспільства. Ступінь інформатизації суспільства, а саме здатність об'єктивно й у найкоротший термін інформувати великі обсяги населення, і визначає ступінь ефективності тероризму.

Індикатором роботи системи соціального управління є реакція керованої системи на керівний вплив. Наявність соціальної напруженості свідчить про необхідність корекції. При нормальному алгоритмі соціального управління керівна система коригує керівний вплив з урахуванням реакції керованої системи, при цьому соціальна напруженість автоматично знімається. У випадку збоїв напруженість переростає в соціальний конфлікт. За наявності певних необхідних та достатніх умов імовірність переходу подібного соціального конфлікту в стадію тероризму збільшується.

Терор і тероризм, незважаючи на істотні принципи розбіжності, мають загальні корені – вони є завершальною фазою соціального конфлікту, викликаного недосконалістю системи соціального управління суспільством. Процес переростання соціального

конфлікту в насильницьку фазу визначається сукупністю властивостей цивільного суспільства і характеристик конфліктуючих сторін. З огляду на ставлення суспільства до проблеми тероризму визначаються цілі боротьби і встановлюються критерії оцінки.

Першою необхідною умовою здійснення управління є наявність причинно-наслідкових зв'язків між елементами системи. Тероризм як соціальна система не може існувати ізольовано від навколишнього середовища, тобто інших соціальних систем. Мотивація тероризму й активність терористичної діяльності залежить, насамперед, від умов соціального середовища. Конкретніше, причинно-наслідкові зв'язки тероризму розглядались раніше. Проте це необхідна, але недостатня ознака системи управління.

Іншою необхідною умовою здійснення управління є динамічність системи. Система має бути рухливою, спроможною переходити з одного стану в інший. Якщо система має єдиний стан, то ні про яке управління і мови бути не може. *Тероризм* – складна динамічна система. Іноді динаміка її прогресування настільки велика, що навіть найдосконаліший механізм контролю стабільності не спроможний відстежити динаміку прогресу, не говорячи про запобігання. Водночас і динамічність системи ще не є достатньою умовою можливості управління. Для управління ще необхідний такий параметр, шляхом впливу на який можна було б змінювати хід перетворень. Корекція умов соціального середовища – одна з функцій держави – реалізується насамперед шляхом регулювання суспільних відносин. Усі функціональні системи регулювання суспільних відносин, елементи та підсистеми, що їх складають, розташовані певним чином, у встановленому порядку. Це означає, що їм властива визначена множинність структур. Елементом дискретизації суспільних відносин, елементарною структурою нами визначено фактор – умова, рушійна сила, причина якогось явища.

Можна, наприклад, умовно розглянути механізм факторного регулювання суспільних відносин на рівні окремого фактору суспільних відносин (наприклад, теророгенного фактору) як щодо простого, односистемного утворення. Проте механізм регулювання суспільних відносин на рівні сукупності чинників містить у собі значне число простих підсистем і тим самим виступає як багатосистемне утворення. Вершиною багатосистемності є меха-

нізм регулювання суспільних відносин на рівні суспільства, який вбирає в себе всю кількість чинників, що зумовлюють суспільні відносини, засоби впливу, правові зв'язки, акти поведінки суб'єктів і т.ін.

У результаті утворюється визначена ієрархія цілісних функціональних факторних утворень (систем), що створюють певну структуру суспільних явищ і процесів. Під час управління соціальні системи переходять з одного якісного стану в інший і тим самим реалізують цільову функцію.

Такою важливою умовою здійснення управління є спроможність системи на значні енергетичні або просторово-тимчасові зміни під впливом малих змін, тобто система має мати підсилювальні властивості стосовно керівного параметру (сигналу). Саме такою властивістю володіє сучасне суспільство. Тактика терору ефективна тому, що використовує саме цю властивість. Характерною ознакою тактики тероризму є протидія меншості з переважною більшістю. На фоні загального страху народжується паніка, що багаторазово посилює ефект, дозволяє терористам диктувати умови. Підтримка терористів або терористичної тактики більшістю членів суспільства сприяє підвищенню ефективності терористичної діяльності. Прикладом може бути історія партизанських і народно-визвольних рухів.

Отже, ознаками систем управління є: організованість, детермінованість, динамічність, наявність керівного параметра і підсилювальних властивостей. Крім цих загальних вимог, що висувуються до будь-якої системи, до систем кожного типу висувують ще й специфічні вимоги, зумовлені природою і призначенням систем.

Усе сказане характеризує управління з огляду на його форми, а форма визначається змістом. Зміст процесу управління характеризується головним чином метою, заради досягнення якої воно здійснюється. Метою управління є гомеостазис, тобто врівноваження системи з зовнішнім середовищем, яке змінюється, зберігання параметрів системи через протидію руйнівним параметрам середовища. В реальних системах процес управління конкретизується, й у нього включається сукупність дій, спрямованих на досягнення цілі.

Право як динамічна система з певним рівнем стійкості визначається двома цілями – гомеостатичною й інструментальною. Логічно вважати метою управління стосовно до системи тероризму зміцнення теперішнього суспільства, удосконалення системи суспільних відносин із профілактики терористичних актів і запобігання їм.

Під поняттям “гомеостаз” у характеристиці тероризму, як складної динамічної системи, розуміється зберігання її визначеного стану (рівня стійкості), незважаючи на велику кількість впливів, які спрямовані на зміну цього стану. У цьому розумінні соціальна корекція – фактор гомеостазу. І ця мета управління характеризується як гомеостатичне завдання. У загальному випадку соціальна корекція може провадитися шляхом правового регулювання економічних, політичних, культурних і інших підсистем. За своїми властивостями та регулятивними якостями, за закладеною у ньому соціальною енергією, право набуло значення головного регулятора, за допомогою якого вирішуються головні питання і завдання соціального розвитку суспільства. Водночас право покликане сприяти виникненню і розвитку нових суспільних відносин, що відповідають потребам протидії тероризму. Право не тільки закріплює вже сформовані відносини, але і сприяє зародженню тих об’єктивно зумовлених відносин, до яких законодавець свідомо прагнув, виконуючи цільову функцію управління. Ця мета права характеризується як його інструментальне завдання. Таким чином, право – універсальний механізм корекції суспільства, достатній для управління системою боротьби з тероризмом. Правове регулювання суспільних відносин, які виникають у сфері боротьби з тероризмом, відбувається за двома головними напрямками:

- нормативно-правове регулювання (юридичний вплив);
- ідеологічне регулювання (інформаційно-виховний вплив).

Механізм правового регулювання протидії тероризму може бути визначений як взята в єдності система правових засобів, за допомогою якої забезпечується результативний цільовий правовий вплив на ті суспільні відносини, що породжують та провокують тероризм з метою їх упорядкування та вдосконалення.

Необхідною умовою функціонування будь-якої системи управління є наявність каналу зворотного зв’язку. В нашому випадку

одним з таких каналів і є система правового регулювання соціальних відносин. З соціального погляду право впливає на суспільство за такими напрямками:

- доведення до відома широкого загалу правових норм та приписів;
- спрямування поведінки суб’єктів суспільних відносин шляхом визначення в правових актах соціально корисних цілей;
- формування за допомогою права соціально корисних способів поведінки;
- соціально-правовий контроль;
- цілеспрямований організаційний вплив.

Оскільки ефективність управління залежить як від кількості інформації, переданої по цьому каналу, так і від термінів запізнення, з яким повідомлення надходять для прийняття управлінського рішення, часові показники процесу корекції правового поля мають бути мінімальними.

Процес правового регулювання інтерпретується як система, що складається з дев’яти блоків:

- блок нормотворчості (ієрархічна система органів);
- блок цілевизначення і системи цілей;
- нормативно-регулюючої системи (норми й інститути права);
- інформаційної підсистеми (засоби масової інформації та ін.);
- нормативно-виконавчої системи (правозастосування);
- контролюючої системи (контроль за гомеостазом відносин);
- об’єкта регулювання (відносини, діяльність, поведінка);
- ефективності регулювання (остаточна результативність);
- інформаційних зв’язків між елементами системи (прямі й зворотні).

Стосовно системи тероризму норми права (право в цілому) і суспільні відносини являють собою систему, у якій залежність між ними характеризується як управління за принципом зворотного зв’язку.

Система правового регулювання динамічна, вона завжди враховує результати дії правових норм. Це і є зворотний зв’язок, що забезпечує поправку, удосконалення і подальший розвиток системи правового регулювання. Її існування дає можливість вивчати питання про соціальну ефективність правового регулювання, діє-

вість чинних правових норм. Зворотний зв'язок, який побудовано з використанням моніторингу теророгенності суспільства, є передумовою забезпечення оптимальності функціонування державної системи протидії тероризму.

Характеристика зворотного зв'язку залежить від мети управління. Стосовно системи тероризму, управління має гомеостатичну ціль, зворотний зв'язок має бути від'ємним. Необхідно усунути усі відхилення (коливання) системи так, щоб зафіксувати визначену стабільність і баланс цієї системи. Коли управління прагне досягти інструментальної мети, тоді потрібні два види зворотного зв'язку.

По-перше, зворотний зв'язок, при якому система повинна усе більш зміщати баланс у процесі реалізації поставленої цілі, а інформація при досягненні наступних етапів реалізації цієї цілі має впливати на етапи управління зазначеної системи.

По-друге, трансформація системи повинна фіксувати мінімум гомеостазу, що є умовою існування цієї системи. От чому тут повинен діяти також і зворотний зв'язок, що виконує функцію обмеження позитивного зворотного зв'язку.

Вивчаючи механізм правового регулювання, важливо враховувати не тільки методи і шляхи реалізації чинного права, але і щось більш широке – систему юридичних засобів, що забезпечують державно-правове управління.

Механізм управління діє на основі інформації. Каналами зворотного зв'язку суб'єкт правотворчості має безупинно одержувати первинну інформацію, яка зумовлює потребу в нових нормах правового регулювання. Джерелом такої інформації є система моніторингу – цілеспрямованого збору інформації про стан суспільства. В принципі, це може відбуватися таким чином. Суб'єкт управління одержує різноманітну інформацію про фактичні суспільні відносини, що визначають стан системи тероризму, факти, із виникненням яких пов'язано утворення теророгенних факторів, що визначають баланс або дисбаланс системи.

Уся ця різноманітна інформація і є специфічною “програмою”, якою керується суб'єкт реалізації вимог конкретної норми управління при встановленні суворого, детермінуючого порядку в об'єкті. Причому від цієї “програми” суб'єкт реалізації правової норми не повинен відступати, оскільки вона дуже “жорстка”.

Кібернетичний підхід починається з побудови моделі процесу. Модель тероризму – не символ, а досить правильна в необхідному плані копія реального процесу, що дозволяє скористатися загальними законами управління для пошуку шляхів підвищення ефективності боротьби з тероризмом.

Моделювання соціальних процесів дає можливість відобразити всю ланку взаємообумовлених складових та відобразити на абстрактному рівні механізм їх взаємодії. Моделювання управління варто розглядати як формалізований опис сутності управлінської діяльності, принципів формування управлінського впливу суб'єкта на об'єкт.

Сьогодні ні в кого не викликає сумнівів той факт, що кілька десятиліть тому людство вступило в інформаційну епоху, що потребує докорінного перегляду основ і підходів у всіх сферах державного управління, у тому числі і сфері забезпечення національної безпеки. В епоху науково-технічної революції радикально змінюється роль науки, відбувається інформатизація суспільства, розвивається нова галузь діяльності і науки, цю галузь вивчає інформаціологія. Сформовані механізми управління сучасним суспільством не відповідають сучасним вимогам, вони здатні підтримувати власний гомеостаз винятково за рахунок повної дестабілізації керованої системи (тобто суспільства). У такому суспільстві є всі передумови до раціонального, компромісного варіанту вирішення всіх конфліктів, у тому числі і теророгенних, що і є головним, системоутворювальним елементом національної безпеки. Як усвідомлена потреба нації, національні інтереси досить чітко сформульовані в офіційному документі – Законі України “Про національну безпеку України”.

Цей Закон визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Фактично йдеться про формалізування алгоритму державного управління в сфері забезпечення національної безпеки. Відповідно до цього Закону розробляються і затверджуються Президентом України Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України, доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та ке-

рівні принципи воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України. Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України є документами, обов'язковими для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки.

Відповідно до цього Закону, основними принципами забезпечення національної безпеки є:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки;
- використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах.

Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Головним принципом забезпечення національної безпеки є принцип превенції, тобто упереджування кризових ситуацій та загроз, насамперед у соціальній сфері, шляхом попереднього аналізу та нейтралізації передумов їх виникнення.

Забезпечення національної безпеки реалізується на практиці через відображення і нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз, в основному, шляхом формування правового поля. Роль права в забезпеченні національної безпеки пріоритетна.

Методологічним орієнтиром забезпечення національної безпеки нами вбачається відповідна функціональна система, утворена сукупністю взаємозалежних нормативних актів, організаційно-технічних і інших заходів і відповідних сил і засобів, процесу практичної реалізації яких має передувати етап теоретичного моделювання з можливістю оцінки ефективності. Стратегічною метою системи забезпечення національної безпеки України варто вважати досягнення високої якості життя населення за рахунок найбільш повного задоволення його потреб, дбайливого ставлення до середовища його існування, властивих йому ідеалів і цінностей, а тактичною – мінімізацію соціально-економічних витрат від об'єктивно наявних зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, тому етап оцінки управлінських рішень на основі моделювання має бути обов'язковим, оскільки дозволяє уникнути помилок, усунення яких пов'язане з величезними матеріальними і моральними витратами.

Здається, що логічніше моделювати небезпеки, погрози і виклики національної безпеки і реагувати на них як послідовно, так і одночасно замість штучного її «розтаскування» відомствами. Саме на етапі моделювання загроз є можливість відпрацювати реальні плани та раціонально розподілити ресурси для їх виконання.

Інформаційні технології, засновані на використанні моделей, нині реалізовані і застосовуються в системі національної безпеки багатьох країн, в тому числі й України, наприклад – спеціалізовані інформаційні масиви і бази знань. Технологію баз даних можна розглядати як методологію і програмний інструментарій натурального та напівнатурного моделювання і збереження великих масивів даних довільного типу і структури, а також оброблення запитів і операцій відновлення даних, що мають стосунок до проблем національної безпеки.

Здобування даних, пошук мультимедійної інформації, розпізнавання мови, витяг параметрів документів, їх структурування й автоматизований аналіз викликають гострий інтерес як елементи рішень, що дозволяють підсилити національну безпеку. У системі боротьби з тероризмом уже використовуються засоби пошуку даних для автоматичного виявлення незвичайних маршрутів переміщення підозрюваних осіб чи рух коштів через міжнародну мережу

банків. Технології, подібні до розпізнавання образів чи зіставлення зображень (наприклад, біометричні системи Identix), активно застосовуються для ідентифікації людей і автомобілів, сфотографованих в аеропортах, біля пам'ятників, електростанцій і т.ін. Технології пошуку тексту можуть застосовуватися для автоматичного анутовання текстових документів, написаних у вільному стилі, з метою індексації, класифікації і наступного пошуку для того, щоб допомогти простежити листування терористів і їх посібників. Технологія отримання параметрів документів може використовуватися для виявлення повідомлень електронної пошти й інших документів, що містять визначені ключові слова чи їх комбінацію, що дасть можливість попередити владу про потенційну терористичну й іншу кримінальну діяльність. Уже використовуються такі великомасштабні системи управління електронною поштою й інші системи моніторингу, як Echelon (Агентство національної безпеки США) і Carnivore (Федеральне бюро розслідувань). Усі ці високотехнологічні рішення, безумовно, служать зміцненню національної безпеки.

Оптимізація алгоритмів забезпечення національної безпеки неможлива без ретельного вивчення соціальних процесів і систем, що загрожують національній безпеці, з використанням теоретичних моделей. З використанням сучасних інформаційних технологій і комунікаційних можливостей таке завдання можливо виконати.

Ціль терористичних устремлінь логічно впливає з ідеології тероризму – примусова зміна чи корекція алгоритму соціального управління. Об'єктом тероризму є чинна система соціального управління. Управління, у тому числі і соціальне, – специфічний інформаційний процес.

Кінцева мета, зміст тероризму – зміна алгоритму соціального управління – завдання перерозподілу інформаційного ресурсу.

Форма тероризму також похідна від інформаційних технологій, вона заснована на створенні віртуальних страхів.

Оскільки тероризм, як специфічна форма ведення війни в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві, за формою і за змістом є інформаційним продуктом, тактика і стратегія протидії тероризму також повинна будуватися виходячи з теорій інформологізації.

Інформаційні технології покликані забезпечити життя на Землі з дотриманням інтересів держав в умовах багатополярного світу без конфліктів, погроз, злочинів і кримінальної діяльності, без тероризму і транснаціональних організованих злочинів, без торгівлі людьми, зброєю і наркотиками. У той же час ці технології породили ваду, характерну для інформаційного суспільства – віртуальний страх, що широко застосовується як засіб управління суспільством.

За своєю сутністю тероризм – явище, засноване на використанні інформаційних технологій, здатних масово породжувати віртуальний страх.

В основу інформологічної концепції протидії тероризму покладений принцип універсальності інформації. Для вирішення проблеми недостатньо одного бажання. Необхідні визначені знання, ймовірність яких визначається якістю й обсягом інформаційних потоків. Насамперед, необхідне ретельне вивчення й аналіз причинно-наслідкових зв'язків, наукове обґрунтування необхідних і достатніх умов виникнення тероризму як складного соціального явища, того, що визначається поняттям теророгенез. Історія також вчить, що будь-яке ізольоване суспільство приречене. Так було в Китаї, у СРСР і т.ін., зараз у такому становищі розвинуті країни, насамперед США. Якщо Китай відгородили великою стіною, то зараз США й увесь постіндустріальний світ намагається відгородитися від суспільств, що перебувають на більш низькій сходинці стратифікаційних сходів, уводячи різні санкції, особливі режими, проводячи спецоперації зі знищення терористів. Усі ці дії ефективні тимчасово. Тероризм – війна не позиційна, а інформаційна і за формою, і за змістом. І перемогти її класичними прийомами ведення бойових дій неможливо.

Наявна нині концепція протидії тероризму припускає фізичне знищення терористів і режимів, які їх підтримують. Роль координатора в боротьбі з тероризмом узяла на себе постраждала сторона – США, при цьому заручившись підтримкою ООН.

Акцію зі знищення світового тероризму, до якої приєдналася і Росія (політику якої стосовно Чечні не розуміли й у світі, і в США зокрема), можна кваліфікувати як широкомасштабні воєнні дії в умовах, коли супротивник чітко не позначений. У таких умовах

супротивником може бути всякий, неугодний чи незручний керівній системі елемент.

Застосування в такій війні класичних прийомів ведення війни, заснованих на поразці живої сили супротивника, неефективні. Це показала війна в Чечні. Інших прийомів ведення війни з тероризмом насправді немає.

Особливістю тероризму є його інформаціологічна основа. Отже, якщо тероризм розглядати як форму війни, то тактика і стратегія її ведення мають базуватися на застосуванні, насамперед, адекватних, що впливають з його інформаційної сутності, методів. Шанс на перемогу має той, у кого технологічніша зброя. Технологічність зброї визначається типом суспільства. Технології фізичного знищення властиві доіндустріальному й індустріальному типам суспільства, а в інформаційній війні їх застосування малоефективне. В інформаційних війнах переможе той, хто має технологію ведення подібних воєн. Єдино прийнятною зброєю проти тероризму може бути оптимальна технологія соціального управління, здатна, з огляду на інтереси всіх підсистем суспільної системи, виробити оптимальну стратегію нейтралізації теророгенних факторів. Подібна стратегія може бути представлена ланцюгом взаємовизначальних подій:

- моніторинг ;
- визначення теророгенних факторів;
- ситуаційне моделювання;
- аналіз потенційних наслідків впливу теророгенних факторів;
- синтез коригувального (управляючого) впливу;
- корекція алгоритму соціального управління;
- позиціонування та стратегічне планування боротьби з тероризмом;
- нейтралізація теророгенних факторів;

Інформаційну протидію тероризмові необхідно будувати на різних етапах його прояву, насамперед на етапі прихованої фази формування.

Необхідно відстежувати, незалежно від політичної кон'юнктури, стан суперечностей у державних і міжнародних системах і виробляти механізми негайної компенсації гостроти суперечностей, що виникають. (Модель має спеціалізований апарат кількісного обліку

суперечностей, гостроти й інших необхідних параметрів стійкості).

Важливою складовою діяльності інформаційного протистояння тероризму є моніторинг суспільних структур держав на наявність і величину гостроти суперечностей як усередині, так і між ними. Це включає як етнічні проблеми, так і конфесійні взаємини, молодіжні рухи, сектантські утворення й ін.

Для прогнозування й оцінки ступеня терористичних загроз доцільно використовувати гомеостатичні моделі, що здійснюють моделювання основних суперечностей і на основі отриманих результатів дозволяють нейтралізувати соціальні проблеми, що виникають, і запобігати терористичним актам.

Контрольні питання

1. Що являє собою механізм правового регулювання протидії тероризму?
2. Яка роль інформаційних технологій у розвитку тероризму?
3. Яка роль інформаційних технологій у протидії тероризму?
4. Поясніть, що таке оптимальна технологія соціального управління як зброєю проти тероризму.

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Антипенко В. Ф. Тероризм: кримінологічна та кримінально-правова характеристика. Київ, 1999.
2. Беляков К. И. Управление и право в период информатизации. Киев: Изд-во "КВІЦ", 2001. 308 с.
3. Вебер А. Б. Быть или не быть... Глобальное управление как мировая проблема. *МЭ и МО*. 1993. № 4. С. 16–33.
4. Винер Н. Кибернетика и общество. Москва, 1958. 369 с.
5. Дженикс Б. Интернациональный терроризм: новая форма конфликта. Москва: Междунар. Отношения, 1982. 147 с.
6. Деникер Г. Стратегия антитеррора: факты, выборы, требования. Новые пути борьбы с терроризмом. *Терроризм в современном капиталистическом обществе*. Вып. 2. Москва, 1982. С. 76–80.

7. Друкер П. Управление, нацеленое на результаты / пер. з анг. М., 1994.

8. Емельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості. Харків: Рубікон, 1997. 233 с.

9. Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования. Криминальноправовое исследование. Москва: NOTA BENE, 2000. 20 с.

10. Емельянов В. П. Тероризм – як явище і як склад злочину. Харків: Право, 1999. 234 с.

11. Крутов В. В. Методологічні підходи до підвищення ефективності боротьби з тероризмом в Україні. *Тероризм і боротьба з ним*. Київ, 2000. Т.19. С. 138–140.

12. Ліпкан В.А. Компаративний аналіз тероризму і злочинів терористичного характеру. *Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. праць*. 2000. Вип. 8. Одеса: Юридична література. С. 224–230.

13. Остроухов В. В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору: автореф. дис. д-ра філос. наук: 09.00.05. Київ, 2001. 36 с.

14. Поппер К. Р. Логика социальных наук. *Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики*. Москва, 2000. С. 300–301.

15. Рижов І. М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 288 с.

16. Социальная коммуникация и социальное управление в эко-антропоцентрической и семиосоциопсихологической парадигмах / Отв. ред. Т. М. Дридзе: В 2 кн. Москва: ИС РАН, 2000.

17. Трофімцов В. А. Окремі аспекти організації міжнародної протидії тероризму на різних етапах розвитку міжнародного законодавства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 4. С. 37–42.

18. Щекин Г. В. Теория социального управления. Киев: МАУП, 1996. 408 с.

19. Фатали Мохаддам. Терроризм с точки зрения террористов. Что они переживают и думают и почему обращаются к насилию / пер. Вячеслав Соснин. Москва: Форум. 2011. 288 с.

АНАЛІЗ ПОТЕНЦІЙНИХ ЗАГРОЗ ТЕРОРИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ

Події, що відбуваються в Україні протягом останніх років, на жаль, свідчать про те, що хвиля тероризму в буквальному значенні накрила Україну. Водночас їх не можна розглядати як випадкові: закономірність подібних трагедій визначається відповідними суспільними процесами. Першопричини таких кризових станів приховані в проблемах соціального управління, коли примусова зміна або корекція його алгоритму відбувається внаслідок соціального конфлікту, обтяженого терористичною діяльністю. Подібні процеси мають властивість повторюватися в процесі еволюційного розвитку людського суспільства, причому з плином часу їхні масштаби збільшуються, якісні характеристики поліпшуються, вбираючи досягнення технічного та технологічного прогресів, породжуючи нові, більш ефективні способи протистояння сторін. Похибки алгоритму соціального управління, насамперед на рівні формування теророгенності соціальних систем, попередження (прогнозування) активізації терористичної діяльності, найчастіше призводять до трагедії.

Основною причиною таких сумних наслідків є недосконалість загальної стратегії боротьби з тероризмом, насамперед у сфері попередження (прогнозування) активізації терористичної діяльності. Відсутність на сучасному етапі розвитку українського суспільства концепції ефективного соціального управління суспільними процесами робить актуальною проблему формування дієвої соціально-інформаційної політики упереджувального впливу на соціальні процеси, що провокують терористичну діяльність. Складність розробки концепції безконфліктного соціального управління,

здатного підтримувати оптимальний стан соціальної організації суспільства та формуючих її суспільних відносин, обумовлена багатофункціональністю системи соціального управління суспільними відносинами, міждисциплінарний характер якої передбачає знання соціології, політичних, економічних, правових, психологічних та інших наук. Розширення теоретичного арсеналу та практичного управлінського потенціалу систем соціального управління може зробити вагомий вплив у досягненні стабільності та оптимізації безконфліктності суспільних відносин за рахунок розробки та результативного впровадження інноваційних ресурсів, виявлення прихованих резервів інституцій державного управління, насамперед Служби безпеки України.

Відзначаючи повноту аналізу чинників впливу на терористичну злочинність, визначаємо лише загальноописові та типологічні категорії, тому їх застосування як теоретичного базису для практичного використання, наприклад побудови моделей або визначення загроз терористичного характеру, вкрай ускладнене. Зазначена проблематика залишається недостатньо охопленою. Ризики та загрози терористичного характеру завжди детерміновані – причиново обумовлені, формуються під впливом інших соціальних процесів та можуть бути визначені за умовними параметрами.

Можна виділити як пріоритетний традиційно-діалектичний підхід до розуміння причиновості тероризму (за аналогами з кримінології) і, відповідно, до аналізу детермінант ризиків та загроз терористичного характеру. У ньому виділяються умови зовнішнього матеріального середовища, що впливає як на громадську свідомість у цілому, так і на конкретну людину, а також безпосередні або найближчі причини ризиків та загроз терористичного характеру, що пов'язуються з характеристиками конкретної особистості. У межах цього підходу вплив умов на причини і причин на поведінку є односпрямованим: умови, відображаючись у свідомості людини, формують причини, які визначають конкретний вчинок. З урахуванням особливостей використання гібридних технологій формування сучасних соціальних кризових станів, особливий інтерес становить підхід, що пояснює виникнення ризиків та загроз терористичного характеру зовнішнім провокативно-силовим або інформаційним впливом. Такий вплив розуміється не тільки як фі-

зичне, а й соціально-психологічне явище в різних його варіантах. Визначальним напрямом дослідження детермінації тероризму в контексті його розуміння як глобального соціального процесу має бути розроблення концептуальної соціально-інформаційної моделі ризиків та загроз терористичного характеру, яка спроможна виявити специфіку їхньої детермінації, механізмів функціонування й ефективного використання ресурсів системи державного управління та контролю в умовах реального трансформаційного процесу в Україні, обтяженого проведенням антитерористичної операції та сепаратистсько-екстремістськими настроями. Беручи до уваги базове тлумачення загроз національній безпеці, загрози терористичного характеру – це наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України внаслідок скоєння терористичного акту. Під загрозою терористичного характеру розуміють потенційні дії або події, що прямо чи опосередковано сприяють виникненню терористичної діяльності.

При розробці пропозицій із захування загроз до терористичних доречно використовувати досвід Європейської програми щодо захисту критичних інфраструктур «European Critical Infrastructure Warning Information Network (CIWIN)», в основі якої закладений принцип протистояння всім небезпекам в умовах боротьби з загрозами тероризму. Цей принцип передбачає, що в процесі вироблення критеріїв захування загроз та небезпек до терористичних, пріоритетне значення має бути надано загрозі тероризму (диверсії) щодо особи – як головного об'єкта можливих терористичних посягань, з обов'язковим урахуванням ризиків соціально-психологічного впливу на громадськість та суспільство, обумовлених подібними загрозами.

Аналіз загроз терористичного характеру є визначальним у логіко-семантичній конструкції класифікації терористичних загроз та ідентифікації об'єктів можливих терористичних посягань.

Основною диспозицією при визначенні критеріїв захування об'єктів до переліку можливих терористичних посягань є припущення, що основним об'єктом терористичних посягань є особистість, точніше її центральні диспозиції щодо чинного алгоритму соціального управління (наявної системи влади), механізмом фор-

муючого впливу є суспільно-політична реакція суспільства на небезпеку, спровоковану в будь-який спосіб з терористичною метою.

Відповідно, критерії ідентифікації загроз терористичного характеру мають це враховувати.

Загальноприйняті в ЄС процедури виявлення і встановлення європейських критичних інфраструктур («ECIs») і проведення оцінки необхідності посилення їхнього захисту, формування критеріїв значущості об'єктів, зокрема, в контексті наслідків можливих терористичних посягань, є комплексними та мають враховувати:

а) критерій за кількістю жертв (оцінка проводиться з урахуванням кількості потенційних загиблих або поранених);

б) критерій, пов'язаний з економічними наслідками (оцінка проводиться з погляду значущості економічних втрат та / або ступеня погіршення якості продуктів або послуг; включає можливі наслідки для навколишнього середовища);

в) критерій впливу на населення (оцінка проводиться з погляду впливу на суспільну довіру, фізичних страждань і порушення у повсякденному житті, включаючи втрату можливості надання важливих послуг).

При визначенні критеріїв зарахування об'єктів до переліку можливих терористичних посягань раціонально виходити з того, що зміст поняття “критерій” (др. – грец. *Κριτήριον* – здатність розрізнення, засіб судження, мірило) – ознака, підстава, правило прийняття рішення з оцінки будь-чого на відповідність висунутим вимогам (міру).

Критерієм зарахування об'єктів незалежно від форм власності до об'єктів можливих терористичних посягань є можлива соціально-політична реакція суспільства на небезпеку внаслідок сукупного впливу на цей об'єкт вражаючих чинників терористичних загроз.

Цей критерій характеризує ефективність терористичного впливу на суспільство, ступінь досягнення мети терористичного акту, дає можливість відрізнити терористичні загрози від інших, наприклад, диверсійних.

Його треба розглядати як комплексний, такий, що включає в себе такі компоненти:

– певна кількість вражаючих чинників та ступінь ймовірності їх настання з урахуванням місця розташування конкретного об'єкту й часу;

– реакція об'єкта та системи забезпечення його безпеки на вражаючі фактори терористичних загроз;

– ступінь суспільної небезпечності наслідків з урахуванням можливих надзвичайних станів (ситуацій), які передують та провокують соціально-політичну реакцію суспільства.

Виходячи із вищевикладеного, можна дійти висновку, що існують загальні та спеціальні критерії зарахування об'єктів незалежно від форм власності до можливих терористичних посягань.

З метою врахування та запозичення позитивного досвіду ЄС в контексті визначення критеріїв зарахування об'єктів незалежно від форм власності до можливих терористичних посягань, та, відповідно, загроз терористичного характеру, вважається доцільним вказати на такі:

– вплив на населення (число постраждалих, загиблих, осіб, які отримали значні травми, а також чисельність евакуйованого населення);

– економічна шкода (розмір економічних втрат, як прямих, так і непрямих);

– екологічна шкода (вплив на населення та навколишнє природне середовище);

– взаємозв'язок з іншими елементами критичної інфраструктури;

– політичний ефект (втрати впевненості у дієздатності влади); тривалість впливу (як саме і коли проявлятимуться наслідки, пов'язані зі втратою або пошкодженням об'єктів критичної інфраструктури).

Останній критерій є найбільш специфічним, зміст якого охоплює такі компоненти:

– певна кількість вражаючих факторів та ступінь ймовірності їх настання з урахуванням місця розташування конкретного об'єкта й часу;

– реакція об'єкта та системи забезпечення його безпеки на вражаючі фактори терористичних загроз;

– ступінь суспільної небезпечності наслідків з урахуванням можливих надзвичайних станів (ситуацій), які передують та провокують соціально-політичну реакцію суспільства.

Проблема розпізнавання загроз терористичного характеру із використанням сучасних інформаційних технологій потребує подальшої поглибленої розробки. Найбільш прийнятний з огляду на можливість реалізації в системах моніторингу метод розпізнавання загроз терористичного характеру – метод експертних оцінок. Цей метод прогнозування заснований на припущенні, що на основі думок експертів можна емпірично описати й аксіоматично прогнозувати стан функціональних параметрів, у першому наближенні побудувати адекватну модель майбутнього розвитку об'єкта прогнозування. Формалізований набір ознак загроз терористичного характеру може мати визначену їхню кількість, що дозволяє (на думку експерта) із визначеною достовірністю прогнозувати можливу теророгенність наслідків.

Як відомо, за певних умов (у разі неможливості розв'язання сутності суперечності) соціальний конфлікт може призвести до насильства в суспільстві. Одним із варіантів виходу з такого конфлікту є застосування тактики тероризму. Тому виявлення загроз терористичного характеру для забезпечення функціонування державної системи боротьби з тероризмом є основним етапом організаційно-профілактичної діяльності.

Варто зазначити, якщо причини і цілі терористичної діяльності – категорії реальні і конкретні, то її мотивація в повному обсязі не завжди усвідомлюється чинним суб'єктом і значною мірою присутня на несвідомому рівні. Тому при всій важливості психофізіологічного і біологічного аспектів дослідження терористичної діяльності результати, що виявляються в процесі їхнього аналізу, не можуть бути використані як параметри для типологічної класифікації в межах моделювання теророгенності соціальних систем, але мають бути опосередковано враховані в експертному висновку щодо ступеня захищеності від терористичної загрози.

Достовірне оцінювання стану захищеності суспільства від проявів тероризму може проводитися лише на підставі постійного моніторингу загроз терористичного характеру (під загрозою терористичного характеру розуміють потенційні дії або події, що прямо

чи опосередковано сприяють виникненню терористичної діяльності).

Рівень загрози, зазвичай, визначається, здебільшого, експертним шляхом. Найбільш розповсюдженим методом виявлення загроз та небезпек є метод зіставлення. Метод передбачає ідентифікацію загрози або небезпеки шляхом зіставлення з відомими загрозами (небезпеками), що заздалегідь занесені в банк таких варіантів проявів загроз (не будучи до кінця упевненим, що всі варіанти вже перевірені), які вже мали місце.

Для прогнозування динаміки небезпек і загроз, як свідчить світовий і вітчизняний досвід, потрібна превентивна діагностика. Щоб точно спрогнозувати небезпеки, необхідні відповідні методи, засоби й об'єктивні знання їхніх причиново-наслідкових зв'язків.

У сучасній практиці оцінювання лежать методи, запозичені з різних галузей соціально-наукового знання, насамперед соціології, економіки, політичного аналізу і права. При виборі конкретного методу, якщо є така можливість, то перевагу варто віддавати кількісним методам.

Основна проблема полягає в тому, що майже всі кількісні методи також можуть розглядатися як якісні. Зазвичай, при оцінюванні використовуються комбінації якісних, кількісних та експертних методів. У кожному окремому випадку вибір методу оцінювання – ключова проблема. Вимірювання результатів та ефектів обумовлюється характером збору даних. Аналітики провідних країн світу використовують багато різних методів діагностики (оцінювання) небезпек та загроз.

Для регулювання рівня загроз використовується спеціальний інструментарій, основу формування якого становить класифікація загрозливих факторів та, як результат, визначається оцінка ступеня захищеності конкретного об'єкта від указаної загрози терористичного характеру.

Прогнозування може здійснюватися будь-яким із відомих методів, при цьому повинні враховуватися необхідні й достатні умови переростання конфлікту в терор.

Із метою об'єктивного визначення ступеня небезпеки або теророгенного потенціалу тієї чи іншої загрози можуть бути запроваджені формальні критерії, визначення яких і становить основне завдання інформаційно-аналітичної діяльності контртерористич-

них підрозділів. Комплекс заходів у боротьбі з терористичними проявами варто передбачити в рамках державної системи реагування на терористичні загрози. Передусім мають бути визначені й описані потенційні теророгенно небезпечні об'єкти на території. У зазначеній системі залежно від рівня загроз необхідно визначити відповідний правовий режим, що міститиме адміністративно-режимні, оперативно-розшукові й інші заходи, реалізовані оперативними штабами у взаємодії з антитерористичними комісіями й підрозділами суб'єктів боротьби з тероризмом, а також перелік тимчасових обмежень, спрямованих на недопущення терористичних актів і мінімізацію їхніх наслідків.

З огляду на власний досвід та наукові рекомендації, удосконалення системи боротьби з тероризмом неможливе без досконалого механізму ризик-менеджменту, моніторингових досліджень його результатів, здатності правоохоронних органів та спеціальних служб прогнозувати терористичні прояви й сповіщати про їхній ризик заздалегідь, до того, як вони стануть очевидними для всього суспільства. Адресатом розробок стратегічних концепцій аналізу загроз та заходів із мінімізації ризиків має бути, насамперед, об'єкт терористичних посягань.

Терористична діяльність будується на базі новітніх гібридних соціально-інформаційних технологій маніпулювання людською свідомістю, системними елементами яких вже давно не є захоплення заручників, підпал, убивство, тортури, залякування населення та органів влади. Тероризм у постіндустріальному суспільстві опанував інноваційні механізми вчинення інших злочинних посягань, і, що характерно, не стільки на життя чи здоров'я людей, скільки на їхні думки, мораль та духовність. На додаток до технологій війн індустріальної епохи, заснованих на фізичному протистоянні сил суперників, у війнах постіндустріального періоду широко використовуються соціально-інформаційні технології провокації соціальних і соціальних конфліктів, основу яких становлять інформаційні та інші нематеріальні активи й інтелектуальний капітал – як значущі компоненти (які впливають на ефективність) у складі потенціалу загроз або системи захисту від них⁴¹.

Незважаючи на значні зусилля, що вживаються світовим співтовариством, міжнародний тероризм щороку поширюється, стає організованим і витонченим, а українське суспільство вражене вірусом тероризму з усіма трагічними наслідками. Історія подібних протистоянь свідчить про ймовірність переходу, навіть за умови демілітаризації лінії бойового зіткнення, до терористично-диверсійної боротьби на інших територіях України. Тому антитерористична підготовка населення, заходи із упередження та запобігання терористичній діяльності на сьогодні не просто вимога часу, це життєво необхідна умова подальшого існування суспільства.

Безумовно, такий розвиток подій вимагає від управлінської системи формування й реалізації інноваційних стратегій боротьби з тероризмом та супутніми йому викликами і потребує відповідного рівня інтелектуального забезпечення: розробки, перевірки, впровадження та корегування системи наукових знань щодо можливих, у будь-який спосіб, шляхів вдосконалення протидії терористичній злочинності, інноваційних можливостей антитерористичного захисту об'єктів можливих терористичних посягань та формування антитерористичних компетенцій як суб'єктів боротьби з тероризмом, так і цивільного населення. У зв'язку з сутнісними відмінностями сучасних інтелектуально насичених технологій ведення війн від традиційних, для ефективного функціонування системи антитерористичного захисту необхідно змінювати принципи і моделі антитерористичної діяльності, формувати інноваційно-креативне мислення, нові концепції, теорії, методи та технології інноваційного розвитку⁴².

Розквіт тероризму хронологічно припадає на період початку процесів світової глобалізації та формування системи політичного і стратегічного менеджменту, вироблення та реалізації найбільш загальних всесвітніх стратегічних рішень. Сучасні центри глобального менеджменту у сфері антитерористичної безпеки інтенсивно й послідовно створюють відповідну інфраструктуру,

ного характеру в державній системі боротьби з тероризмом. URL: <http://goal-int.org/osoblivosti-klassifikacii-ta-formalizacii-zagro-z-teroristichnogo-xarakteru-v-derzhavnij-sistemi-borotbi-z-terorizmom/>

⁴² Кудінов С. С. Сутність та перспективи інноваційного розвитку державної системи боротьби з тероризмом. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v3_2018/38.pdf

⁴¹ Рижов І. М. Особливості класифікації та формалізації загроз терористич-

здатну завдяки застосуванню новітніх технологій, зокрема гуманітарних та соціальних, контролювати свідомість і поведінку людей. Формування інтелектуального потенціалу систем боротьби з тероризмом, супроводження заходів антитерористичної безпеки, координації зусиль і визначення пріоритетів антитерористичних стратегій власних держав, їхніх партнерів і союзників, є пріоритетними напрямками таких всесвітньо відомих організацій, як науково-дослідного інституту Організації Об'єднаних Націй з питань злочинності та правосуддя (UNICRI), Національного Контртерористичного центру США (NCTC), ізраїльської неурядової організації «Інформаційний центр вивчення тероризму ім. Меіра Аміта (ICC)» та інших. До речі, більшість із них повністю або частково фінансується за рахунок добровільних внесків та випадає із сфери впливу владних структур, а залучення громадських організацій до організації антитерористичного захисту є необхідним атрибутом сучасної демократичної держави.

Дієвим механізмом з удосконалення антитерористичних стратегій може стати об'єднання інтелектуальних потенціалів суб'єктів боротьби з тероризмом та цивільних інституцій, громадянського суспільства.

Постіндустріальна, або інформаційна фаза розвитку суспільства, що прийшла на зміну індустріальній як основний ресурс, висуває знання, володіння якими визначає конкурентоспроможність не тільки суб'єктів економічної системи, але і технологій управління соціальними системами, у тому числі використовуваними в реалізації агресивно-маніпулятивних технологій і гібридних війн.

На додаток до технологій війн індустріальної епохи, заснованих на фізичному протистоянні протиборчих сторін, у війнах постіндустріального періоду широко використовуються соціально-інформаційні технології провокації соціетальних і соціальних конфліктів, основу яких становлять інформаційні та інші нематеріальні активи й інтелектуальний капітал – як значущі компоненти (які впливають на ефективність) у складі потенціалу загроз або системи захисту від них.

Одним із перспективних напрямів формування стратегій протидії гібридним викликам може бути своєрідний композитний стиль (складний, змішаний, що відрізняється поєднанням елемен-

тів інших стилів) формування симетричної відповіді. Йдеться не тільки про формування стратегій протидії незаконним збройним формуванням, диверсійно-розвідувальним та терористичним групам і організаціям, а й урахування їх соціального резонансу, точніше, проведення цілеспрямованого, контрольованого, свідомого процесу, у результаті якого з'являються добре продумані стратегії, які враховують, прогнозують та при необхідності формують за допомогою спеціальних інформаційних операцій реакцію не тільки місцевого населення, а й думку громадськості, геополітичних гравців, блогосферу та інші елементи інформаційного середовища. Формування й реалізація інноваційних стратегій боротьби з тероризмом та супутніми йому викликами потребує відповідного рівня інтелектуального забезпечення. Інтелектуальне забезпечення антитерористичної діяльності щільно пов'язане з цілим комплексом наук та системою їх трансформації у відповідні компетенції.

Незважаючи на актуальність питання боротьби з тероризмом, питання інтелектуального забезпечення механізмів протидії та функціонування суб'єктів боротьби з тероризмом як наукова проблема на рівні фундаментальних теоретичних досліджень майже не розглядалася. На думку авторів, такий стан спричиняють, з одного боку, усе ще недостатнє з'ясування сутності самого процесу формування теророгенності соціальних систем та алгоритмів протидії на рівні нейтралізації загроз терористичного характеру, а з іншого – мізерність інтелектуального забезпечення інноваційного розвитку системи боротьби з тероризмом та хибність уявлення про дієвість фізичної протидії тероризму як соціальному процесу, на відміну від терористичної діяльності, де антитерористична операція – єдиний дієвий засіб боротьби.

В умовах інформаційних загроз, боротьба з тероризмом набуває ознак інтелектуального інструменту соціального маркетингу, який вимагає високого рівня спеціальних знань та компетенцій. У зв'язку з сутнісними відмінностями сучасних інтелектуально насичених технологій ведення війн від традиційних, для ефективного функціонування системи антитерористичного захисту необхідна зміна принципів і моделей антитерористичної діяльності, формування інноваційно-креативного мислення, нових концепцій, теорій, методів і технологій інноваційного розвитку.

Еволюційний перехід у розвитку системи боротьби з тероризмом від стадії пасивного очікування терористичних проявів до інноваційного розвитку вимагає зміни методологічного підходу до дослідження і регулювання цього процесу: від лінійно-рівноважного підходу, який розглядає боротьбу з тероризмом як залежний від навколишнього середовища пасивний процес, до синергетичного, що забезпечує його інтерактивну взаємодію з середовищем – соціальною системою.

У таких умовах, безсумнівно, менеджмент знань змінює всі традиційні принципи, підходи та моделі розвитку конкурентоспроможного військового та консцієнтального (гібридного) протистояння протиборчих сторін, за рахунок використання нових видів агресій, в яких основна питома вага починає займати нематеріальні активи (соціально-політичні, технологічні, інформаційні, фінансові і т. ін.), які є наслідком ефектного використання інтелектуального капіталу держави (соціальної системи). Отже, зростає роль ефективного управління інтелектуальними ресурсами, їх переважаче становище в загальній системі забезпечення національної безпеки. Все це обумовлює необхідність інтелектуалізації системи боротьби з тероризмом, і в тому числі її військової складової, яка виражається не тільки в тому, що основним продуктом антитерористичної діяльності все частіше виступає інтелектуальний і високотехнологічний продукт (інформаційні, соціально-психологічні, медійні та інші маніпулятивні технології, інформаційне забезпечення, техніки провокації соціальних конфліктів, гібридних воєн і т. ін.), але і в тому, що суспільство стає активним учасником цих процесів, використовуючи власний інтелект і можливості віртуальних спільнот та соціальних мереж.

При розробці аналогічних концептуальних положень в Україні доречно використати досвід ФРН із формування Концепції основних заходів антитерористичного захисту, де основою є організація багатоступінчастого процесу аналізу антитерористичної безпеки, який включає в себе виявлення ризиків і подальшу перевірку і, за необхідності, адаптацію технологічних, будівельних, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів захисту. Вважається, що основою систем ризик-менеджменту є визначення політики щодо ризиків як складової підприємницької ділової

політики, яка встановлює напрямки щодо запобігання ризикам і реагування в разі їх виникнення. Системи антитерористичного ризик-менеджменту створюються на основі багатофазової моделі аналізу ризиків, які спираються на певну для конкретного підприємства політику щодо ризиків:

1. У рамках здійснення аналізу ризиків варто виявити і проаналізувати всі ризики, що мають значення для конкретного підприємства, включаючи загрози, згадані в концепції основних заходів антитерористичного захисту, дати їм індивідуальну оцінку для кожного окремого підприємства.

2. У рамках здійснення спостереження за ризиками необхідно створити системи раннього попередження і контролінгу та, в разі необхідності, адаптувати політику підприємства щодо ризиків.

3. Велике значення для підприємств має питання фінансування ризиків, причому на перший план повинні висуватися міркування середньо- і довгострокового плану, щоб мати змогу належним чином оцінити переваги інвестиції у безпеку в умовах конкуренції.

4. Введенню системи ризик-менеджменту в організаційному плані може сприяти призначення уповноваженого з питань ризиків, який разом з уповноваженим з безпеки на підприємстві, а також з компетентними державними чи недержавними органами, що не належать до підприємства, розробляє концепцію ризик-менеджменту і постійно адаптує її з урахуванням змін у рамкових умовах.

Головне завдання антитерористичного захисту полягає в охороні людського життя шляхом зниження рівня вразливості елементів критичної інфраструктури стосовно до природних явищ, подій, викликаних технічними збоями або людськими прорахунками, а також до терористичних актів або злочинних діянь. Відповідно, перелік основних заходів захисту повинен враховувати стандартизовані оперативно-технічні, будівельні, організаційні, кадрові та інформаційні заходи безпеки. Адресатом розробок стратегічних концепцій аналізу загроз, систем ризик-менеджменту, а також заходів із мінімізації ризиків має бути, перш за все, керівництво інфраструктурних організацій, яке у разі вчинення порушень має взяти на себе підприємницький ризик, а при необхідності також – ризик можливої матеріальної відповідальності. Саме інфраструк-

турні організації володіють досить детальною інформацією щодо власних елементів інфраструктури і в змозі вжити ефективні конкретні заходи захисту. Позитивним також є досвід організації антитерористичного ризик-менеджменту та інформаційної взаємодії об'єктів інфраструктури.

Інноваційна діяльність у сфері боротьби з тероризмом неможлива без створення системи знань, навичок і умінь у сфері протидії тероризму (профілактика тероризму, боротьба з ним, мінімізація і (або) ліквідація наслідків прояви тероризму) з урахуванням масштабу загроз та ризиків. Формування гармонійно розвиненої та підготовленої особистості, здатної протистояти гібридним викликам сучасного тероризму, і, що особливо актуально, підготовка висококласного фахівця в галузі боротьби з його проявами, виходить на рівень значущих для національної безпеки проблем та потребує особливої уваги з боку СБ України як головного суб'єкта боротьби з тероризмом.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте критерії зарахування об'єктів до переліку можливих терористичних посягань.
2. Дайте характеристику поняття "Об'єкт терористичного посягання".
3. Дайте характеристику поняття "Терористична загроза (загроза терористичного характеру)".
4. Дайте характеристику поняття "Соціально-політична реакція суспільства".
5. Дайте характеристику перспективних напрямів формування системи антитерористичного ризик-менеджменту.

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Анатомия кризисов / [А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др.]. Москва: Наука, 1999. 238 с.

2. Державний реєстр потенційно небезпечних об'єктів. Положення про Державний реєстр потенційно небезпечних об'єктів. URL: <http://sfd.archives.gov.ua/page4.html> <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1288-2002-п/print1175502067860984>

3. Європейський досвід розбудови системи захисту критичної інфраструктури: уроки для України. НІСД. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1371/>

4. Інформаційний центр ім. генерала Меіра Аміта по вивченню тероризма / Meir Amit Intelligence and Terrorism Information Center (ITIC). URL: <http://www.terrorism-info.org.il/ru/index.aspx>

5. Концепція боротьби з тероризмом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>

6. Кримінальний кодекс України. Ст. 113 ККУ. URL: <http://kodeksy.com.ua/dictionary/d/diversiya.htm>

7. Кримінальний кодекс України. Ст. 258 ККУ. URL: http://kodeksy.com.ua/dictionary/t/teroristichnij_akt.htm

8. Кудінов С. С., Рижов І. М., Авілова Н. О. Тероризм як об'єкт наукового дослідження: проблеми й перспективи. *Науковий вісник НА СБ України*. 2015. № 55. С. 149–158.

9. Леонов Б. Д., Рижов І. М. Композитна стратегія протидії мережевим та гібридним викликам сучасного тероризму/ *Правова інформатика*. 2015. № 1(45). С. 68–74.

10. Науково-дослідний інститут Організації Об'єднаних Націй з питань злочинності та правосуддя / United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unicri.it/institute/>

11. Національний Контртерористичний центр / The National Counterterrorism Center (NCTC). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nctc.gov/overview.html>

12. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.

13. Про боротьбу з тероризмом. Закон України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>

14. Рижов І. М., Кудінов С. С. Актуальні питання формалізації об'єктів можливих терористичних посягань. *Науковий вісник НА СБ України*. 2015. № 56. С. 93–101.

15. Рижов І. М., Кудінов С. С. Цілевизначення та методичні засади ідентифікації об'єктів можливих терористичних посягань // *Збірник наукових праць НА СБ України*. 2015. № 55. С. 80–87.

16. Рижов І. М. Основи моделювання теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Вид-во НА СБ України, 2006. 168 с.

17. Рижов І. М. Перспективи формування уніфікованого інформаційного середовища у сфері протидії загрозам терористичного характеру. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 3(16). С. 56–62.

18. Терроризм : определения и сущность : монография / [А. В. Коростыленко, Б. Д. Леонов, И. Н. Рыжов и др.] / Под общ. ред. В. В. Крутова, И. И. Мусиенко, В. А. Глушкова. Киев: Центр уч.-науч. и науч.-практ. изданий НА СБ Украины. 2014. 192 с.

19. Хохлов Н. В. Управление риском. Москва: ЮНИТИ-ДИА-НА, 2001. 239 с.

20. Critical Infrastructure Warning Information Network (CIWIN). URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/networks/critical_infrastructure_warning_information_network_en

СТРАТЕГІЇ БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Необхідність науково-теоретичного дослідження механізмів інформаційно-психологічного впливу терористичного насильства та проблеми пошуку нових технологій протидії йому, як і багато інших актуальних проблем, що призводять до людських трагедій і постали нині перед суспільством, вимагають негайної відповіді.

Мета терористичних посягань зумовлена ідеологією тероризму – примусова зміна або корекція алгоритму соціального управління, тому головним завданням цієї роботи є окреслення основних підходів до формування стратегій нейтралізації кризових ситуацій та протидії тероризмові на основі соціально-інформаційних технологій.

Об'єктом тероризму є чинна система соціального управління. Враховуючи те, що управління, в тому числі й соціальне, належить до специфічних інформаційних процесів, можна зробити висновок, що зміна алгоритму соціального управління – це результат перерозподілу інформаційного ресурсу.

Тероризм є складним, багатомірним явищем. Крім правових, він торкається низки інших проблем – психологічних, історичних, технологічних тощо. Все це спричиняє значні складнощі в дослідженні тероризму й певною мірою пояснює, чому світовому співтовариству дотепер не вдалося виробити оптимальних стратегій боротьби з ним. Водночас саме цей факт і зумовлює необхідність детальнішого аналізу стратегій боротьби з тероризмом, їх позиціонування у суспільній свідомості, ставлення до них населення, в інтересах якого ця боротьба ведеться.

Отже, сьогодні існує щонайменше три концептуальні стратегії боротьби з тероризмом. Передусім – це насильницьке протиборство в контексті боротьби за існування, в результаті якої гинуть найменш пристосовані до таких умов життя індивідууми (соціальні групи та системи) і виживають більш пристосовані. Тобто йдеться про певні еволюційні процеси, боротьбу як знищення супротивника (класового, економічного та ін.), ворога під час воєнних дій і таємних операцій, або превентивне забезпечення неможливості його повноцінного функціонування, так звана інформаційна чи “безкровна” боротьба. Як гіпотетичний можна розглядати варіант гуманної війни з тероризмом, коли нейтралізація теророгенності виробляється шляхом недопущення теророгенних факторів, шляхом домовленостей і взаємних поступок⁴³.

Позиціонування стратегій припускає обмежене число тих із них, що є ключовими, тобто можуть дати бажані результати. Перші дві вже втратили свої позиції, у всякому разі в практиці боротьби з міжнародним тероризмом, підтвердивши свою неефективність і нецивілізованість. Вважаємо, що перспективними є такі стратегії боротьби з тероризмом, в основі яких відсутні ознаки фізичного насильства, а основний наголос робиться на розумний компроміс, який враховує інтереси конфліктуючих сторін. Дотримання їх дозволяє суспільству як соціальній системі визначити оптимальний алгоритм соціального управління, при якому тероризм неможливий як у сьогоденні, так і в майбутньому.

Боротьбу з тероризмом варто розглядати як контрольований, свідомий процес, під час якого з’являються добре продумані, детально розроблені ще до початку формальної реалізації стратегії. Це дозволяє планувати та здійснювати на їх основі спеціальні заходи з метою протидії та профілактики тероризму на більш високому рівні, залучаючи аналітиків до процесу вироблення стратегії, а не просто добирати її складові з наявного арсеналу доступних засобів.

До початку напрацювання будь-яких методик запобігання та стратегій врегулювання кризових явищ соціального характеру

варто визначити їх сутність і проаналізувати першопричини, умови формування. Криза – це стан системи, при якому неможливе одночасне задоволення інтересів двох і більше груп, що прагнуть до різних цілей. Криза в соціальних системах – це кінцевий результат багатостадійного процесу патологічних змін у змісті та формах життя населення, суттєвих порушень механізму контролю в політиці, економіці, культурі, наслідком яких є вибух масового невдоволення. Фактично криза в соціальних системах завжди є антропогенним фактором, або соціальним конфліктом, тобто її базисом є діяльність людини або окремої соціальної групи.

Соціальний конфлікт – це вже характерна ознака кризової ситуації. Кризі часто передують конфлікти, але не кожний конфлікт породжує соціальну кризу. Особливість таких конфліктів у тому, що вони завжди тристоронні, і третьою стороною завжди є соціальна підсистема, яку наділено керівними функціями і від правильності дій якої або від їх коректності чи оптимальності алгоритму залежить подальший перебіг подій. Інколи ворогуючі сторони на певному етапі об’єднуються проти третьої. Криза соціальної системи – наслідок недосконалості соціального управління, політичного або ідеологічного менеджменту, тобто підсистеми, що генерує алгоритм соціального управління та не в змозі впорядковувати взаємодію між людьми шляхом регулювання соціальних взаємин між ними.

Форма кризових явищ соціального характеру еволюціонує відповідно до стану напруженості соціального конфлікту від звичайних, у межах дозволеного правовими та моральними нормами, соціальних дій протестного характеру – мітинги, страйки, марші протесту тощо – до екстремістської та терористичної діяльності.

Криза як соціальний процес виникає задовго до появи соціальних процесів з ознаками протестної діяльності й має латентну, або невидиму, приховану частину. Історичний досвід свідчить про те, що будь-яка спроба вирішення кризової ситуації на етапі відкритої протидії (непокори) значно ускладнює процеси контролю, робить усі можливі антикризові заходи марними. Силові заходи з боку влади однозначно будуть розцінені широким загалом як терор і позиційовані на користь протестантів. Навіть у випадку успішності таких заходів та досягнення компромісу про кінець соціальної

⁴³ Рижов І. М., Строгий В. І. Стратегії боротьби з тероризмом в умовах урегулювання кризових ситуацій соціального характеру. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Ms_2015_2\(2.1\)_14.pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Ms_2015_2(2.1)_14.pdf)

кризи говорити зарано, навпаки, досить складно вирахувати, де й коли спалахне знову. Соціальний резонанс будь-якої протестної дії, навіть без ознак правопорушень, може бути непрогнозованим, коли його вчинено на екстремальній фазі латентного соціального конфлікту.

Взаємодія органів державної влади й управління, місцевого самоврядування та правоохоронних, військових організацій і спеціальних служб полягає в тому, що потребує постійного вивчення стану суспільства щодо наявності та ступеня розвитку соціальних конфліктів. Можна визначити дві фази взаємодії – на етапі профілактики та під час ліквідації кризової ситуації. Тактику і стратегію фази ліквідації визначено, хоча історія подій 2014 року в Україні довела її неспроможність.

Технології аналізу передумов соціальних конфліктів з метою їх нейтралізації за рахунок оптимальної корекції алгоритму соціального управління досі не існує взагалі, оскільки будь-яке оперативне реагування починається тільки за наявності факту або наміру протестної діяльності, та ще й за підозри можливого насильства. Враховуючи те, що ми живемо в постіндустріальному суспільстві, фізичне насильство в проведенні будь-яких соціальних трансформацій – це такий же архаїзм, як і боротьба з протестно налаштованими прошарками населення за допомогою репресій та обмежень.

Ідеолог усіх “кольорових” революцій (до речі, більшість із них були вдалими) на пострадянському просторі Джин Шарп наводить понад 200 методів ненасильницької боротьби проти так званих політичних опонентів – фактично представників чинної влади. Багато з них використовується і зараз. Можна погодитися з думкою щодо їх демократичності, але тільки не у випадку, коли такі заходи стають замовними і люди беруть у них участь не за власним бажанням, а за гроші.

Отже, якщо тероризм розглядати як різновид кризового явища соціального характеру, то технологія протидії має базуватися на застосуванні передусім адекватних, що впливають із реальних загроз та з його інформаційної сутності, технологій – суспільно моральної (неприйняття терористичних засобів у боротьбі, як і насильства в цілому, закладене на рівні підсвідомості) та соціально-інформативної (передбачає оперативне реагування на всі пе-

редумови соціальних конфліктів із використанням управлінських засобів коригування алгоритмів соціального управління з метою їх недопущення, або, якщо таке неможливе, зменшення гостроти, у тому числі шляхом певних раціональних поступок з боку влади. А це, зазвичай, потребує оптимізації алгоритму соціального управління та корекції правового поля).

Проблема пошуку оптимального управління соціальними процесами існувала протягом усієї історії розвитку цивілізованого суспільства. Тероризм, так само як і протидія йому, – специфічний соціальний процес, у якому стратегічно важливим завданням (генеруючою стратегією) є переконання, причому з використанням насильства, певної частини громадянського суспільства, зазвичай, меншої, але більш прогресивної чи соціально активної, у правильності алгоритму соціального управління (генеральної стратегії), обраної більшістю, або навпаки. Генеральна стратегія може бути помилковою, побудованою на обманах і помилках. Однак, оскільки її підтримує більшість, вона може панувати в суспільстві протягом конкретного історичного періоду, як це було зі стратегією побудови “світлого” комуністичного майбутнього чи нового тисячолітнього Рейху німецьким фашизмом тощо. Успіх тероризму як генеруючої стратегії соціального управління, так само як і тієї чи іншої стратегії боротьби з тероризмом, у підсумку визначається тим, наскільки ця стратегія підтримується загальною масою цивільного населення.

Єдиною прийнятною зброєю проти кризових явищ соціального характеру може бути оптимальна технологія соціального управління, здатна, з огляду на інтереси всіх підсистем суспільної системи, виробити оптимальну стратегію нейтралізації соціальних конфліктів. Інформаційну протидію кризовим явищам соціального характеру необхідно будувати на різних етапах його прояву, насамперед на етапі прихованої фази формування. Подібна соціально-інформаціологічна або моніторингова технологія може бути представлена ланцюгом взаємовизначальних подій: моніторинг; визначення передумов; ситуаційне моделювання; аналіз потенційних наслідків соціальних конфліктів; синтез коригувального (управляючого) впливу; корекція алгоритму соціального управління; позиціонування та стратегічне планування боротьби з кризовими явищами

соціального характеру, насамперед із тероризмом; нейтралізація передумов; мінімізація наслідків (у разі виникнення).

Взагалі, вироблення й реалізація ефективної стратегії боротьби зі злочинністю – справа, якою займалися всі держави не одну сотню років, але помітних результатів так і не досягли.

В історичному плані основна стратегія проста: злочинців треба винищувати, а населення цим фактом лякати. Інквізиція була офіційно уведена в XIII в. (хоча відомо, що практично із часу виникнення християнства діяли священні трибунали). Аж до XI ст. інквізиція знищила близько 1 млн чоловік. Тільки в одній Іспанії 30 тис. згоріло на багаттях. Огульному знищенню єретиків давалося теоретичне обґрунтування, на кшталт – “покарання ересі – акт любові”. Таку ж приблизно стратегію було обрано радянською владою для боротьби з непокірними, в тому числі й під час боротьби з українськими націоналістами, тільки тоді це називалося по-іншому. Треба додати ще примусове переселення 11 народів за часів СРСР. Таких було понад 4 мільйони чоловік. А скільки цивільного населення змушене покинути місця постійного проживання в Іраці, Чечні, Афганістані? Ключовими структурами у боротьбі з міжнародним тероризмом вважають ООН і Раду Безпеки ООН. Саме ООН є тим єдиним центром, що має повноваження на застосування військових заходів. Прийняття ООН у вересні 2006 року Глобальної контртерористичної стратегії формально піднімає проблему тероризму на рівень глобальної. Оскільки цей документ прийнято у формі Резолюції з додатком Плану дій, у якому викладено заходи ідеологічного і практичного характеру – це можна сприймати як своєрідний візир алгоритму соціального управління, акт глобального менеджменту. Безперечно, це спроба застосувати комплексний підхід до визначення шляхів боротьби з тероризмом, ефективність протидії якому на нинішньому етапі не викликає оптимізму. Адже роль ООН як нейтрального органу, що має врегульовувати нові й застарілі регіональні конфлікти, всупереч очікуванням, не посилюється.

Стратегії боротьби зі злочинністю у традиційному її розумінні будуються або на нейтралізації (ізоляції від суспільства або знищення – залежно від ступеню важкості скоєного, або соціальної небезпеки), або на усуненні умов, що сприяють здійсненню зло-

чинів, знижують ступінь соціальної віктимності. Це насамперед соціально-економічні міри, а також політико-правові, моральні й культурно-освітні. Немає необхідності всі їх тут докладно розглядати, вони, загалом, відомі й зводяться до комплексу соціально-економічних, політико-правових заходів у царині моральності й культури. Сучасна стратегія нейтралізації злочинців має арсенал засобів: фізичне знищення, ізоляція від суспільства й відсторонення від активного життя у вигляді позбавлення волі, висилки, депортації. Сучасні військові доктрини передбачають використання військ для припинення злочинів. В історичній практиці регулярні війська застосовувалися усередині країни не так вже рідко. Згадаємо про повстання Разіна, Пугачова, Болотнікова й інших, коли війська використовувалися в боротьбі з тими, кого влада визнавала злочинцями. У Чечні, Іраці, як і колись в Західній Україні, боротьба зі злочинними формуваннями теж відбувається за допомогою армії. Тут варто пригадати історію – наші діди змогли перемогти фашизм за п'ять років, антитерористична кампанія в Чечні та Іраці триває вдвічі більше, війна з українськими націоналістами в Західній Україні тривала майже півстоліття та закінчилася поразкою влади. Мабуть, є причини таких поразок. І, на наш погляд, вони не в участі іноземних найманців, а у ставленні більшості населення до дій опозиційно налаштованих груп. І якщо населення їх підтримує у протистоянні з владою, така влада приречена.

Декларативна, або суспільно-моральна концепція протидії тероризму є, мабуть, найбільш ефективною, оскільки неприйняття терористичних засобів у боротьбі, як і насильства в цілому, закладене на рівні підсвідомості. Для його формування необхідна вагома ідеологічна, зазвичай, релігійна база, яка має глибокі історичні корені. В цьому випадку соціальна система декларує в ролі генеральної стратегії неприйняття насильства як засобу вирішення соціальних конфліктів і внутрішньо системних, і зовнішніх. В цьому випадку, на фоні стабільності та безконфліктності в межах системи, вона залишається беззахисною перед зовнішніми загрозами, або, знов ж таки на рівні підсвідомості, сприймає ці загрози як фатальні. Відповідно, алгоритм соціального управління, в тому числі й правове поле, формується під впливом позиції ненасильства.

Репресивна, або соціально-правова концепція протидії тероризму базується на реалізації в суспільстві певних обмежень та заборон на таку діяльність з боку керівної системи, із використанням системи права як регулювального інструмента. При цьому внутрішній стан індивідуума ігнорується в інтересах правлячої більшості або меншості. Непокора карається відповідно до чинного законодавства. В цьому випадку повністю ігноруються передумови та причини терористичної діяльності, навіть у тому випадку, коли вони обумовлені та можуть бути зрозумілі або виправдані.

Регулятивна, або соціально-інформаційна концепція передбачає оперативне реагування на всі передумови соціальних конфліктів із використанням управлінських засобів коригування алгоритмів соціального управління з метою їх недопущення, або, якщо таке неможливе, зменшення гостроти, у тому числі шляхом певних раціональних поступок з боку влади, що, зазвичай, потребує оптимізації алгоритму соціального управління та корекції правового поля.

Якщо розглянути динамічні характеристики процесів у межах наведених концепцій, то видно, що перша концепція характеризується довгостроковістю (на рівні поколінь) і не може бути реалізованою (сформованою) за короткий історичний період. Репресивна концепція може бути реалізована, насамперед, внаслідок революції або політичних реформ, але вона дає лише перманентне сприйняття алгоритму соціального управління та відповідно революційно змінених поведінкових норм частиною (меншістю) соціальної системи і передбачає періодичні зміни такого алгоритму – наприклад, конституційні або правові реформи та супутні таким реформам соціальні конфлікти. Регулятивна концепція передбачає оперативне (у часі, близькому до реального) реагування на стан соціального середовища та прийняття відповідних адміністративно-правових заходів.

Перспективними є такі стратегії боротьби з тероризмом, в основі яких відсутні ознаки фізичного насильства, а основний натиск робиться на розумний компроміс, що враховує інтереси конфліктуючих сторін. Дотримання їх дозволяє суспільству, чи соціальній системі, визначити оптимальний алгоритм соціального управління, при якому тероризм неможливий як у сьогоденні, так

і в майбутньому. На пріоритетності запобігання злочинності перед каральною політикою держави наголошував ще Платон у IV ст. до н. е. Ця думка дістала правову аргументацію у працях юристів класичної школи кримінального права у XVIII ст., які заклали основу нової політики в боротьбі зі злочинністю. Сутність цієї політики полягає у такій формулі: “Мудрий законодавець запобігатиме злочину, щоб не бути змушеним карати за нього”. Цей лозунг фактично відображає значення моніторингу тероризму в нашому розумінні – мудрий керманіч, швидше, усуне передумови терористичної діяльності через конформні реформи, ніж допустить соціальний конфлікт, який може коштувати йому власне влади, а народові – спокою та безпеки.

До тероризму доволі часто зараховують саме проблеми, які загрожують існуванню цивілізації і навіть життю на планеті. З цим не можна не погодитися, оскільки розквіт тероризму хронологічно припадає на період початку процесів світової глобалізації та формування системи глобального управління, який за своєю природою є політичним і стратегічним менеджментом. До його функцій належать вироблення та реалізація найбільш загальних всесвітніх стратегічних рішень. Сучасні центри глобального менеджменту інтенсивно й послідовно створюють відповідну інфраструктуру, здатну завдяки застосуванню новітніх технологій, у тому числі гуманітарних та соціальних, контролювати свідомість і сумлінну поведінку людей. Можна констатувати, що на сьогодні вперше сформована серйозна правова основа протидії тероризму. Вона складається з 12 універсальних конвенцій ООН з питань боротьби з тероризмом і окремих регіональних угод у рамках Ради Європи, Шанхайської організації співробітництва та Співдружності Незалежних Держав, національного законодавства провідних країн світу, а також угод міжвідомчого характеру.

П'ять основних пунктів стратегії ООН:

Необхідно переконати групи незадоволених відмовитися від використання тероризму як тактичного засобу домогтися справедливості. Для цього треба узаконити положення про те, що право на опір не може включати право на навмисне вбивство або заподіяння каліцтв цивільним особам.

1. Необхідно позбавити терористів коштів для цього, треба створити їм перешкоди для поїздок, фінансової підтримки, придбання ядерних та інших небезпечних матеріалів.

2. Необхідно утримувати держави від надання підтримки терористичним групам, для цього треба посилити санкції щодо держав, які приховують терористів або надають їм допомогу.

3. Для запобігання тероризмові необхідно сприяти країнам у зміцненні їх державницького потенціалу, з цією метою треба сприяти зміцненню законності і правопорядку в слаборозвинених країнах, створенню в них професійної поліції і служби безпеки.

4. Захист прав людини та законності – постійною турботою всіх держав має стати захист прав людини як найважливішого елементу боротьби з тероризмом.

Світове співтовариство на рівні Організації Об'єднаних Націй (ООН) відпрацювало порядок протидії тероризмові, наведений у вичерпному переліку регламентуючих документів, найбільш вагомим з яких є Глобальна контртерористична стратегія, яку закріплено резолюцією 60/288 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2006 року. Її сутність зводиться до визначення заходів щодо:

1. Усунення умов, які сприяють поширенню тероризму, включаючи, проте не обмежуючи, тривалі неврегульовані конфлікти, дегуманізацію жертв тероризму в усіх його формах і проявах, відсутність правопорядку і порушення прав людини, етнічну, національну та релігійну дискримінацію, політичну ізоляцію, соціально-економічну маргіналізацію і відсутність мудрого правління, визнаючи при цьому, що жодна з цих умов не може служити виправданням або обґрунтуванням актів тероризму.

2. Запобігання тероризму і боротьби з ним, зокрема позбавити терористів доступу до засобів для здійснення їх нападів, об'єктів їхніх нападів і можливостей досягнення бажаних результатів їх нападів.

3. Зміцнення потенціалу держав щодо запобігання тероризму і боротьби з ним і зміцненню ролі системи Організації Об'єднаних Націй в цій галузі.

4. Забезпечення загальної поваги до прав людини і верховенства права як фундаментальної основи для боротьби з тероризмом, акцентуючи увагу на те, що держави повинні забезпечувати, щоб

будь-які заходи, що вживаються з метою боротьби з тероризмом, відповідали їх зобов'язанням з міжнародного права, зокрема нормам у галузі прав людини, біженському праву і міжнародному гуманітарному праву.

Для ефективної боротьби з тероризмом потрібні спільні зусилля всього світового співтовариства, координація колективних дій на глобальному, регіональному та національному рівнях. 39-я сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1984 р. прийняла спеціальну резолюцію “Про неприпустимість політики державного тероризму та будь-яких дій держав, спрямованих на підлив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах” і в подальшому неодноразово виносила на порядок денний обговорення цих питань. Незважаючи на значні зусилля, що вживаються світовим співтовариством, міжнародний тероризм рік від року стає все більш поширеним, організованим і витонченим. Основне навантаження в боротьбі з ним лягає на держави – члени ООН.

У зазначених документах не йдеться про глибинні соціальні причини тероризму – насамперед передумови соціальних конфліктів, наголос робиться на терористичній діяльності як на наявному факті, який вже відбувся та потребує реалізації контртерористичних планів.

Пунктом 24 Глобальної контртерористичної стратегії, прийнятої резолюцією 66/288 Генеральної Асамблеї від 15 квітня 2011 року, Стратегія закликає держави-члени Організації Об'єднаних Націй виявляти причини виникнення та поширення тероризму з метою їх усунення, що вже само по собі легалізує впровадження моніторингу тероризму як превентивної технології та складової глобальної контртерористичної стратегії. За ініціативою Росії на 57-й і 58-й сесіях Генеральної Асамблеї ООН були прийняті резолюції про розробку під егідою ООН глобальної політики протидії сучасним викликам і загрозам терористів. В них окреслені конкретні орієнтири просування міжнародного співтовариства до нової моделі безпеки, адекватної характеру глобальних викликів XXI ст.

Акцент усіх наявних концепцій протидії тероризму робиться на терористичну діяльність як факт, що відбувся і вимагає реалізації контртерористичних планів, що включають застосування сили, і не

достатньо уваги приділяється технологіям превентивної нейтралізації соціальних конфліктів, які виступають глибинними соціальними причинами тероризму. Для ліквідації такої невідповідності та в контексті вимог Глобальної контртерористичної стратегії, яка закликає держави-члени ООН виявляти причини виникнення і поширення тероризму з метою їх усунення, можуть бути сформульовані ініціативні пропозиції до Глобальної контртерористичної стратегії, спрямовані на її вдосконалення в контексті пошуку оптимальних технологій запобігання та профілактики тероризму. Зокрема, вдосконалення можливе за умови врахування таких тез:

i. Успіх у боротьбі з тероризмом немислимий без глибокого наукового дослідження тероризму як соціального процесу. Потрібні додаткові зусилля з розвитку та вдосконалення теророгенезу як науково-методологічної основи глобальних антитерористичних технологій, теоретичних основ і елементів моніторингу тероризму, системи наукової підтримки та позиціонування прийнятих ООН стратегій і норм національного та міжнародного права в боротьбі з тероризмом на основі результатів моніторингу й прогнозування теророгенності складних соціальних систем. При цьому теророгенез – це сукупність історичних, соціально-політичних, юридичних, кримінологічних і інших процесів, що відбуваються в суспільстві та визначають походження й історико-еволюційне формування теророгенності соціальних систем, тобто схильності до застосування тактики тероризму при вирішенні соціальних конфліктів.

ii. Виходячи з філософської сутності тероризму й тез про взаємозалежність і неподільність таких його діалектично-протилежних складників соціальних процесів як терор і терористична діяльність, необхідно враховувати дії влади з формування алгоритму соціального управління. Оскільки недосконалість такого алгоритму формує умови для терористичної діяльності, необхідно на рівні контртерористичної стратегії розділити завдання боротьби та протидії тероризму, включивши останнім функції контролю над формуванням алгоритмів соціального управління в соціальних системах. Подібний контроль неможливий у рамках певної соціальної системи, його реалізація можлива лише на рівні системи вищого порядку. Таку місію в сучасному світі повинна виконувати ООН у рамках спеціальних моніторингових програм. Центральна роль

в об'єднанні зусиль світового співтовариства у протидії тероризму має і надалі належати ООН та її спеціалізованим установам. Саме вони здатні у співпраці з міжнародними та регіональними державними та громадськими організаціями виробити і реалізувати нові технології протидії тероризму, побудовані на пріоритетах запобігання тероризму перед каральними кампаніями. Суть їх зводиться до елементарного – простіше усунути передумови терористичної діяльності через конформні реформи і своєчасну корекцію алгоритму соціального управління, ніж нейтралізувати соціальний конфлікт, який може коштувати стабільності влади, а народу – спокою і безпеки.

iii. Відповідне значення в процесі позиціонування стратегій боротьби з тероризмом мають відіграти науково обґрунтовані теорії теророгенезу та організація моніторингу тероризму як інформаційної технології. Орієнтація стратегій, орієнтованих на фізичне припинення терористичних актів, має постійно вдосконалюватися та переймати світовий досвід, але потрібно чітко розмежувати стратегії боротьби з терористичною діяльністю і стратегії боротьби з тероризмом. Певну увагу варто приділяти реалізації моніторингових систем, спрямованих на оптимізацію соціального управління із залученням громадських інститутів та використанням новітніх інформаційних технологій.

iv. Потреби практичного формування комплексної системи заходів протидії тероризму в Україні спонукають до активізації наукових розробок із дослідження як самого феномену тероризму, так і, до вивчення, узагальнення і використання досвіду боротьби з цим явищем. Це зумовлює створення теоретичних моделей побудови згаданого вище феномену і формування практичних рекомендацій (як у програмному, так і в тактичному плані) щодо підвищення ефективності форм і методів організації протидії і має велике практичне значення, насамперед, для роботи Служби безпеки України як структури, на яку покладено координацію зусиль правоохоронних органів у боротьбі з тероризмом. На відміну від оперативно-розшукової діяльності, сутність якої становить здобуття, оброблення, нагромадження інформації про конкретний факт злочинної діяльності, або розвідувальної діяльності, що базується на виявленні окремих ознак злочинної діяльності та послідовному

збагаченні цієї первинної інформації до рівня достовірності, соціально-інформаціологічні концепції в контексті оперативно-службової діяльності орієнтовані ще й на вивчення стану первинних умов (теророгенних або криміногенних факторів) із метою виявлення умов виникнення тероризму або активізації його діяльності, задля запобігання останньому шляхом цілеспрямованої корекції соціального середовища. Засобами досягнення мети в цьому випадку можуть бути всі наявні методи соціальних досліджень, у тому числі і спеціальні.

v. Нині, на стику двох століть, людство впритул зіштовхнулося з найгострішими проблемами сучасності, деякі з яких загрожують самому існуванню цивілізації і навіть життю на планеті. Тероризм доволі часто належить саме до таких. З цим не можна не погодитися, оскільки розквіт тероризму хронологічно припадає на період початку процесів світової глобалізації та формування системи глобального управління, який за своєю природою є політичним і стратегічним менеджментом. До його функцій належать вироблення та реалізація найбільш загальних всесвітніх стратегічних рішень. Сучасні центри глобального менеджменту інтенсивно й послідовно створюють відповідну інфраструктуру, здатну завдяки застосуванню новітніх технологій, у тому числі гуманітарних та соціальних, контролювати свідомість і сумлінну поведінку людей. Паралельно цьому завершується реконструкція глобальних структур, спроможних впливати на рішення уряду будь-якої країни, в тому числі і США. Особлива увага має приділятися оптимізації правового поля, удосконаленню нормативно-правових механізмів соціальної корекції з метою оптимальної протидії тероризму як соціальному процесу. Питання запобігання і профілактики злочинності мають велике значення у протидії злочинності і тероризмові та становлять інтерес для владних структур усіх держав незалежно від їх устрою й типу суспільства.

Тероризм істотно відрізняється від злочинності у традиційному її розумінні. Специфіка його полягає в тому, що основним мотивом тероризму є боротьба із системою, що генерує алгоритм соціального керування, у т.ч. і правове поле. Стратегії боротьби з тероризмом повинні відрізнятися від загальноприйнятих стратегій боротьби зі злочинністю хоча б тому, що злочинці, як прави-

ло, викликають негативне ставлення більшості суспільств, на тілі якого вони паразитують. Терористи найчастіше мають негласну підтримку серед певної частини цивільного населення, що поділяє їхні погляди й принципи, засуджуючи їхні методи. У тому випадку, якщо діяльність терористичних груп підтримується й розуміється, стратегія знищення або ізоляції опозиційно налаштованих елементів чи терористичних груп і течій беззмістовна, оскільки ніколи неможливо встановити їхніх прихильників і послідовників. Раціонально моделювати реакцію різних соціальних систем на ту чи іншу стратегію боротьби перед їх застосуванням, в іншому випадку результат може бути зворотній.

У контексті нашого уявлення, позиціонування стратегій боротьби з тероризмом – це об'єктивно усвідомлений, систематично повторюваний процес сприйняття соціальним середовищем стратегій боротьби з тероризмом як способом нав'язування чи примусової корекції стратегій соціального управління в суспільстві, визнаних більшістю цивільного населення.

До гуманних зараховують стратегії виправлення злочинців, компромісу, існують також стратегії профілактики злочинності. Розрізняють індивідуальну профілактику й соціальну. Соціальна профілактика – це, насамперед, соціально-економічні заходи, а також політико-правові, моральні й культурно-освітні. Немає необхідності всі їх тут докладно розглядати, вони, загалом, відомі й зводяться до комплексу соціально-економічних, політико-правових заходів у царині моральності й культури. Стратегія безпеки припускає усунення умов, що сприяють здійсненню злочинів, підвищує ступінь соціальної віктимності.

У позиціонуванні основний акцент робиться на сутності стратегій, що превалюють над процесами, за допомогою яких вони формуються. Сучасні стратегії соціального управління, у тому числі і боротьби з тероризмом, визначаються під впливом і в інтересах більшості представників конкретних соціальних утворень і процесів. При цьому успіх цих стратегій, відповідно і успіх боротьби з тероризмом у цілому, визначається не ефективністю планування й організації антитерористичних кампаній, а сприйняттям цих стратегій з боку цивільного населення, навіть потерпілого від тероризму.

Позиціонування стратегій боротьби з тероризмом, на наш погляд, вельми значуща частина боротьби з тероризмом. Позиціонування – це не тільки створення певного уявлення про ту чи іншу стратегію, а, що більш важливо, створення її адекватного сприйняття як справедливо істинної у свідомості не тільки тієї більшості, в інтересах якої проводиться корекція алгоритму соціального управління, але і протилежної сторони, і сторонніх спостерігачів. Перефразовуючи Райса і Траута, можна сказати, що позиціонування – це операція на свідомості потенційних споживачів того чи іншого алгоритму соціального управління. Тобто ви позиціюєте алгоритм (стиль) у розумах членів цивільного суспільства. Фактично йдеться про комунікативну чи інформаційну функцію соціального управління взагалі. Чому люди розуміють і підтримують терористів і, здебільшого, засуджують владу, що з ними бореться?

Стан, коли жертви терористичного акту співчувають і з розумінням ставляться до терористів, називають “травматичним зв’язком” чи “стокгольмським синдромом”. На початку 1970-х років у Стокгольмі, де при спробі пограбування банку були захоплені заручники, поліція вперше зіштовхнулася з їх дивною і незвичайною поведінкою. Заручники виявляли явну симпатію до грабіжників, що їх утримували, і відверто вороже ставилися до представників влади, яка оточила будинок і готувала штурм. Вони навіть почали чинити опір спробам поліції звільнити їх, ніби перейшовши на бік терористів. Четверо із заручників настільки перейнялися співчуттям до своїх мучителів, що захищали їх навіть після того, як ті здалися поліції. Щобільше, коли судовий процес закінчився, дві колишніх заручниці розлучилися зі своїми чоловіками і вийшли заміж за грабіжників. Схвалення і навіть замилювання діями терористів іноді виявляють члени суспільства, що постраждало від терористичного акту. У цій парадоксальній психологічній реакції є щось моторошне, але по-своєму логічне і закономірне. При аналізі глобального тероризму варто зазначити, що має місце ситуація, коли цивільне суспільство висловлює співчуття до угруповань і народів, що ведуть терористичну війну, й антипатію до політичних режимів і держав, що ведуть антитерористичну війну. Після трагічних подій 11 вересня 2001 року світ поділився на сумних і радісних, осудливих і тих, що вітають, при цьому офіційні заяви

політиків багатьох країн здебільшого неадекватно описують ставлення населення, і продиктовані вони політично-кон’юнктурними інтересами.

Тероризм являє собою складне багатовимірне явище. Крім правових, він торкається цілої низки інших проблем – психологічних, історичних, технологічних і т. ін. Усе це спричиняє ту обставину, що світовому співтовариству дотепер не вдалося виробити оптимальних стратегій боротьби з ним. Саме цей факт й обумовлює необхідність більш детального аналізу стратегій боротьби з тероризмом, їх позиціонування в свідомості громадського населення, в інтересах якого ця боротьба ведеться.

Боротьба з тероризмом – одне з пріоритетних завдань держави, що законодавчо підтверджено в “Державній концепції боротьби з тероризмом”. Мета цієї концепції полягає в забезпеченні ефективного здійснення державної політики у сфері боротьби з тероризмом шляхом розроблення та реалізації комплексу заходів щодо виявлення та усунення причин і умов, які можуть призвести до тероризму. Захист людини і громадянина, суспільства і держави – в центрі уваги основних зусиль у боротьбі з терористичною діяльністю, мінімізації її наслідків, а також встановлення ефективної співпраці між компетентними органами місцевої влади та громадських організацій і розширення міжнародного співробітництва в цій галузі. У цьому ж документі зазначено, що Україна не належить до держав з високою ймовірністю вчинення на їх території терористичних актів. Україна не має внутрішніх передумов для виникнення організацій, які використовували терористичні методи як спосіб досягнення політичної мети, аби привернути увагу громадськості до їхніх ідеологічних чи інших поглядів. Як наслідок – в Україні проводиться масштабна антитерористична кампанія. Цей факт змушує переосмислити загальні підходи до проблеми тероризму та боротьби з ним, визнаючи, що зведення проблеми антитерористичної безпеки тільки до певного виду діяльності являє собою занадто спрощений варіант вирішення такої проблеми.

У сучасних умовах розвитку суспільства тероризм став одним з найбільш небезпечних явищ планетарного рівня, який охоплює всі сфери суспільних відносин і впливає на механізми геополітичних перетворень. Відповідно, боротьба з тероризмом має глобальну

мету і полягає в захисті цілісності цивілізаційного процесу, і це завдання набагато складніше, ніж всі оголошені. Суть такої місії набагато ширша, ніж примітивні нейтралізації та утилізації терористів або їх груп, організацій і рухів терористичного характеру. Таким чином, питання боротьби з тероризмом вважається головним пріоритетом у справі забезпечення національної безпеки держави та є пріоритетним напрямком діяльності Служби безпеки України.

Антитерористична операція на сході України характеризується масштабними бойовими зіткненнями і численними жертвами як серед військових та спецпризначенців, так і серед цивільного населення. Трагізм цих подій свідчить про те, що українське суспільство не було до них готове.

В Україні функціонує державна система боротьби з тероризмом, але це не убезпечило громадянське суспільство від проявів масштабної терористичної діяльності, яку ми спостерігаємо сьогодні. Помилки в організації загальнодержавної стратегії протидії тероризму в Україні, на нашу думку, стануть предметом детального розгляду науковців, проте вже очевидно, що глобальною помилкою було те, що головні зусилля антитерористичної діяльності було сконцентровано на формуванні державної системи боротьби з тероризмом, використовуючи лише можливості спеціальних підрозділів суб'єктів боротьби з тероризмом та ігноруючи потребу постійних інтелектуальних інвестицій як відповідь на появу нових типів загроз терористичного характеру. Недосконалість прогресивних механізмів активної протидії тероризму, ефективних способів викорінювання його джерел указує на певну кризу зовнішніх і внутрішніх політичних стратегій боротьби з цією загрозою. Таким чином, існує нагальна потреба обґрунтовано показати необхідність та особливу актуальність інноваційного розвитку стратегій боротьби з тероризмом в умовах гібридно-інформаційних загроз.

Поза увагою при формуванні антитерористичних стратегій залишилися доробки науковців щодо креативних, науково-обґрунтованих рекомендацій розвитку системи боротьби з тероризмом. Про це свідчить той факт, що в державі немає спеціалізованих наукових закладів, які б досліджували проблеми антитерористич-

ної безпеки як комплексної наукової дисципліни. Наслідки такої помилки стали фатальними – як не сумно про це констатувати. Прагнення їх виправити зумовлюють необхідність прийняття інноваційних рішень.

Можемо констатувати, що до цього часу не сформовано цілісне наукове вивчення тероризму як явища, не уніфіковано понятійно-категоріальний апарат, теоретично-методологічні засади протидії тероризму. Події останніх років у нашій державі свідчать про недосконалість сучасних стратегій протидії тероризму на всіх рівнях їхньої реалізації. Як наслідок, у результаті неопрацьованості тактико-спеціального та військово-технічного аспекту боротьби з тероризмом, недосконалості науково-методологічної основи антитерористичних технологій ми маємо численні жертви терористичних атак. Загалом, вироблення й реалізація ефективної стратегії боротьби зі злочинністю – справа, якою займалися всі держави не одне століття, проте помітних здобутків так і не досягли.

Контрольні питання

1. Назвіть основні пункти стратегії ООН у боротьбі з тероризмом.
2. Поясніть відмінності та спільне у поняттях тероризму і злочинності.
3. Дайте характеристику основних стратегій боротьби з тероризмом.
4. Поясніть мету та завдання позиціонування стратегій боротьби з тероризмом.

Список рекомендованих матеріалів для поглибленого вивчення:

1. Антипенко В. Ф. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы. Киев : ЮНОНА-М, 2002. 723 с.
2. Антонян, Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. Москва: Щит-М, 2003. 306 с.

3. Глушков, В. А. Политико-правовые аспекты становления борьбы с терроризмом в Украине. *Український часопис прав людини*. 1996. № 2. С. 31–35.

4. Горбатюк В. С., Гуцало М. Г., Титов В. В., Шаповалов А. С. Концептуальный проект. Модель Национальной программы противодействия терроризму и экстремизму. Киев: МАЕ, 2005. Свидетельство о регистрации авторского права № 13982 от 29.08.2005.

5. Гриб Н. Н. Информационно-психологическая сфера как ведущее звено системы противодействия терроризму. *Российский следователь*. 2004. № 6. С. 20–24/

6. Дженикс Б. Интернациональный терроризм: новая форма конфликта. Москва: Междунар. Отношения, 1982. 147 с.

7. Деникер Г. Стратегия антитеррора: факты, выборы, требования. Новые пути борьбы с терроризмом. *Терроризм в современном капиталистическом обществе*. Вып. 2. Москва, 1982. С. 76–80.

8. Смельянов В. П. Тероризм і злочини терористичної спрямованості. Харків, 2001. 320 с.

9. Кара-Мурза С. Г. Тези про тероризм. Москва, 1999. 216 с.

10. Крутов В. В. Методологічні підходи до підвищення ефективності боротьби з тероризмом в Україні. *Тероризм і боротьба з ним*. Київ, 2000. Т. 19. С. 138–140.

11. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью. *Юрист*. 2003. 349 с.

12. Ліпкан В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України. Київ: Текст, 2008. 440 с.

13. Ліпкан В. А. Компаративний аналіз тероризму і злочинів терористичного характеру. *Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць*. 2000. Вип. 8. Одеса: Юридична література. С. 224–230.

14. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.

15. Остроухов, В. В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05. Київ, 2001. 36 с.

16. Петрищев, В. Е. Правовые и социально-политические проблемы борьбы с терроризмом. *Государство и право*. 1998. № 3. С. 68–78.

17. Рижов І. М. Проблемні питання визначення тероризму в контексті теорії соціального управління. *Підприємництво господарство і право*. 2009. № 11. С. 44–48.

18. Рижов І. М. Стратегічне планування боротьби з тероризмом в Україні: сутність, стан та перспективи вдосконалення. *Вісник запорізького юр. інституту*. 2009. № 3. С. 140–149.

19. Рудаков А. Стратегия информационной войны. Москва: “Атеней”, 2003. 148 с.

20. Социальная коммуникация и социальное управление в эко-антропоцентрической и семиосоциопсихологической парадигмах / Отв. ред. Т. М. Дридзе: В 2 кн. Москва: ИС РАН, 2000. 155 с.

21. Траут Д., Райс Э. Позиционирование. Битва за умы. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 272 с.

22. Чуганов Е. Г. Международно-правовые стандарты и нормы в области противодействия терроризму. *Российский следователь*. 2004. № 12. С. 39–44.

23. Шарп Дж., Дженкинс Б. От диктатуры к демократии: концептуальные основы освобождения: библия ненасильственной революции. Екатеринбург: Ультра. Культура, 2005. 224 с.

24. Юрьев А. И. Политическая психология терроризма. *Психология и психопатология терроризма. Гуманитарные стратегии антитеррора*. Санкт-Петербург, 2004. 223 с.

СЛОВНИК

А

Аболіціонізм – суспільний рух, що націлений на припинення дії якогось закону, відміну або скасування певного урядового рішення, усунення когось із керівної державної посади.

Абсентеїзм – байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянських і політичних прав, ухилення від виконання громадських обов'язків, насамперед від участі у виборах, від голосування на них. Абсентеїзм – це і вираження прагнення людей бути понад політикою, яку вони вважають марнославною зіткненням егоїстичних інтересів та амбіцій.

Абсолютизм (від лат. безумовний, необмежений) – абсолютна, тобто необмежена самодержавна влада, деспотична форма правління, яка ґрунтується на сваволі можновладця і за якої верховна влада неподільно і легітимно належить одній особі, монархові (королю, царю, імператору тощо). Авторитет (від лат. – гідність, сила, влада) – різний ступінь визнання соціальною групою особистих і ділових якостей кого-небудь, будь-кого зі своїх представників, що відбиває його фактичний вплив на стан справ у цій групі.

Адаптація соціальна (від лат. – пристосовую) – процес активного пристосування індивіда до середовища, що змінилося завдяки різним соціальним засобам.

Активність соціальна (від лат. – діяльний) – свідомо цілеспрямована діяльність людини, орієнтована на перетворення соціальних умов, формування соціальних якостей особистості.

Алгоритм – єдиного “дійсного” визначення поняття “алгоритм” немає. Назвемо декілька визначень: “Алгоритм – це кінцевий набір правил, який визначає послідовність операцій для

розв'язання конкретної безлічі завдань і має п'ять важливих рис: кінцівка, визначеність, уведення, висновки, ефективність”. (Батіг) (“Алгоритм – це всяка система обчислень, виконуваних за строго певними правилами, яка після якого-небудь числа кроків свідомо приводить до розв'язання поставленого завдання” (Колмогоров); (“Алгоритм – це точний припис, який визначає обчислювальний процес, що йде від змінних вихідних даних до шуканого результату”. (Марков); (“Алгоритм – суворо детермінована послідовність дій, що описує процес перетворення об'єкта з початкового стану в кінцевий, записана за допомогою зрозумілих виконавцеві команд” (Угринович); (“Алгоритм – це послідовність дій, спрямованих на одержання певного результату за кінцеве число кроків”. (Кохан) (“Алгоритм – це строго певна послідовність дій, спрямована на досягнення певної мети за кінцеве число кроків” (Привалів). Визначення різні, але всіх їх поєднує одне, і кожного разу “алгоритм” за обмежений час приводить до розв'язання поставлених завдань.

Алгоритм соціального управління – сукупність формальних та неформальних норм та правил, що визначають процес існування та розвитку соціальної системи; строго послідовне та чітке викладення правил (приписів), яких необхідно дотримуватися, щоб перетворити вихідні дані на потрібний результат вирішення управлінського завдання. Основні характеристики: детермінованість – однозначність результату перетворення вихідних даних; дискретність – тобто розчленованість на окремі елементарні операції; масовість – алгоритм, що використовується, може забезпечувати рішення будь-якої задачі з класу однотипних завдань і вихідних даних. Алгоритм соціального управління реалізується, як правило, шляхом цільового впливу на суспільство за допомогою системи влади на підставі права та моралі як основних видів регуляторів суспільних відносин.

Антигромадська акція – групові або індивідуальні дії, що порушують принципи й норми громадського порядку, моралі, етики та демонструють негативне відношення їх учасників до суспільства. А. а. може виражатися в різних формах порушення громадського порядку. Як правило, є проявом негативних процесів в окремих прошарках або групах населення. За певних умов

завдають шкоди інтересам безпеки особистості, суспільства й держави, можуть переростати в екстремістські акції, у тому числі в терористичні акти.

Антитерор – процес організованої протидії терористичній діяльності. Його зміст на сучасному етапі припускає, в основному, виявлення та знищення терористичних елементів.

Антитерористична акмеологія – науково-прикладний напрям акмеології, що вивчає феноменологію та особливості індивідуальних і групових суб'єктів антитерористичної діяльності, закономірності, механізми, умови та фактори їх продуктивного розвитку та діяльності при виконанні спеціальних професійних завдань з профілактики та протидії тероризму.

Антитерористична безпека – 1. Стан захищеності фізичної особи або об'єкта від терористичних загроз. 2. Стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від терористичних загроз; такий стан суспільства, соціально-побутових інститутів та процесів, інформаційного простору, особи, об'єкта чи території, де відбувається їхня діяльність, при якому з максимальною можливістю виключається ймовірність виникнення терористичного акту або впливу соціально небезпечних інформаційних технологій з терористичною метою, забезпечується захист стійкої системи соціального управління.

Антитерористична діяльність – реалізація органами держави й громадськими організаціями відповідно до їхнього правового статусу заходів політичного, ідеологічного, інформаційно-пропагандистського, правового, спеціального й іншого характеру з профілактики, попередження, виявлення, припинення й викриття терористичної діяльності, а також мінімізації її наслідків.

Антитерористична захищеність – сукупність організаційно-технічних і спеціальних заходів, спрямованих на зменшення ризику заподіяння шкоди внаслідок виникнення потенційних загроз терористичного характеру життю або здоров'ю громадян, майну фізичних або юридичних осіб, державному або муніципальному майну, довкіллю, життю або здоров'ю тварин і рослин.

Антитерористична компетентність – багатокомпонентний феномен із взаємопов'язаними складовими, які детермінують вміння особи конструктивно вирішувати проблеми в різних екстремальних ситуаціях.

Антитерористична операція (АТО) – комплекс узгоджених та взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем та часом спеціальних (гласних та негласних оперативно-розшукових, процесуальних, профілактичних), військових (загороджувальних і бойових) та режимних заходів та дій з метою попередження та припинення терористичного акту та мінімізації його наслідків.

Антитерористичний потенціал – ступінь готовності сил і засобів суб'єктів боротьби з тероризмом, персоналу служб охорони, а також необхідних технічних засобів для забезпечення фізичного захисту об'єктів від потенційних порушників.

Б

Безпека – 1. (англ. safety) Стан, при якому ризик шкоди чи ушкодження обмежений до прийнятного рівня. 2. Стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю нанесення шкоди. В залежності від виду загрози загальне поняття безпеки конкретизується за своєю цілеспрямованістю та завданнями забезпечення безпеки, наприклад: національна, економічна, інформаційна, ядерна, екологічна, радіаційна, хімічна, сейсмічна та ін.

Боротьба з тероризмом – діяльність щодо запобігання, виявлення, припинення, мінімізації наслідків терористичної діяльності; сукупність соціальних процесів, спрямованих на мінімізацію теророгенності соціальних систем; система організаційно-правових, режимних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних, бойових та інших заходів, які здійснюються спеціально уповноваженими органами державної влади з метою попередження, виявлення та припинення актів тероризму і злочинів терористичного

характеру, а також нейтралізації посттерористичних ситуацій, розкриття злочинів цієї категорії, виявлення винних та їх покарання. Має на меті викорінення тероризму як деструктивного, руйнівного й суспільно небезпечного явища. Включає в себе підготовку й реалізацію державами й уповноваженими ними органами комплексної системи політичних, соціально-економічних, інформаційних, виховних, організаційних, оперативно-розшукових, правових, спеціальних і інших заходів, спрямованих на попередження, виявлення, припинення терористичної діяльності, мінімізацію її наслідків, встановлення й усунення сприятливих для неї причин і умов.

В

Війна – форма взаємовідносин між соціальними системами із застосуванням будь-яких форм насильства.

Види тероризму – напрями терористичної діяльності, що виділяються за сукупністю специфічних відмінних характеристик (суб'єктам, об'єктам, цілям, методам, географічним ознакам і т.п.). За методами впливу розрізняють: тероризм із використанням фізичного насильства (позбавлення окремих або груп осіб життя, нанесення каліцтв і інших тілесних ушкоджень, обмеження волі); тероризм, поєднаний із захопленням, знищенням і ушкодженням матеріальних об'єктів (підпал, руйнування будинків, споруджень, транспортних засобів, громадського, колективного або приватного майна); тероризм із застосуванням морально-психологічного насильства (погрози, шантаж, демонстрація сили, висування ультимативних вимог, поширення панічних чуток і т.ін.). За характером впливу на міждержавні відносини, а також залежно від приналежності суб'єктів і об'єктів терористичної діяльності тероризм підрозділяють на: внутрішній (коли до нього причетні громадяни власної країни, а наслідки й збиток від їхніх дій не виходять за її рамки) і міжнародний, акції якого, здійснювані громадянами однієї або декількох країн, спрямовані на підриг конституційного ладу інших держав, порушення міжнародного правопорядку або міжнародних відносин у цілому.

Високотехнологічний (технологічний) тероризм – використання або загроза використання в терористичних цілях ядерної, радіологічної, хімічної або бактеріологічної (біологічної) зброї або її компонентів, патогенних мікроорганізмів, радіоактивних і інших шкідливих для здоров'я людей речовин, виведення з ладу й руйнування ядерних, хімічних або інших об'єктів підвищеної технологічної й екологічної безпеки, систем життєзабезпечення міст і інших населених пунктів.

Віктимологічна профілактика тероризму – діяльність суб'єктів профілактики тероризму, орієнтована на попередження терористичної діяльності шляхом зменшення ризику стати жертвами терористичних посягань.

Віртуальна реальність – придуманий на рівні людської підсвідомості рівнобіжний світ, у який людина переноситься, відтворюючи у своїй свідомості штучно описані моделі існуючої або неіснуючої дійсності.

Віртуальний страх – стан невротичного страху, що виникає не під впливом реальних подій, а їх семантичних образів, які формуються у свідомості на основі відображення інформації; стан цивільного суспільства, за якого кожний окремий індивідуум сприймає жах того, що відбувається в реальному світі, за допомогою штучно сформованого із використанням інформаційного каналу (мас-медіа) віртуального псевдосвіту, його перекрученого, багатозово посиленого (чи ослабленого) відображення. Саме неадекватний віртуальний страх, викликаний будь-якою суспільною чи антигромадською публічною дією, метою якої є зміна алгоритму соціального управління в суспільстві, резонансно посилений із застосуванням інформаційних технологій і є обов'язковою складовою сучасного тероризму.

Влада – форма соціальних відносин, що характеризується здатністю впливати на характер і напрямок діяльності й поведінки людей, соціальних груп та класів за допомогою економічних, ідеологічних і організаційно-правових механізмів, а також за допомогою авторитету, традицій, насильства.

Вражаючий фактор терористичної загрози – чинник життєвого середовища, який за умов вчинення (загрози вчинення) терористичної акції та пов’язаною з нею надзвичайною ситуацією сприятиме досягненню мети терористичної діяльності; виступає не в якості мети, а в якості засобу досягнення мети та є початковим у ланцюгу подій (складових терористичної діяльності), спрямованих на досягнення мети терористичної діяльності.

Г

Генез... – частина складних слів, що означає: пов’язаний із процесом утворення, виникнення.

Гіпотеза (від грец. – підстава, припущення – твердження про факти, емпіричні зв’язки або принципи функціонування та розвитку соціальних явищ, що не має емпіричного або логічного обґрунтування або визнається недостатньо обґрунтованим).

Глобальні проблеми (від франц. – загальний ; лат. – куля) – проблеми, які водночас стосуються переважної більшості соціальних систем планетарного рівня і потребують вирішення в масштабах світового співтовариства.

Громадянське суспільство – сукупність моральних, релігійних, національних, соціально-економічних, сімейних відносин та інститутів, за допомогою яких задовольняються інтереси індивіда та груп.

Гомеостазис – під поняттям “гомеостаз” в характеристиці тероризму як складної динамічної системи розуміється зберігання її визначеного стану (рівня стійкості), незважаючи на велику кількість впливів, які спрямовані на зміну цього стану.

Д

Демографія – (від – народ) – наука про населення, його чисельність, що вивчає склад, структуру, розподіл по території, а також їх зміни в час.

Діяльність – спосіб існування та розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності, цілеспрямоване відбиття і перетворення навколишнього світу.

Демократія (від грец. – народ і – влада) – форма державного устрою, при якому здійснюється правління народу.

Держава – сукупність взаємозалежних один з одним установ і організацій (систем і підсистем), що здійснюють керування суспільством в інтересах певних соціальних верств, ланка політичної системи суспільства, якому властиві владні функції. Його ознаки: наявність публічної влади, виділеної з суспільства і матеріалізованої в спеціалізоване суспільства; територіальний розподіл населення; система податків та інших зборів; суверенітет.

Держава-спонсор тероризму – держава, що надає допомогу міжнародним терористам у формі оснащення озброєнням, наданням баз, притулку або захисту від покарання, фінансування або забезпечення їх підготовки, постачання розвідувальними відомостями, що надає іншу допомогу й підтримку.

Державний тероризм – діяльність державних структур у країні або за кордоном з використанням терористичних методів по знищенню або придушенню своїх реальних або (і) потенційних політичних супротивників.

Е

Екстремізм (від франц. *extremisme* та лат. *extremus* – крайній) – прихильність алгоритму соціального управління до крайніх поглядів і заходів, в тому числі й усіх форм насильства. Фактично терористична діяльність є різновидом екстремізму та специфічною

фазою протікання протестної діяльності, спровокованої соціальним конфліктом між підсистемою управління та рештою суспільства на тлі неоптимальності алгоритму соціального управління.

Еліта (франц. – краще, вибране) – термін, що позначає прошарок або осіб, які володіють специфічними особистісними особливостями та професійними якостями, що роблять їх унікальними в тій або іншій сфері суспільства, включаючи політику.

Елемент системний – мінімально можливий (початковий) компонент (елементарна частка) системи, що містить у собі і фіксує істотні властивості цілісної системи. При системологічному підході компонент є елементом тільки в рамках цього розгляду на виділеному рівні аналізу. У рамках структурно-факторного підходу до аналізу тероризму як соціальної системи системним елементом є теророгенний фактор.

Етнос (грец. – плем'я, народ) – стійка сукупність людей, яка історично склалася на певній території, які володіють загальними рисами та стабільними особливостями культури і психологічного складу, а також свідомістю своєї єдності й відмінності від інших собі подібних (самосвідомістю).

Ефективність боротьби з тероризмом – визначається ступенем керованості системи, тобто виділенням зворотних зв'язків і оцінювання адекватності реакції системи на керуючі (коригуючі) сигнали.

Ефективність боротьби з терористичною діяльністю визначається здатністю державної системи боротьби з тероризмом нейтралізувати терористичну загрозу з мінімальною шкодою для суспільства.

3

Забезпечення антитерористичної захищеності – реалізація сукупності проектних рішень, організаційно-технічних і спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення безпеки будівлі (споруд)

ди) з метою запобігання вчиненню терористичного акту та (або) мінімізації його наслідків.

Забезпечення безпеки держави – організація й реалізація системи політичних, економічних, правових, організаційних, військових, спеціальних, інформаційних і інших заходів з метою попередження, виявлення, локалізації, нейтралізації й ліквідації загроз територіальній цілісності, суверенітету й розвитку держави.

Загроза терористична (загроза терористичного характеру) – 1. Можлива небезпека здійснення актів тероризму на певній території або об'єкті, якщо оцінка сукупності факторів, що характеризують обстановку, свідчить про реальну можливість їх здійснення (ймовірність вчинення терористичного акту на певній території (об'єкті)). 2. Потенційні дії або події, які прямо чи опосередковано сприяють виникненню терористичної діяльності; висловлений (проявлений) у будь-якій формі намір спричинити фізичну, психологічну, матеріальну чи іншу шкоду, що створює небезпеку життєво важливим інтересам людини, суспільства і держави. 3. Наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життю, а також прямо чи опосередковано сприяють виникненню терористичній діяльності.

Закони соціальні – необхідні, істотні, стійкі в часі, що повторюються, відносини між соціальними явищами й процесами.

Запобігання терористичним актам (терористичній діяльності) – комплекс соціальних, політичних, економічних, правових, режимних, інформаційних заходів, які проводяться органами державної влади та місцевого самоврядування з метою недопущення здійснення терористичних актів шляхом отримання упереджувальної інформації про терористичні наміри та проведення відповідних попереджувально-профілактичних заходів.

Заручник (заручники) – фізична особа (група осіб), яка захоплена та утримується насильно з метою спонукання органу державної влади чи місцевого самоврядування або їхніх посадових осіб, міжнародної організації чи її представника, а також фізичної або юридичної особи чи групи осіб вчинити будь-яку дію або

утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника (заручників), чи з ціллю залякування населення, провокації війни або воєнного конфлікту, спричинення міжнародних ускладнень.

Злочини терористичного характеру – кримінально переслідувані діяння, передбачені національним законодавством, а також міжнародними конвенціями (договорами), здійснювані з терористичною метою.

I

Ідеологія (від грец. – слово, поняття) – система ідей, що виражає світогляд соціальної групи, суспільства, руху.

Інноваційний процес – це вмотивований, цілеспрямований і свідомий процес зі створення, освоєння, використання й поширення сучасних (або осучаснених) ідей (теорій, методик, технологій тощо), актуальних та адаптованих для цих умов, що відповідають певним критеріям. Він спрямований на якісне поліпшення системи протидії тероризму і припускає зміну деяких традиційних поглядів із позиції нововведення. Результатом інноваційних процесів є використання нововведень як теоретичних, так і практичних, а також тих, які утворюються на стику теорії й практики

Інспірація (інспірування) екстремістської діяльності – діяльність спецслужб іноземних держав, іноземних організацій, у тому числі екстремістських і терористичних, а також груп і організацій на території даної країни, спрямована на створення й стимулювання діяльності в державі легальних, напівлегальних і нелегальних груп громадян і організацій, а також процесів антигромадського характеру з метою насильницького захоплення влади або насильницької зміни конституційного ладу.

Інститути громадянського суспільства – переважно організації самоутворені або утворені під керівництвом, організації неурядові, професійні асоціації, харитативні, ініціативні, організації, які заохочують до соціально активного життя на рівні району і міста,

часом з внеском місцевої церкви і її громади. Приклади інституцій громадянського суспільства є: недержавна організація; приватна добровільна організація; народна організація; громада; посередницька організація волонтерів та позабюджетні; громадська фундація; клуби місцевої громади; профспілка; об'єднання громадян за культурною, статевою і релігійною ознаками; харитативна організація; соціальні або спортивні клуби; кооператив; природоохоронна організація; професійна асоціація; академія; приватний бізнес; правничі інституції; організації споживачів; засоби масової інформації; добровільна дружина; релігійні організації; клуби за інтересами тощо.

До і.г.с. належать громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

І.г.с. можуть ініціювати проведення консультацій з громадськістю з питань, не включених до орієнтовного плану, шляхом подання відповідних пропозицій громадській раді або безпосередньо органу виконавчої влади.

Інформація – у популярному викладі багатофункціональне слово, зведене повідомлення про природу і суспільство, явища, процеси і стани, що мають місце у Всесвіті.

Інформаційна безпека – стан захищеності інформаційних ресурсів, а також прав особистості, інтересів суспільства й держави в інформаційній сфері.

Інформаційна безпека держави – стан захищеності інформаційної сфери держави від зовнішніх і внутрішніх загроз і небезпек, що забезпечує її ефективне функціонування, розвиток і використання в інтересах держави й суспільства.

Інформаційна війна – комплексне та організоване застосування психологічних та технічних (кібер) операцій державою агресором з метою встановлення суспільного, політичного, економічного, соціального, психологічного, релігійного, духовного, етнічного контролю над державою жертвою.

Інформаційний тероризм – 1. Дії, спрямовані на здійснення керуючого впливу на соціальні групи осіб і органи влади, пов'язані з поширенням інформації, що містить загрози переслідування, розправи, убивства, а також викривлення об'єктивної інформації, що сприяє завданню збитків міжнародним відносинам, нагнітання страху й напруженості в суспільстві. 2. Використання інформаційних ресурсів і (або) вплив на них в інформаційному просторі в терористичних цілях. 3. Комплексне та організоване застосування психологічних та технічних (кібер) операцій агресором (інформаційним терористом) по відношенню до соціальних груп й окремих осіб, державних органів влади та управління, пов'язаних з поширенням інформації, яка містить погрози переслідуванням, розправою, вбивствами, а також викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у державі, нагнітання страху й напруження в суспільстві з метою досягнення власних суспільних, політичних, економічних, соціальних, психологічних, релігійних, духовних, етнічних цілей.

К

Кібернетика – це наука про закони структурної організації та функціонування систем управління будь-якої матеріальної природи і будь-якої складності, що має своїм завданням аналіз, синтез та управління такими системами з метою їхньої оптимізації. Базовим поняттям кібернетики є “управління”.

Компетентність (англ. competency) – 1. Характеристика ефективності дій людини, що використовується для достовірного прогнозування успішності дій при виконанні службових обов'язків. Кожна компетентність проявляється та спостерігається під час ситуацій, що вимагають певних знань, навичок та ставлень у ході виробничої діяльності або при виконанні завдань у відповідних умовах. 2. Динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, що визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяль-

ність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти (ст. 1 п. 15 Закону України “Про вищу освіту”).

Комп'ютерний тероризм (кібер-тероризм) – злочинні дії, пов'язані з використанням або загрозами використання локальних і глобальних комп'ютерних мереж у терористичних цілях. К. т. включає використання або загрозу використання комп'ютерних технологій шляхом завдання збитків окремим елементам кіберпростору, наведення перешкод, використання спеціальних програм, що стимулюють руйнування бази даних з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, здійснення впливу на прийняття рішень органами влади для досягнення бажаних політичних, фінансових або будь-яких інших цілей.

Консенсус (від лат. – згода, співучасть) – наявність між двома або кількома індивідами єдності поглядів і подібних орієнтацій у будь-якому відношенні.

Контент-аналіз (від англ. – зміст) – метод кількісного вивчення змісту соціальної інформації.

Контррозвідувальна діяльність – спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України.

Контртероризм – методи, тактика, стратегія й сукупність заходів, проведених спеціальними урядовими структурами (поліцейськими департаментами, розвідслужбами, армійськими підрозділами і т.д.) з метою протидії загрози тероризму. Містить у собі моніторинг активності, збір і аналіз розвідданих, а також силові акції з припинення терористичної діяльності.

Конфлікт соціальний (від лат. – зіткнення) – вища стадія розвитку суперечностей у системі взаємин індивідів, соціальних систем, інститутів, суспільства в цілому, що характеризується по-

силенням протилежних тенденцій та інтересів соціальних спільностей і індивідів.

Кризова суспільно-політична ситуація – загострення соціально-політичних відносин у суспільстві, що характеризується високим рівнем екстремістських проявів, що створює загрозу суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу держави, нормальному функціонуванню інститутів громадянського суспільства.

Кризовий стан соціального характеру – вища стадія розвитку протиріч (соціальних конфліктів) у системі взаємин індивідів, соціальних систем, інститутів, суспільства в цілому, що характеризується посиленням протилежних тенденцій і інтересів соціальних угруповань і індивідів.

Кризові явища соціального характеру – явища, що виникають під час загострення суперечностей або зіткнення інтересів різних індивідів, соціальних груп або утворень (підсистем в межах соціальної системи). Основними видами кризових явищ соціального характеру є соціальний конфлікт, соціальна криза та соціальна катастрофа.

Кримінальний терор – застосування насильства й залякування з метою впливу на конкурентів, правоохоронців для перерозподілу й закріплення за кримінальними структурами сфер економічного впливу, а також лобіювання певних інтересів у державних установах. К. т. одержує широке поширення в суспільстві, як правило, у кризових умовах, особливо при зміні суспільно-державного ладу.

Л

Легітимність (від лат. – законний, правомірний) – юридичний термін, застосовуваний у соціології для характеристики громадського порядку, що володіє престижем, з огляду на який він диктує зразки поведінки.

Ліквідація наслідків терористичного акту – аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, що здійснюються у разі виник-

нення аварій, пожеж та інших надзвичайних ситуацій, пов'язаних з учиненням терористичного акту, спрямовані на рятування життя і збереження здоров'я людей, мінімізацію матеріальних збитків.

М

Макросоціологія (від грец. – великий) – дослідницький напрямок, що орієнтує на вивчення великих соціальних процесів, аналіз більших соціальних груп і систем.

Маргінальність (від лат. – що перебуває на краю) – характеристика щодо стійких соціальних явищ, що виникають у результаті розхищення нормативно-ціннісних систем під впливом міжкультурних контактів, соціальних і технологічних зрушень та ін. факторів. Під соціальною маргінальністю мають на увазі належність до соціальних верств, які вважаються соціальним узбіччям і віддалені від соціального центру чи навіть середини на значній соціальній дистанції.

Мікросоціологія (від. грец. – малий) – соціологічний напрямок, що орієнтується на аналіз соціальних явищ і процесів у відносно невеликих соціальних об'єднаннях людей.

Математичне моделювання – це теоретико-експериментальний метод пізнавально-творчої діяльності, метод дослідження та пояснення явищ, процесів і систем на основі створення нових об'єктів – математичних моделей.

Математична модель – під математичною моделлю прийнято розуміти сукупність співвідношень (рівнянь, нерівностей, логічних умов, операторів і т.ін.), що визначають характеристики станів об'єкта моделювання, а через них і вихідні значення реакції залежно від параметрів об'єкта-оригіналу, вхідних впливів, початкових і граничних умов, а також часу.

Медіасередовище – це те, що нас оточує повсякденно. Це сукупність умов, у контексті яких функціонує медіакультура, тобто сфера, яка через посередництво масових комунікацій (друк, радіо,

ТБ, відео, кіно, комп'ютерні канали, Інтернет та ін.) пов'язує людину з навколишнім світом, інформує, розважає, пропагує ті або інші морально-естетичні цінності, чинить ідеологічну, економічну або організаційну дію на оцінки, думки і поведінку людей.

Менеджмент ризику (risk management) – повний процес ідентифікації, контролю, усунення або зменшення наслідків небезпечних подій, які можуть вплинути на ресурси інформаційно-телекомунікаційних технологій.

Методи антитерористичної діяльності – 1. Сукупність прийомів і застосовуваних суб'єктами антитерористичної діяльності способів для досягнення її цілей. Розрізняють методи попередження, виявлення, припинення. 2. Сукупність прийомів і способів досягнення терористичними організаціями й іншими суб'єктами терористичної діяльності політичних і соціальних цілей. В основі м.т.д. лежать насамперед залякування політичних супротивників, окремих груп населення шляхом застосування або загроз застосування насильства. Залежно від об'єктів впливу і його характеру виділяють методи фізичного, психологічного й матеріального впливу. За змістом м.а.д. розділяють на: політичні, правові, соціальні, ідеологічні, виховні, інформаційно-пропагандистські, організаційні, спеціальні й інші.

Методичні освітні інновації – це інновації у сфері методики навчання й виховання, організації навчально-виховного процесу. Особливість подібних інновацій у тім, що є нагальна потреба у просвітницькій діяльності стосовно не лише спеціального контингенту суб'єктів боротьби з тероризмом, а й усього суспільства. Від успішності такої діяльності залежить здатність протистояти хибним впливам на підсвідомість, якість позиціонування алгоритмів соціального управління та стратегій протидії тероризмові.

Мобільність соціальна – перехід людей з одних суспільних груп і верств в інші (соціальне пересування), а також їхнє просування до позицій з більш високим престижем, доходом і владою (соціальне сходження), або рух до більш низьких ієрархічних позицій.

Модель – це те, що відбиває основні властивості об'єкта, але обов'язково дешевше, доступніше, ніж прототип, і, що дуже важливо, робота з моделлю не призводить до незворотних наслідків. Моделі бувають натурні, образні, математичні.

Моніторинг тероризму – процес безперервного науково аргументованого, діагностично-прогностичного стеження за станом, розвитком тероризму як соціального процесу з метою оптимального вибору цілей протидії, завдань і засобів їхнього вирішення. Передбачає послідовне виконання процесів здобуття, накопичення, оброблення та аналізу інформації щодо факторів, які зумовлюють активність тероризму, певних умов, за яких конкретні особи та соціальні групи, які належать до групи ризику, можуть стати причетними до скоєння терористичного акту, та факторів впливу на активність терористичної діяльності.

Мотив (від франц. – спонукання) – спонукання до активності й діяльності суб'єкта, групи людей, пов'язане з задоволенням певних потреб.

Н

Напрями терористичних спрямувань – поняття більш ширше, порівняно з поняттям “об'єкти терористичного спрямування”, яким охоплюється спрямованість дій та інтересів осіб, що беруть участь або мають намір взяти участь у здійсненні терористичної діяльності в будь-яких формах.

Наука – соціальний інститут, що забезпечує виробництво, нагромадження знань, а також його використання в практичній діяльності.

Нації (від лат. – народ) – історично складний тип етносу, що представляє собою соціально-економічну цілісність, що складається зі зв'язаних виробничими відносинами більших соціальних груп людей.

Неформальні об'єднання – вид соціальних об'єднань різних категорій людей, відмінною рисою якого є система внутрішніх соціальних зв'язків, що склалася спонтанно, норм, дій, що є продуктом неінституціональної (тобто не зафіксованої в державних, суспільних інститутах, які сформувалися традиційно) сфери, заснованої на принципах самодіяльності.

Нігілізм (лат. – ніщо) – точка зору абсолютного заперечення, не пов'язаного ні з якими позитивними ідеалами.

О

Об'єкти терористичних посягань (спрямувань) – об'єкти, шляхом дії на які терористи намагаються досягнути мети терористичного акту.

Ознаки тероризму:

- насильство, застосування сили, примус як основні методи впливу;
- залякування, акцентований страх, терор як основні цілі цього впливу;
- відсутність будь-яких моральних і юридичних обмежень;
- висування вимог до «третьої» сторони;
- випадковість, довільність вибору жертв, їхня невинність;
- таємний, конспіративний характер підготовки терактів поряд з публічністю їхнього здійснення;
- прагнення до одержання широкого розголосу;
- повторюваність, серійність терористичної діяльності.

Опозиційна діяльність – організована суспільно-політична діяльність, метою якої є корекція наявного алгоритму соціального управління цивілізованими (ненасильницькими) засобами.

Оперативно-розшукова діяльність (ОРД) – система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

П

Першопричина тероризму – соціальний конфлікт за умови нездатності або небажання суспільства розв'язати його мирним шляхом.

Поведінка, що відхиляється – форма дезорганізації поведінки індивіда в групі або категорії осіб (девіантів і делінквентів, тобто порушників і правопорушників) у суспільстві, що виявляє невідповідність очікуванням, моральним і правовим вимогам суспільства.

Політична система суспільства – це впорядкована на основі права та інших соціальних норм сукупність інститутів, у рамках якої відбувається політичне життя, здійснюється політична влада. Стрижнем політичної системи виступає держава. Політичний режим характеризує ступінь формального і практичного бюрократизму тієї або іншої політичної системи.

Припинення терористичного акту (терористичної діяльності) – сукупність заходів (переговори, силові дії), здійснюваних із метою нейтралізації терористів, припинення подальшого вчинення ними протиправних діянь, недопущення, локалізації та мінімізації можливих наслідків скоєння терористичного акту.

Причина й наслідок – у системному аналізі трактуються як послідовність станів, що представляють еволюцію системи в часі.

Прогнозування соціальне (від грец. – передбачення, пророкування) – дослідження перспектив соціальних процесів і явищ із метою визначення їхніх майбутніх станів.

Позиціонування – це операція на свідомості потенційних споживачів того чи іншого алгоритму соціального управління.

Правила антитерористичної безпеки – стандарти, правила, технічні умови антитерористичної захищеності об'єктів можливих терористичних посягань, зокрема особливі правила антитерористичної безпеки., критерії віднесення об'єктів незалежно від форми власності до переліку об'єктів можливих терористичних посягань.

Правова конвергенція – складне соціальне явище, яке відображає загальні закономірності розвитку права в умовах глобалізації та знаходить свій прояв у: виникненні правових систем змішаного типу; розвитку регіональних правових систем; уніфікації міжнародного права; трансформації права в країнах, які традиційно пов'язуються з певним типом правової системи і навіть визначають його “обличчя”.

Пропаганда тероризму – поширення в письмовій, усній і наочно-демонстраційній формі ідей, поглядів, теорій, концепцій, що виправдовують тероризм і необхідність здійснення терористичної діяльності, а також заклики до її здійснення; а також виготовлення й зберігання в цих цілях відповідних матеріалів.

Р

Радикалізм політичний (від лат. *gasciū*, *coriñ*, *corenevii*) – вимога фундаментальних змін в організації суспільства. Політичний радикалізм – це винахід середини XVIII століття. Цей напрямок суспільної думки зазвичай зводять до того міркування (висловленого Ж.-Ж. Руссо), що поки народ підкоряється верховній деспотичній владі, то він вважає, що це добре, але якщо повстає й скидає цю владу, то сподівається, що буде краще. На відміну від екстремізму, радикалізм частіше проявляється в рамках чинних правових і етичних норм.

Релігія – складна соціальна система, у яку входять релігійна свідомість, релігійне ставлення, релігійні організації й релігійний культ.

Репрезентативність (від франц. *representant* – представницький) – властивість вибірки відображати характеристики досліджуваної (генеральної) сукупності.

Рух соціальний – спільні дії різних соціальних, демографічних, етнічних груп, які об'єднані загальною метою, цінностями, системою норм, неформальним лідером, способами символізації своїх цінностей.

С

Середній клас – складова суспільства, що складається з тих осіб, хто зробив долю власними руками і, отже, хто зацікавлений у зберіганні устрою, що надав їм подібні можливості. Середній клас роз'єднує два полюси – бідних і багатих і не дає їм зіштовхнутися.

Система – упорядкована сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, що утворюють єдине ціле, яка володіє властивостями, відсутніми в утворюючих її елементах. Системи поділяються на технічні (вирішують поставлені завдання без участі людини), організаційно-технічні (до їх складу входять колективи людей), а також людино-машинні (в них людина виконує роль оператора). Система характеризується її структурою та функціями. Характерними ознаками системи є: – наявність цілей функціонування, що досягаються послідовним виконанням системою ряду завдань; – управління як процес цілеспрямованого впливу на систему; – ієрархічна структура – взаємозв'язок елементів та їх підсистем різних рівнів.

Соціальна віктимність – основна характеристика суспільства, визначає підвищену ймовірність за певних умов стати жертвою внаслідок реалізації реальних загроз його безпеці, у тому числі й терористичного акту. Розрізняють винну і невинну соціальну віктимність. Винна соціальна віктимність припускає стан суспільства як потенційної жертви, при якому негативні дії окремих його елементів або соціальних інститутів провокують підвищення терористичної активності. Насамперед, це стосується системи державної влади і керування, наявності та стану соціальних інститутів, їхньої готовності і здатності запобігти проявам тероризму, політики окремих соціально-політичних груп, їхнього ставлення до тероризму взагалі, наявності “рушійної сили” тероризму та її стан і т.ін. Невинна соціальна віктимність припускає наявність теророгенних факторів, що не залежать від внутрішнього устрою суспільства, – географічно близьке розташування з осередками локальних конфліктів, наявність тероронебезпечних об'єктів і т.ін.

Соціальна стратифікація – це диференціація і нерівність людей у соціальній групі за якимось критерієм, диференціація і нерівність соціальних прошарків і груп у соціальній системі. Поняття стратифікації належить як до самого процесу диференціації, так і до його результату. Стратифікація – об’єктивне явище, вона існує в будь-якій соціальній групі і виражає одну зі сторін процесу групової самоорганізації.

Соціальна мобільність – це явище переміщення усередині соціального простору, тобто будь-який перехід індивіда або соціального об’єкта з однієї соціальної позиції в іншу. Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Стратегічне планування – це одна з функцій управління, що являє собою процес вибору цілей і шляхів їх досягнення. Стратегічне планування забезпечує основу для всіх управлінських рішень, функції організації, мотивації і контролю, орієнтовані на розроблення стратегічних планів. Процес стратегічного планування є інструментом, що сприяє оптимізації управлінських рішень.

Суспільна свідомість – система духовних (раціонально – логічних, емоційних і т.п.) способів ставлення людей до світу і до себе, що виникає в процесі життєдіяльності різних типів і видів соціальних загальностей.

Суспільство – система стосунків між людьми, що виникає під час їхньої спільної діяльності в процесі історичного розвитку.

Соціальна організація (франц. – улаштування) – будь-яка організація в суспільстві (соціальна підсистема), що являє собою елемент соціальної структури, а також вид діяльності та ступінь внутрішньої впорядкованості.

Свідомість групова – вид суспільної свідомості, що виділяється у складі останньої поряд із загальнолюдською і масовою свідомістю та пов’язаний з діяльністю різних груп.

Соціальна група – сукупність людей, об’єднаних спільністю інтересів, професії, діяльності й т.п. Люди живуть у групі в стані постійної взаємозалежності. Члени однієї групи мають загальні норми та переслідують загальні цілі. Групи мають неоднакові

функції. Індивіди беруть участь у багатьох групах. Усі вони “тиснуть” на своїх членів, щоб змусити їх відповідати нормам групи. Розрізняють такі групи: постійні, тимчасові й випадкові; вільні й обов’язкові; формальні й неформальні.

Соціальне керування – упорядкування суспільних відносин за допомогою норм права і моралі.

Сучасний тероризм – масштабне антисоціальне явище, що охоплює усі сфери суспільних відносин.

Стійкість (непохитність) – найважливіша функція будь-якої системи, що забезпечується функціонуванням у ній різноманітних елементів. Забезпечується за рахунок відтворення, підтримки і рівноваги системи.

Т

Терор (від лат. terror – страх) –

1. Застосування або загроза застосування сили в політичних чи економічних цілях, що проводить сильна сторона по відношенню до слабкішої, при цьому термін «застосування сили» в епоху інформаційного суспільства не завжди означає насильство фізичне.

2. Метод політичної боротьби, що полягає в масовому й цілеспрямованому здійсненні акцій по залякуванню й придушенню політичних і інших супротивників, включаючи їх фізичне знищення. Супроводжується масованим ідейно-пропагандистським і морально-психологічним впливом. Розрізняють т. державний і антидержавний. 3. Тероризм – ідеологія, заснована на вірі в можливість перебудови суспільства з використанням насильства й викликуваного ним невротичного страху. 4. Тероризм – це процес нав’язування громадянському суспільству, незалежно від принципів його організації, алгоритму соціального керування або його примусової корекції шляхом погрози або проведення антигромадських дій насильницького характеру (репресій і терористичних актів), здатних викликати широкий суспільний резонанс на основі віртуального страху.

Тероризм – 1. Складне соціально-політичне й кримінальне явище, обумовлене внутрішніми й зовнішніми протиріччями суспільного розвитку різних країн. Являє собою багатопланову загрозу для життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави, одну з найнебезпечніших різновидів політичного екстремізму в глобальному й регіональних масштабах. За своєю соціально-політичною сутністю являє собою систематичне, соціально або політично мотивоване, ідеологічно обґрунтоване застосування насильства або загрози застосування такого, за допомогою якого через залякування фізичних осіб здійснюється управління їх поведінкою у вигідному для терористів напрямку й досягаються переслідувані терористами цілі. 2. Ідеологія, заснована на вірі в можливість перебудови суспільства з використанням насильства й викликаного ним невротичного страху. Являє собою процес нав'язування громадянському суспільству, незалежно від принципів його організації, алгоритму соціального керування або його примусової корекції шляхом погрози або проведення антигромадських дій насильницького характеру (репресій і терористичних актів), здатних викликати широкий суспільний резонанс на основі віртуального страху. 3. Навмисне використання насилля (або його загрози) по відношенню переважно до невійськових цілей з метою психологічного впливу на цивільне населення і досягнення таким шляхом політичних цілей, що носить системний, наступальний і масовий характер, використовує тактику непередбачених атак з метою нагнітання жаху як способу управління соціумом за допомогою превентивного залякування, що вирізняється бівалентністю об'єкта впливу і мети та способу дії.

Терористична діяльність – 1. Суспільно небезпечна діяльність, спрямована на залякування населення з метою змуснення держави, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи або групи осіб до скоєння чи відмови від скоєння будь-яких дій, а також сприяння таким діям, характеризується чіткішим визначенням рис та дій, які їй притаманні. 2. Діяльність, спрямована на здійснення злочинів терористичного характеру, що й включає в себе:

- організацію, планування, підготовку й здійснення терористичних актів;

- підбурювання до здійснення терористичних актів, заклики до насильства в терористичних цілях;

- організацію незаконних воєнізованих формувань або злочинних організацій з метою здійснення загроз терористичного характеру, а рівна участь у них;

- вербування, озброєння або використання терористів у реалізації загроз терористичного характеру, а також навчання їх терористичним навичкам;

- фінансування терористичної організації або терористів;

- пособництво в підготовці й здійсненні загрози терористичного характеру.

Терористична мета – запланований і очікуваний суб'єктами терористичної діяльності результат цієї діяльності.

Терористична небезпека – об'єктивно існуюча можливість настання загрози терористичного характеру.

Терористична організація – 1. Стійке об'єднання трьох і більше осіб, яке створене з метою здійснення терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів. Організація визнається терористичною, якщо хоч один з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність з відома хоча б одного з керівників (керівних органів) усієї організації. 2. Об'єднання осіб, створене з метою здійснення терористичної діяльності або, що визнає можливість використання у своїй діяльності тероризму. Ознаками такого об'єднання є: ієрархічна побудова, спеціалізація учасників поза виконуваними функціями, наявність, як правило, статутних і програмних документів. Організація визнається терористичною, якщо хоча б одне з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність із відома хоча б одного з керівних органів даної організації.

Терористичний акт – 1. Соціально або політично мотивовані дії осіб або групи осіб, що створюють загрозу життю й безпеці людей, їх здоров'ю, завданню значного матеріального збитку з метою примусу органів влади до прийняття рішень і здійснення дій, необхідних терористам, а також з метою поширення страху й паніки

серед населення. 2. В аспекті ризикозносності – дія, що підвищує *ризик* існування суспільства та є джерелом виникнення *загроз* безпеки держави в цілому. 3. Застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створюють небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також загроза вчинення зазначених дій з тією самою метою.

Т.а. може носити внутрішньодержавний або міжнародний характер. А.т. криміналізований численими міжнародними договорами (конвенціями), а також кримінальним законодавством більшості держав.

Т.а. може здійснюватися у формі: вибуху, підпалу, застосування або загрози застосування вибухових, радіоактивних, хімічних, біологічних, токсичних, сильнодіючих речовин, ядерних обладнань, знищення, ушкодження, захоплення транспортних засобів і інших об'єктів; зазіхання на життя державного або суспільного діяча, представника національних, етнічних, релігійних або інших груп населення; захоплення заручників, викрадення людей, створення загрози життю, створення умов для виникнення аварій і катастроф техногенного характеру; поширення загроз терористичного характеру у будь-якій формі; інших дій, що створюють небезпеку загибелі людей, заподіяння значного майнового збитку або настання інших суспільно небезпечних наслідків.

Теророгенез (від лат. терор – страх, від грец. генез – походження) – сукупність історичних, соціальних, юридичних, кримінологічних та інших процесів, що протікають у суспільстві, які визначають походження та історико-еволюційне формування тероризму; вивчення й аналіз причинно-наслідкових зв'язків, наукове обґрунтування необхідних і достатніх умов виникнення те-

роризму як складного соціального явища. Базовим у понятійному апараті теророгенезу є поняття теророгенного фактору.

Теророгенність – інтегративна якісна характеристика соціальних процесів і систем, що характеризує їхню потенційну схильність до використання терористичних заходів у практиці вирішення соціальних конфліктів.

Теророгенний ефект – якісна характеристика ступеня впливу того або іншого теророгенного фактора на можливість терористичного прояву. Теророгенний ефект визначається як ступінь співвідношення теророгенного фактору і норми, що діє в конкретній соціальній системі.

Терорологія – це наука, яка вивчає механізми теророгенезу та пов'язані з ним суспільно-небезпечні явища.

Тоталітаризм – (від лат. – цілісність, повнота, – увесь, цілий, повний) – напрямок політичної думки, що ґрунтує існування тоталітарних режимів.

У

Управління – цілеспрямований інформаційний вплив однієї системи на іншу, яка прагне змінити функціонування цієї системи в напрямку, визначеному критерієм цілі.

Управління в суспільстві – називається соціальним управлінням і розглядається як вплив на діяльність людей, об'єднаних у соціальні групи з їхніми різноманітними інтересами, тобто соціальними системами. Процес управління завжди становить собою інформаційний процес.

Умови – під умовою, зазвичай, розуміється обставина, від якої що-небудь залежить. У теорії й на практиці розрізняють необхідні і достатні умови.

Умови тероризму – характеристики (параметри) обстановки (стану суспільства), що в процесі конфлікту впливають на його результат і сприяють його трансформації в терористичний акт.

Ф

Факт соціальний – одинична суспільно значуща подія або деяка сукупність однорідних подій, типових для тієї або іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів.

Фашизм (італ. – пучок, зв'язування, об'єднання) – форма політичної диктатури, яка характеризується насильством над масами через всеосяжну державно-політичну машину, що включає систему масових організацій і розгалужений апарат ідеологічного впливу, а також систему масового терору, що широко використовує псевдореволюційні та націонал-соціалістські гасла й форми організації мас для маскування тотального насильства.

Фактор (від лат. – роблю) – умова, рушійна сила, причина якогось явища. Теророгенні фактори – це умови та причини, що провокують тероризм або визначають його прогрес.

Х

Харизма (грец. – благодать, божественний дарунок) – духовний стан виняткової властивості в католицькій теології, надане Богом будь-кому в ім'я блага церкви (пророчий дарунок святих, непогрішність папи й ін.).

Ц

Цивілізація (від лат. – цивільний, державний) – рівень соціального та культурного розвитку, який пов'язаний із поділом праці, виникненням сфер, що диференціювалися, громадським життям соціальних груп, раціоналізацією виробництва, споживання й розподілу, проникненням науки в матеріальне виробництво, правових норм в усі сфери життя, нормативно-ціннісною регуляцією поведінки людей та їхніх взаємин.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арманд А. Д., Люри Д. И., Жерихин В. В. и др. *Анатомия кризисов* Москва: Наука, 1999. 238 с.
2. Антипенко В. Ф. *Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму* : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 320 с.
3. Бірюков Д. С., Кондратов С. І. *Захист критичної інфраструктури [Текст] : проблеми та перспективи впровадження в Україні*. Київ: НІСД, 2012. 96 с.
4. Богданович В. Ю., Свида І. Ю., Скулиш Є. Д. *Теоретико-методологічні основи забезпечення національної безпеки України: монографія: у 7 т. Т.1. Теоретичні основи, методи й технології забезпечення національної безпеки України* / За заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 548 с.
5. *Военизированное и гражданское общество в Израиле в начале XXI века* Именем безопасности. Социология мира и войны в Израиле в эпоху перемен под редакцией М. Эль-Хаджа и У. Бен-Элиэзера. Издательство Хайфского университета и издательство “Пардес”, 2003. С. 29–76.
6. *Виклики тероризму в Україні та адекватні концепти державної безпеки: навчальний посібник* / [І. М. Рижов, Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький, В. І. Строгий]. Київ: Центр навч., наук. та період. вид. НА СБ України, 2015. 172 с.
7. Горбулін В. П., Качинський А. Б. *Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія*. Київ: НІСД, 2010. 288 с.
8. Гребенюк М. В., Рижов І. М., Кузьмін С. П. *Перспективи інноваційного розвитку антитерористичних стратегій. Вісник пресури*. – 2016. – 5 (179). – С.19-28.
9. Даазе К. *Тероризм – поняття, теорії та стратегії протидії. Результати та проблеми соціально-наукових досліджень. Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис “І”*. 2002. № 25. С. 6–28.

10. Доклад Национальной комиссии по расследованию террористических атак на США 11 сентября 2001 года. Москва: Институт экономических стратегий, 2004. 833 с.

11. Емельянов В. П., Иманлы М. Н., Рыжов И. Н. Уголовно-правовое противодействие терроризму : монография. Харьков : Право, 2014. 88 с.

12. Емельянов В. П., Рыжов И. Н. Объекты преступлений и состав преступлений при совершении террористических действий. *Криминалисть первопечатный*. 2013. № 6. С. 34–42.

13. Згуровський М. З., Якименко Ю. І., Тимофєєв В. І. Інформаційні мережеві технології в науці і освіті. *Систем. дослідж. та інформ. технології*. 2002. № 3. С. 43–56.

14. Кара-Мурза С. Г. Тези про тероризм. Москва, 1999. 216 с.

15. Карякин В. Трансформация западного миротворчества: от поддержания мира до гуманитарных интервенций. *Стратегическая стабильность*. № 3 (60). 2012. С. 2–12.

16. Козер Л. А. Функции социального конфликта. *Американская социологическая мысль*. Москва, 1996. 556 с.

17. Кожушко Е. П. Современный терроризм: Анализ основных направлений / Под общ. ред. А. Е. Тараса. Минск: Харвест, 2008. – 448 с.

18. Концепція боротьби з тероризмом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019>

19. Котлер Филип, Бергер Роланд, Бикхофф Нильс. Стратегический менеджмент по Котлеру. Лучшие приемы и методы. Москвв: Альпина Паблишер, 2012. 144 с.

20. Кудінов С. С. Актуальні проблеми формування у сучасному соціумі антитерористичної компетентності. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя. 2018. Вип. 6(98). С. 372–375.

21. Кудінов С. С. Конвергенція як релевантний фактор протидії тероризму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Право”*. Херсон: ВД “Гельветика”, 2018. Вип. № 53. Т. 3. С. 25–37.

22. Кудінов С.С. Фундаментальні засади протидії тероризму в Україні. *Науковий юридичний журнал “Правові новели”*. Херсон: Міжнародний університет бізнесу і права. 2018. № 6. С. 155–161.

23. Кудінов С. С. Сутність та перспективи інноваційного розвитку державної системи боротьби з тероризмом/ *Прикарпатський юридичний вісник*. Херсон: ВД “Гельветика”, 2018. Вип. 3(24). С. 14–26.

24. Кудінов С. С., Рижов І. М. Загальні закономірності управління теророгенністю соціальних систем/ *Електронне фахове наукове видання “Вісник НА ДПС України”*. Серія: державне управління. 2018. Вип. 1. С. 27–39.

25. Кудінов С. С. Удосконалення державної політики антитерористичної підготовки цивільного суспільства в Україні. *Право і суспільство*. Дніпро: ВВПЗ “Дніпровський гуманітарний університет”, 2019. Вип № 1. Т. 2. С. 10–22.

26. Кудінов С. С. Міжнародний досвід протидії тероризму та його значення для України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія “Юридичні науки”*. Херсон: ВД “Гельветика”, 2019. Вип. № 1(69). Т. 30. С. 14–26.

27. Кудінов С. С. Протидія негативному впливу терористичного акту на психіку людини. *Інформаційна безпека – НА СБ України*. 2019. № 2. С. 8–19.

28. Кудінов С. С. Методологічні засади дослідження правової політики формування антитерористичної компетентності. *Молодий вчений: наук. журн*. Херсон: Гельветика, 2019. № 1(65). С. 21–33.

29. Кудінов С. С. Шляхи удосконалення правового регулювання забезпечення Службою безпеки України антитерористичної безпеки/ *Підприємництво, господарство і право*. Херсон: ВД “Гельветика”, 2019. Вип. № 2(276). С. 19–30.

30. Кудінов С. С., Рижов І. М., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: моногр. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.

31. Кудінов С. С., Пилипчук В. Г., Белов О. Ф. Реформування і розвиток Служби безпеки в контексті євроінтеграції України: наук.-метод. посіб. Київ: Нац. акад. СБУ, 2017. 260 с.

32. Ліпкан В. А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки України. Київ: Текст, 2008. 440 с.

33. Леонов Б. Д., Рижов І. М. Композитна стратегія протидії мережевим та гібридним викликам сучасного тероризму. *Правова інформатика*. 2013. № 1(45)/2015. С. 68–74.

34. Леонов Б. Д. Запобігання тероризму: кримінологічний аспект: монографія. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2015. 435 с.
35. Ліпкан В. А., Антипенко В. Ф., Рижов І. М. та ін. Міжнародне право / За заг. ред. В. А. Ліпкана. Київ: КНТ, 2009. 752 с.
36. Міжнародне право : підручник / [Рижов І.М., Антипенко В.Ф., Ліпкан В.А. та ін.] ; за ред. Ліпкана В. А. Київ: КНТ, 2009. 752 с.
37. Науково-практичний коментар до Закону України "Про боротьбу з тероризмом" / В. А. Ліпкан, О. А. Івахненко, І. М. Рижов, В. В. Майоров. Київ: КНТ, 2009. 208 с.
38. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.
39. Основні загрози національній безпеці України як об'єкт діяльності Служби безпеки України в сучасних умовах : монографія / Ю. Р. Гавдьо, В. М. Гребенюк, І. М. Гриненко та ін. ; за заг. ред. проф. Новицького Г. В. Київ : Нац.акад. СБУ, 2017. 332 с.
40. Остроухов В. В., Рижов І. М., Глущенко Л. Г., Дерновий В. М. Сепаратизм: сутність, кваліфікація, досвід протидії : огляд. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 64 с.
41. Остроухов В. В. Рижов І. М. Філософське підґрунття соціально-інформаційних концепцій профілактики тероризму. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. № 2(12). С. 13–20.
42. Парсонс Т. Функциональная теория изменения. *Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц : Тексты* / Сост. Е. И. Кравченко ; под ред. В. И. Добренкова. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. 590 с.
43. Палагута В. И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах: монография. Днепропетровск: Инновация, 2010. 440 с.
44. Поппер К. Открытое общество и его враги / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовського. Москва: Феникс, Культурная инициатива, 1992. 324 с.
45. Поппер К. Р. Логика социальных наук. *Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики*. Москва, 2000. С. 300–301.

46. Права людини в Україні – 2014. Доповідь правозахисних організацій / За ред.: О. А. Мартиненка, Є. Ю. Захарова ; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків: ТОВ "Видавництво права людини", 2015. 340 с.
47. Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін. ; за заг.ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
48. Рижов І. М. Базові концепти антитерористичної безпеки : монографія / Нац. акад. Служби безпеки України. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 327 с.
49. Рижов І. М., Кудінов С. С., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.
50. Рижов І. М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем: монографія. Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2008. 288 с.
51. Рижов І. М. Основи теророгенності соціальних систем : монографія. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 232 с.
52. Рижов І. М. Перспективи формування уніфікованого інформаційного середовища у сфері протидії загрозам терористичного характеру. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2014. № 3(16). С. 56–62.
53. Рижов І. М., Строгий В. І. Концептуальні засади соціально-інформаційних технологій упередження кризових явищ соціального характеру (на прикладі моніторингу тероризму). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія юридична*. 2014. № 3. С. 219–228.
54. Рижов І. М. Щодо необхідності формалізації профілактики тероризму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право"*. 2014. № 29. Т. 2. С.149–153.
55. Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества: сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед.; отв. ред. Л. Н. Верченков, Д. В. Ефременко, В. И. Тищенко. Москва, 2013. 360 с.
56. Социальная коммуникация и социальное управление в антропоцентрической и семиосоциопсихологической парадигмах / Отв. ред. Т. М. Дридзе: В 2 кн. Москва: ИС РАН, 2000. 155 с.

57. Строгий В. І., Рижов І. М. Стратегії боротьби з тероризмом в умовах урегулювання кризових ситуацій соціального характеру. *Митна справа*. 2013. № 2. Частина 2, книга 1. С.70–77.

58. Тероризм: визначення і сутність : монографія [А. В. Коростиленко, Б. Д. Леонов, І. М. Рижов и др.] / За заг. ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. О. Глушкова. Київ Нац. акад. СБУ. 2015. 192 с.

59. Тимінська К. О. Тероризм у світовій політиці: автореф. дис.... канд. політ. наук : 23.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 16 с.

60. Траут Д., Райс Э. Позиционирование. Битва за умы. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 272 с.

61. Требин М. П. Терроризм в XXI веке. Минск: Харвест, 2009. 816 с.

62. Трофімцов В.А. Окремі аспекти організації міжнародної протидії тероризму на різних етапах розвитку міжнародного законодавства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 4. С. 37–42.

63. Троцкий Л. Б. Терроризм и коммунизм. Санкт-Петербург: Азбука, 2010. 179 с.

64. Фатали Мохаддам Терроризм с точки зрения террористов. Что они переживают и думают и почему обращаются к насилию / пер. Вячеслав Соснин. Москва: Форум. 2011. 288 с.

65. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / пер.с англ. Москва: АСТ, 2010. 588 с.

66. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003. 603 с.

67. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

68. Хохлов Н. В. Управление риском. Москва: ЮНИТИ-ДИАНА, 2001. 239 с.

69. Шарп Дж., Дженкинс Б. От диктатуры к демократии: концептуальные основы освобождения: библия ненасильственной революции. Екатеринбург: Ультра. Культура, 2005. 224 с.

70. Эмануилов Р. Я., Яшлавский А. Э. Терроризм и экстремизм под флагом веры. Москва: Наука, 2010. 304 с.

71. Яцько А. Онтологія насильства: терор і тероризм як елементи політичної боротьби. *Українські проблеми*. 2004. С. 11–14.

Навчальне видання

**Сергій Сергійович КУДІНОВ
Ігор Миколайович РИЖОВ
Микола Степанович РОМАНОВ**

ОСНОВИ ТЕРОРОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Романа Свиначука*

Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 11,62. Обл.-вид. арк. 11,65.
Наклад 300 пр. Зам. № 60–19. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП видавець Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.